

В. А. Чырагзага

**ГЭДУМ
УНЭКЧЛИК
ДУЖАРЫ**

1988

388

В. А. Чырагзага

ГƏДИМ ИПƏКЧИЛИК ДИЈАРЫ

АРХИВ

И. Գ. Ахундов
Азерб. Республикасы
КЕԢАР

АЗƏРБАЈЧАН ДƏВЛƏТ НƏШРИЈАТЫ
Бакы 1988

56313

56714

7 M 34

6382
Ч 11

Әсәрә АзЕТИИ ипәкчилик шө'бәсинин мүдири,
кәнд тәсәррүфаты елмләри намизәди
И. М. *Һүмбәтов* рә'ј вермишдир.

Чырагзадә В. А.

Ч 11 Гәдим ипәкчилик дијары Б.: Азәрнәшр, 1988
159 сәһ.

Ч $\frac{0503000000-67}{M-651-88}$ 130-88

638. 2

ISBN 5-552-00127-3

© Азәрнәшр, 1988

К И Р И Ш

Совет Иттифагы Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәти өлкәмиздә социализм гуручулуғунун бүтүн мәрһәләләриндә ағыр сәнајенин даһа жүксәк темплә инкишафы хәттини јеритмәклә бәрабәр, халгын мадди вәзијјәтинин јашылашдырылмасыны диггәт мәркәзиндә сахламағы, бу мәгсәдлә халг истеһлақы малларынын истеһсалыны, онун эффектив артымыны тә'мин етмишдир.

Сов.ИҚП XXVII гурултајына Сов.ИҚП МК-нын Баш катиби М. С. Горбачов јолдашын Сијаси мә'рузәсиндә көстәрилир ки, Сов. ИҚП совет адамларынын рифаһыны кејфијјәтчә јени сәвијјәгә галдырмағ, мадди, социал вә мәдәни не'мәтләрин истеһлақынын елә сәвијјәсини вә елә структуруну тә'мин етмәк вәзифәсини гаршыја гојур ки, бунлар да аһәнқдар инкишаф етмиш, мә'нәвијјәтчә зәнкин шәхсијјәтин формалашдырылмасы, чәмијјәтин хејринә адамларын габилијјәт вә исте'дадынын долғун шәкилдә үзә чыхарылмасы үчүн лазыми шәраит јарадылмасы мәгсәдләринә ән чох ујғун кәләчәкдир¹. Нәмин истеһсалын әсас саһәләриндән бирини тохучулуг вә хүсусән дә ипәк тохучулугу сәнајеси тәшкил едир.

Ипәкчилик вә ипәк тохучулугу Азәрбајчан кәнд тәсәррүфатында ән гәдим вә вачиб саһәләрдән бири һесаб едилир. Мә'лумдур ки, республикамызда истеһсал едилән тәбии ипәк өз көзәллији, јүнкүллүјү, зәрифлији вә кикијеник

¹ Совет Иттифагы Коммунист Партијасы XXVII гурултајынын материаллары. Азәрнәшр, 1986, сәһ. 165.

хүсусијјәтинә көрә тохучулуғ сәнајеси үчүн ән гијмәтли хаммал һеса́б едилир. Ипәк вә ипәк мә'мулаты тәкчә кејим вә дикәр мәишәт еһтијачлары үчүн дејил, һәмчинин рабитәдә, тиббдә, мусиги аләтләри һазырланмасында вә бу кими саһәләрдә дә кениш истифадә олунур.

Јүксәк кејфијјәтли ипәк сапдан мүхтәлиф парчалар вә техники ипәк һазырланыр. О, һәмчинин кениш мигјасда изолјасијаедичи радио васитәсидир, електрик вә радио сәнајесиндә тәтбиг едилир.

Сов.ИҚП ХХVII гурултајында гәбул едилән совет адамларынын рифаһынын јүксәлдилмәси илә әлагәдар мүхтәлиф вәзифәләрин јеринә јетирилмәси, 1986—2000-чи илләрдә халг истеһлақы маллары истеһсалынын вә хидмәт саһәләринин инкишафына даир Комплекс програмын ардычыллыгла һәјата кечирилмәси үчүн јүнкүл сәнаје гаршысында јүксәк тәләбләр ирәли сүрүлүр вә бу саһәдә 1990-чы илдә парча истеһсалынын 14—15 милјон квадратметр вә јени структурлу ипәк парча бурахылышынын 2 дэфә артырылмасы нәзәрдә тутулур. Шүбһәсиз ки, бу вәзифәләрин јеринә јетирилмәси республикамызда ипәкчилијин јем базаларынын интенсив инкишафыны, јемләмә техникасынын вә истеһсалын тәшкилинин јахшылашдырылмасыны, ипәкчилик саһәсиндә јүксәк ихтисаслы кадрларын һазырланмасыны вә дикәр тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини тәләб едир.

Һазырда Азәрбајчан ССР Өзбәкистандан сонра ССРИнин јүксәк кејфијјәтли барама истеһсал едән икинчи ипәкчилик базасыдыр. Республикамызын 40-а јахын рајонунда барама истеһсалы илә мәшғул олурлар. Бундан башга республикамызда Совет Иттифагынын мәшһур ипәк тохума мәркәзләри — В. И. Ленин адына Шәки Ипәк Истеһсалы Бирлији, Степанакертдә Гарабағ ипәк комбинаты вә Ордубад барамаачан фабрики фәалијјәт көстәрирләр.

Лакин һәлә дә республикада ипәкчилијин даһа да инкишафыны тә'мин едән бир чох еһтијат мәнбәләриндән лазымынча истифадә олунмур.

І фәсил

АЗӘРБАЈЧАНДА ИПӘКЧИЛИЈИН ИНКИШАФЫ ТАРИХИНДӘН

Азәрбајчанда ипәкчилик ән гәдим вә мүһүм бир тәсәррүфат саһәси олмушдур. Лакин археоложи тәдгигатларын азлыгы вә јазылы мәнбәләрин бир-биринә зидди истәр ипәкчилијин, истәрсә дә ипәк тохучулуғунун јаранма тарихини дүзкүн мүјјәнләшдирмәјә имкан вермир.

Ипәкчилик һәлә бизим ерадан әввәл II—I әсрләрдә Чиндән Орта Асијаја кечирилмиш, орадан да тәдричән вә мүнтәзәм олараг Түркүстана, Бухараја, Мәрвә, Хивәјә, Ирана вә башга јерләрә јајылмышдыр. Н. Н. Шавров «Загафгазијада ипәкчилијин очеркләри» әсәриндә јазыр ки, ипәкчилик шүбһәсиз VI әсрдә Иранда мә'лум иди, VII әсрдә исә артыг о, Хорасанда, Азәрбајчанда, Тәбәристанда вә Иран дөвләтинин башга јерләриндә кениш јајылмышды.

Анчаг Н. Н. Шавровун бу фикрини дәгиг мә'лумат һеса́б етмәк олмаз. Чүнки Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфаты илә ингилабдан әввәл мәшғул олан бә'зи тәдгигатчыларын вә ејни заманда совет тарихчиләринин бир сыра әсәрләри вә нәһајәт, апарылан археоложи газынтылар бурада ипәкчилијин ерамызын VII әсриндә јох, даһа гәдим дөврдә башландығыны сүбута јетирир.

Ипәкчилијин вә ипәк тохучулуғунун тарихини өјрәнмәк үчүн археоложи газынтылар заманы әлдә едилән мате-

риалларын бөжүк эһемийјјети вардыр. Минкэчевирдэ апарылан археоложи газынтыларын нэтичэлэри ипэк тохучулуғу тарихини өјрәнмэк үчүн марағлы материаллар һесабулунур. Минкэчевир эразисиндэ тапылан енеолит вэ тунч дөврүнүн эшјалары арасында парча ғырығларына вэ кил чэһрэлэрэ раст кэлмэк мүмкүндүр. Бурадан белэ нэтичөјө кэлмэк олур ки, бу јерлэрдэ јашајан эһали һэлэ бизим ерадан эввэл III минилликдэ тохучулуг саһеси илэ мүөјјөн дэрэчэдэ таныш олмушдур, ерамыздан эввэл I минилликдэ исэ артыг Азербайчанда метал е малы вэ дулусчулугла бэрабэр тохучулуг да эсас пешэлэрдэн бири сајылырды. Минкэчевирин тэпэлэриндэн, һәмчинин бир сыра күп гөбирлэриндэн тапылан тохучулуг эшјалары арасында јун, кэтан вэ чод парчалара даһа тез-тез раст кэлмэк оларды, көрүнүр, һәмин парчалары Минкэчевирин өзүндэ тохујурдулар, башга сөзлэ десэк, «јерли истехсалат» характери дашыјырды. Археолог Р. Ваһидовун шәрһинэ көрө Минкэчевирдэ лап гөдим заманларда кэтанан парчалар тохујурмушлар. Бизим ерадан эввэл II—I эсрлэрдэ вэ ерамызын I—II эсрлэриндэ (күп гөбирлэр дөврүндэ) исэ чэтәнэдэн мүхтөлиф парчалар һазырламаға башламышлар. Зәнн етмэк олар ки, илк орта эсрлэр дөврүндэ парча тохунушунда кэтан вэ чэтәнэдэн башга памбыгдан, јундан вэ ипөкдэн дэ истифадэ едирмишлэр. Һәмин парчалардан элавэ Минкэчевирдэ, һәмчинин тохучу дэзкаһларынын галығлары, күлли мигдарда ағач эшјалар, һабелэ ерамызын биринчи эсринэ аид олан килдэн дүзөлдилмиш чэһрэлэр тапылмышдыр. Бундан элавэ, Азербайчан ипөкчилијинин тарихи һаггында ингилабдан эввөлки мүөллифлэрин эсэрлэриндэ дэ ара-сыра мәлумата раст кэлмэк мүмкүндүр. Мәсэлән, А. Деконски «Јелизаветпол губернијасынын Шуша вэ Чөбрајыл гөзаларында јашајан тәһкимчи көндиллэрин игтисади мәишәти» эсэриндэ көстөрир ки, бизим ерадан 320 ил эввэл Албан кнјазлығынын бир һиссәси сајылан Билкандан (Бөјлөгандан) дүнјанын бир чох өлкөлөринэ ипөк көндөрирдилэр.

Башга бир мисал, А. Н. Натројев «Гафгазын көнд тэсэрруфаты» гөзетиндэ (1897-чи ил, № 99) гејд едир ки, һэлэ јени еранын илк эсрлэриндэ ипөкчилик Иран империясынын бир сыра јерлэриндэ, о чүмлөдөн Хорасанда, Азербайчанда, Төбәристанда кениш јајылмышды. А. Н. Натројевин бу мүлаһизәси Минкэчевир археоложи газынтыларынын нэтичэлэри илэ дэ тәсдиг олунур, бурада III—IV эсрлэрэ аид јералты сәрдабэ — гөбирлэрдэн Азербайчанын өзүндэ һазырланмыш ипөк, јун вэ памбыг иплэр тапылмышдыр.

V—VI эсрлэрдэ феодал элагэлэринин мөһкөмләнмәси Азербайчанда истехсал гүввэлэринин инкишафына јени јоллар ачды. Бу дөврдэ бугда, арпа, зөјтүн, мөјвө илэ јанашы, Азербайчанын игтисадијјатында ипөкчилик дэ хөјли эһемийјетэ малик јер тутурду. Антик дөвр Албан тарихчиси М. Каланкајтуклу өзүнүн «Албан тарихи» китабында јазырды: «Ағван өлкәси көзөлдир, бэрәкәтлидир...» Даһа сонра о, өз китабында Күр чајы саһиллэриндэ бол тут ағачынын битдијини, онун эсасән ипөк парча истехсалы үчүн хаммал олдугуну көстөрир. Ири тичарәт — сәнәткарлыг мәркәзи кими Бөрдэ даһа чох сечилирди. Ваҗиб карван јолларынын кәсишдији бир нөгтөдэ јерләшән бу шөһәр Јахын вэ Орта Шөргин эн бөјүк тичарәт мәркәзлэриндэн биринэ чөврилмишди. Бөрдөдөн башга Гөбөлэ вэ Шәки шөһэрлэри дэ әрөб истиласына гөдәр эсас тохучулуг мәркәзлэри һесабу едилирди.

IX—X эсрлэрдэ Азербайчанын көнд тэсэрруфатынын вэ игтисадијјатынын вөзијјети, сәнәткарлыг вэ тичарәтин инкишафы һаггында бир сыра әрөб тарихчилэри гијмәтли мәлуматлар верирлэр. Онлар көстөрирлэр ки, IX—X эсрлэрдэ Азербайчанда ипөкгурдунун бөсләнмәси кениш јајылмышды. Шамаһы, Бөрдэ, Шәки, Кәнчө вэ Азербайчанын бир сыра вилајәтлэриндэ билаваситэ ипөкчиликлә мөшғул олурдулар. Һәмин мүддөтдэ Азербайчанын шөһэрлэриндэ тохучулуг сәнәти дэ кет-көдэ инкишаф едирди. Әрөб мүөллифлэринин мәлуматына көрө Бөрдэ вэ Дөрбөнд тохучу-

луг сәнәтинин әсас мәркәзи сајылырды. Белә ки, ипәји Бәрдә (Партав) шәһәриндән апарырдылар. Һәммин шәһәр-дә ипәкдән чүрбәчүр палтарлар һазырлајырдылар ки, он-ларын да бир гисмини базара чыхарырдылар. Бәрдәнин әтрафы тут ағачы мешәликләри илә өртүлү иди. Тарихчи Әл-Истәһри Бәрдә ипәји һаггында белә јазырды: «Бәрдә-дән чохла ипәк апарырдылар. Ипәкгурдларыны саһиби олмајан тут ағачларында бәсләјирдиләр. Орадан Ирана вә Хузистана чохла ипәк көндәјирдиләр». Башга бир әрәб тарихчиси Ибн-Һәукәл Әл-Истәһринин мә'луматыны тәсдиг едәрәк јазырды: «Бәрдәдә ипәкдән чүрбәчүр палтарлар һазырлајырдылар. Мәсәлә бурасындадыр ки, орада тут ағачлары һамынындыр, ағачларын саһиби јохдур, онлары нә сатырлар, нә дә алырлар».

IX әсрин әввәлиндән е'тибарән Азәрбајчанда дахили ба-зар инкишаф етмәјә башлады. Азәрбајчанын пешәкар ус-таларынын һазырладығы мә'мулатын кејфијјәти хејли јүк-сәлмиш, јахшылашмыш вә тәкмилләшмишди. Һәммин мә'-мулатларын бир гисми харичи өлкәләрә көндәрилир, бир һиссәси исә, һәмчинин өлкәнин дахили базарларында саты-лырды. Азәрбајчан шәһәрләри аз тапылан хүсуси маллар һазырлајыб сатмаг үзрә ихтисаслашырды, бу да өз нөв-бәсиндә һәммин шәһәрләрдә күлли мигдарда сәнәткарларын топландығыны көстәјирди. Һәр вилајәтдә мәркәзи шәһәр-ләрин базарлары илә јанашы, даһа ири базарлар мејдана кәлирди. Бу базарларда Азәрбајчанын ајры-ајры вилајәт-ләриндән кәлмиш адамлар тичарәт илә мөшғул олуру-лар. Адәтән шәһәрләрин кәнарында базар үчүн јер ајы-рырдылар. Бәрдә шәһәриндә Курки адланан бөјүк базар фәалијјәт көстәјирди. Әрәб мүәллифләри өз әсәрләриндә һәммин базар барәдә мә'лумат верирләр. Мәсәлән, Әл-Мү-гәддәси хәбәр верир ки, бу базарда ипәк (парча) вә һазыр палтар сатылыр. Бәрдә тәнәззүлә уғрадыгдан сонра X әс-рин ахырындан башлајараг әсас тичарәт мәркәзи ипәк парча тохучулуғу илә шөһрәт тапан Кәнчә һесаб едилмә-јә башлады. Јазылы мәнбәләр, һәмчинин Ширван әрази-

синдә дә X әсрдән башлајараг чүрбәчүр ипәк парчалар тохунмасындан хәбәр верир. М. Қаланкајтуклунун мә'лу-матына көрә Бәрдә вә Ширванда ипәкдән «гәтфә» үчүн парча тохујурдулар., бурада, һәмчинин сары рәнк дә әлдә едирдиләр.

XII әсрдә Азәрбајчанын шәһәрләриндә сәнәткарлыг, халча тохучулуғу, ипәк вә дәри е'малы кет-кедә кениш шәкилдә инкишаф едирди.

XII әсрин даһи Азәрбајчан шаирләри Хагани Ширва-нинин (1120—1199) вә Низами Кәнчәвинин (1141—1209) әсәрләриндә әһалинин игтисади мәишәти, хүсусилә Азәр-бајчан халгынын мөшғулијјәти һаггында гијмәтли мә'лу-матлара раст кәлирик.

XII әсрдә Кәнчәдә ипәкгурдунун бәсләнмәси, ипәк е'малы вә ипәк парча тохунушу даһа кениш јайылмышды. Кәнчәдә ән јахшы ипәк нөвү һазырланырды вә демәк олар ки, харичә көндәрилән әсас мал һесаб едилирди. Зәкәриј-јә Гәзвини јазырды ки, Кәнчә ипәји өз көзәллијинә көрә башга өлкәләрин ипәјиндән үстүн иди. Академик З. Бүн-јадов Кәнчәдә ипәк парчаларын јујулуб тәмизләнмәсини белә тәсвир едир: «Шәһәрин ортасындан бир арх ахыр, һәммин арха ики чығыр едир: онлардан бири чамаат ара-сында Баб-әл-Мәгбәрә (Гәбиристан гапылары), о бири исә Баб-әл-Бәрдә (Бәрдә гапылары) ады илә мөшһүрдур. Шә-һәр чамааты Баб-әл-Мәгбәрә гапысындан ениб архдан су көтүрүр вә онунла ипәји јујурдулар, мөһз бундан сонра һәммин ипәјин гијмәти Баб-әл-Бәрдә гапыларындан көтүрү-лән су илә јујулан ипәјә нисбәтән јүксәк олуруду. Баб-әл-Мәгбәрәдән су көтүрүб ону Баб-әл-Бәрдәјә апарыб ипәји јујанда бир нәтичә һасил олмурду, әксинә иш көрәндә исә көзәл ипәк алынырды». Кәнчә тохучуларынын маһир әл-ләри ипәк гумаш, атлас, әммамә-чалма үчүн парчалар һа-зырлајырды.

XIII әсрин башланғычында ипәк парча тохучулуғу о дәрәчәдә инкишаф етмишди ки, сөзүн әсл мә'насында бир

чох шәһәрләрин (мәсәлән, Кәнчә вә Тәбриз шәһәрләринин эһалисини ишғалчылардан хилас етмишди.

XIV—XV әсрләрдән XIX әсрин 60-чы илләринин әввәлине гәдәр ипәк тичарәтинин вә ипәк хаммалынын әсас мәркәзи Шамаһы олмушдур. Ширван ипәји Гәрбин вә Шәргин бир чох өлкәләриндә кет-кедә мәшһурлашмаға башлады. Гәрби Авропа сәјјаһы Шилтбергер Ширван торпағынын олдуғча бәрәкәтлилијини гејд едиб көстәрир ки, бурада «ән јахшы ипәк» истеһсал едирдиләр. Бу ипәкдән Дәмәшг вә Кашанда Брусседәки кими ән јахшы, ән көзәл гумаш тохујурдулар. Һәмин ипәјин бир гисми дә, һәмчинин Венетсија вә Луккаја апарылыр вә ә'ла мәхмәр тохујурдулар. Ширванда ипәк истеһсалы барәдә Анчеоллоје вә Азәрбајчан тарихчиси Әбдүррәшид Бакуви дә мә'лумат верирләр. Хам ипәк Ширваны Русија, Түркијә вә Гәрби Авропа илә тичарәт әлагәсинә гошду. Ширван ипәји Италија тачирләриндә (Кенуја вә Венетсија) бөјүк мараг доғурмушду, мәһз онлар Ширванын Авропа илә тичарәт әлагәләриндә бир васитәчи ролуну ојнамышдылар.

Авропа сәјјаһы, Венетсија сәфири А. Контарини көстәрирди ки, Һәштәрханлы Гасым хан һәр ил (1466-чы илдән башлајараг) Русијаја зәриф парчалары, ипәк вә башга маллар јүкләнмиш ири карванларла татар тачирләрини көндәрир, онлар да апардығлары маллары хәзә, јәһәрә, гылынча вә башга лазымлы әшјалара дәјиширләр. Шүбһәсиз ки, Һәштәрхандан Москваја көндәрилән маллар ичәрисиндә әсас јери Ширван ипәји тутурду.

Бәли, Азәрбајчан ипәји рус дәвләти башчыларынын да диггәтини чәлб етмишди. XV әсрдән башлајараг, даһа дегиг десәк, инкилисләр (бу ишдә әсас ролу Ченкинсон ојтамышды) Ағ дәниз — Волга — Хәзәр дәнизи истигамәтиндә јени су јолу ачдыгдан сонра рус кнјазлары Һәштәрхан тачирләри васитәсилә Ширван әјаләти илә тичарәт әлагәләри јаратдылар. Ширвандан Русијаја хам ипәк, тумач вә башга маллар көндәрилмәјә башланды. 1465-чи илдә Ширваншаһ Фәррух Јасар өз сәфири Һәсән бәји Москваја, III

II Иванын сәрәнчамына көндәрди вә әвәзиндә рус сәфирини Шамаһыја дә'вәт етди. Бир илдән сонра В. Папин башда олмагла рус сәфирлији Шамаһыја кәлди. Мәшһур сәјјаһ. Твер тачири Афанаси Никитин дә онларын арасында иди.

XVI әсрдә Сәфәвиләр дәвләтинин јаранмасы Азәрбајчан халғынын тарихиндә чох мүһүм рол ојнады. Һәмин мүддәтдән башлајараг өлкәдә хам ипәк истеһсалы даһа да кенишләнди. Һәмин дөврдә Азәрбајчан ипәји Гәрби Авропанын бир чох өлкәләриндә кениш шөһрәт тапмаға башлады. Италијанын бир сыра шәһәрләринин, о чүмләдән Венетсијанын, Флоренсијанын тачирләри јүксәк кејфијәтли ә'ла Азәрбајчан ипәјини алыб апарыр, Авропанын ири мануфактура сәнајеси мәркәзләринә тәһвил верир вә бундан күлли мигдарда мәнфәәт көтүрүрдүләр.

XVI әсрдә Азәрбајчандан Русијаја, Авропаја вә Түркијәјә сатмаг үчүн әсас е'тибарилә ипәк көндәрилирди. Ипәк тичарәтинин ән ири базарлары Тәбриз, Әрдәбил, Шамаһы вә Әрәш шәһәрләриндә јерләширди. Шамаһы вә Әрәш ипәји даһа чох хоша кәлир вә баһа гижмәтә сатылырды.

XVI әсрин икинчи јарысындан башлајараг Ордубад вә Чулфа шәһәрләри ән бөјүк ипәк тичарәти мәркәзи кими бүтүн дүнјада хүсусилә танынырдылар. Чулфа тачирләри Гәрбин вә Шәргин бир чох шәһәрләри илә, о чүмләдән Венетсија, Марсел, Амстердам, Истамбул, Һәләб вә башга шәһәрләрлә кениш ипәк тичарәти әлагәсинә кирмишдиләр...

XVII әсрдә ипәкчилијин вәзијјәти һаггында о вахтын сәјјаһлары даһа әтрафлы мә'лумат верирләр. Онларын арасында XVII әсрдә Азәрбајчана кәлмиш мәшһур Түркијә сәјјаһы Ө. Чәләбинин адыны чәкмәк олар. О, әсасән Кәнчәдә, Шәкидә, Бақыда вә Маһмудабадда ипәкчилијин даһа кениш шәкилдә инкишаф етдијиндән сөһбәт ачараг көстәрирди ки, Минкәчевир ири јашајыш мәскәнидир, һәр чүр тохучулуг бу шәһәрин эһалисинин әсас мәшғулијјәтидир. Ширван әјаләтинин Маһмудабад наһијәсиндә һәр ил

«јүзләрлә дөвә јүкү» гәдәр ипәк һазырлајырдылар. Дөвә јүкү ән азы ҫки бағламадан ибарәт иди вә бу да тәхминән 15 пуд ағырлығында олурду. Демәли, тәкчә Маһмудабәд һаһијәсиндә илдә 1,5 мин пуд хам ипәк тәдарүк едилди.

Беләликлә, Ширван ипәји Русияда даһа бөјүк шөһрәт тапмышды. Шамаһынын ипәк парча-палтары ичәрисиндә тафта (шамаһејка), фата, дараји вә с. даһа чох мәшһурлашмышды. П. И. Савваитов өзүнүн «Гәдим рус палтарларынын, силаһларынын вә ев әшјаларынын тәсвири» китабында јазыр ки, чар Михаил Федоровичин палтарлары арасында «ләләкли ипәк әлчәкләр» оларды. Шамаһыда тохунмуш бу әлчәкләрин биләји гызылы торларла, кәнарлары исә гызылы-күмүшү сапларла ишләнәрди. Рус халқ маһныларындан бириндә һаһаг јерә охумурлар: «Шамаһы ипәјиндән сәнә көјнәк тохујачағам мән».

Әввәлки әсрләрдә олдуғу кими, XVIII әсрдә дә Азәрбајчанын бир сыра Шәрг вә Гәрб өлкәләри илә тичарәт-игтисади әлагәләриндә Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләриндә һазырланан чүрбәчүр ипәк палтар-парча вә тәдарүк едилән хам ипәк бөјүк рол ојнајырды. I Пјотрун јаратдығы рус ипәк мануфактурасы хам ипәжә даһа чох еһтијач һисс едилди. Әслиндә онун фәалијјәти бүтөвлүкдә әсасән Хәзәрсаһили әјаләтләрдән кәтирилән хаммалдан асылы иди. Буна көрә дә һеч тәсадүфи дејил ки, 1715-чи илдә А. Волынскинин башчылығы илә Русиядан Ирана сәфирлик көндәрилән заман она тәкчә һәмин дәвләтләр арасында сијаси мәсәләләрин јолуна гојулмасы тапшырығы илә јанашы, һәм дә тичарәт мүгавиләси бағламаг мәсләһәт көрүлмүшдү. Рус дәвләти Азәрбајчанда рус тачирләри үчүн билаваситә ипәк алвериндә мүстәгил тичарәт шәраити јаратмаға лап чох чан атырды. Ипәк тичарәтинин әсас мәркәзи исә Шамаһы шәһәри иди. Сәфир А. Волынски хәбәр верирди ки, «бизә Ирандан (Азәрбајчандан — В. Ч.) һәр шәјдән әфзәл хам ипәк, һәмчинин бишмиш ипәк лазымдыр».

XIX әсрә гәдәр ипәкчилик вә хам ипәк тәдарүкү Азәрбајчан әһалисинин игтисадијјатында әсас јерләрдән бирини тутурду. Бурада тәдарүк олунан хам ипәјин тәхминән 80 фаизи харичи өлкәләрә сатыша көндәрилди. Азәрбајчанын хам ипәји Русиянын мануфактура сәнәјеси үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик иди. XVIII әсрин орталарындан башлајараг тәкчә Ширван әјаләти Москванын тохучу фабрикләрини хам ипәклә там тәчһиз едилди.

XIX әсрин башланғычында Азәрбајчан халгынын тарихиндә мүһүм социал-игтисади вә сијаси әһәмијјәтә малик бир һадисә баш верди: 1828-чи илин февралында Русия илә Иран арасында Түркмәнчәј сүлһ мүгавиләси бағланды. Бунунла да Шимали Азәрбајчанын Русияја бирләшдирилмәси баша чатды.

Шимали Азәрбајчанын Русияја бирләшдирилмәси Азәрбајчан халгынын тарихиндә дөнүш олду, онун социал-игтисади, сијаси вә мәдәни һәјатынын сонрақы инкишаф јолуну мүәјјән етди.

Анчаг гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанын истәр Русияја бирләшдирилмәси дөврүндә, истәрсә дә сонрақы мүддәтдә рус чаризминин игтисади вә социал сијасәти өзүнүн мәгсәдинә көрә дарсинифли иди, истисмарчы тәбәгәнин мәнәфејини мүдафиә едилди, мүстәмләкә мәгсәди дашыјырды.

XIX әсрин 30-чу илләриндә Русиянын истәр һөкүмәт, истәрсә дә тичарәт-сәнәјә даирәләриндә Загафгазијанын, о чүмләдән Азәрбајчанын игтисади чәһәтдән мәнимсәнилмәсинә чәһд көстәрмәк һаллары баш галдырырды.

Загафгазијанын игтисади чәһәтдән мәнимсәнилмәси мәгсәдилә тичарәт-сәнәјә чәмијјәтләри тәшкил олунду. Мәсәлән, 1833-чү ил мај ајынын 11-дә «Сәнәјә вә тичарәтин кәнд вә мануфактура мәнсуллары илә һәвәсләндирилмәси үчүн Загафгазија чәмијјәтинин лајиһәси» тәсдиг едилди. һәмин лајиһәдә һәмчинин ипәкчилијин инкишафы вә ипәк е'малынын јахшылашдырылмасы да јаддан чыхмамашдыр.

Загафгазијанын тичарэт вә сәнајесиндә ипәјин бөјүк әһәмијјәтини баша дүшән чар һөкүмәти ипәкчиликдән әлдә олунан кәлири өз хејринә ваһид шәклә салды, үстәлик рәнчбәрләрин бечәрдикләри мүсадирә едилмиш бағларын мәһсулунун хејли һиссәсини мәнимсәди, бунунла кифәјәтләнмәјиб тәрәзи пулу да јығмаға башлады. Һабелә ипәклә мәшғул олан рус саһибкарларынын вә тачирләринин арзусуну јеринә јетирәрәк, Загафгазијада ипәкчилијин жүксәлиши үчүн бир сыра тәдбирләр һәјата кечирди.

Рус ипәкчилик сәнајесинин Загафгазија хаммалына еһтијачы ипәјин илкин е'малыны јахшылашдырмағы, башга сөzlә десәк, барамаачмағын Авропа үсулуну кениш јајмағы тәләб едирди. Н. Н. Шавров јазырды: «Загафгазијада барамаачан фабрикләри тикмәјин зәрурилији кетдикчә ајдынлашырды. Јалныз бу јолла Загафгазија ипәкчиләри арасында барамаачманын Авропа үсулуну кениш шәкилдә јајмағ мүмкүн оларды».

Әчнәби Трибодинонун тәклифи илә 1827-чи илдә сәһмдарлар чәмијјәти јарадылды вә 1831-чи илдә һәмин чәмијјәтин низамнамәси тәсдиг едилди. «Русијада ипәкчилијин артырылмасы вә јајылмасы чәмијјәти» адыны дашыјан бу тәшкилат кениш имтијазлара малик иди, онун әсас капиталы кағыз пул илә 2000000 маната чатырды. I Николајын фәрманына әсасән чәмијјәтә даһа 10000 манат вәсаит ајрылды вә Русијанын чәнубунда 500 десјатин торпағ верилди.

Чәмијјәтин әсас мәгсәди Русијада барамаачманын вә ипәк сапын ешилмәсини дүзкүн һәјата кечирмәк, онун рәнкләнмәсини тәкмилләшдирмәк, бојағ биткиләринин јетишдирилмәсини вә онлардан рәнк һазырланмасыны тәшкил етмәк иди. Анчағ чәмијјәт өз фәалијјәтини кенишләндрә билмәди, башга бир тәшкилата, јени тичарәт-сәнајә чәмијјәтинә чеврилди вә 1836-чы илдә онун низамнамәси тәсдиг едилди. «Гафгазда ипәкчилијин вә тичарәт сәнајесинин јајылмасы чәмијјәти» адыны дашыјан бу јени ширкәтин башында граф А. Х. Бенкендорф, кнјазлар В. В.

Долгоруков, М. А. Дондуков-Корсаков вә А. Е. Чадовски дурурдулар. Дөвләтин Нуха әјаләтиндәки бүтүн тут бағлары (900-ә јахын тут бағы вар иди) вә 600 рәнчбәр аиләси сәрфәли шәртләрлә отуз ил мүддәтинә чәмијјәтә ичарәјә верилди. Тут бағлары 5 ил мүддәтинә пулсуз, 25 ил исә хәзинәјә мүјјән үзвлүк һаггы өдәмәклә истифадә олуна биләрди. Бундан әлавә, чәмијјәтә 5 мин десјатин јарарлы торпағ саһәси дә ајрылмышды. Дөвләт Нуханын әтрафында, Чарабадда әсасы гојулмуш ипәкчилик мәктәбини дә чәмијјәтин ихтијарына верди, илдә күмүш пул илә 1500 манат малијјә јардымы кәстәрмәји өһдәсинә кәтүрдү. Ејни вахтта белә бир мәктәб Шамахыда дөвләт ипәкчилик фабрикинә дә тәшкил едилди. Анчағ бу фабрик узун мүддәт ишләјә билмәди вә 1844-чү илдә бағланды.

Ширкәт Нуха шәһәрини өзүнүн даими јашајыш мәскәни сечди. Бу, ганунаујғун бир гәрар иди, чүнки Нуха гәзасы Загафгазијада ипәкчилик тәсәррүфатынын әсас мәркәзи һесаб едилирди. Ширкәтин мүдиријјәти Нухада хејли тикинти ишләри апарды, идарә бинасы, гуллугчулар вә шакирдләр үчүн евләр, дүканлар, күмханалар, барама гурудучу јерләр вә с. инша етди. 42 дәзкахлы Авропа типли барамаачан кархана, һәр чүр ләвазиматы олан бөјүк барамаешмә сеһи тикди, Италијадан Нухаја 12 ипәкчи уста аиләси кәтиртди.

1841-чи илдә чәмијјәтә Нуха шәһәринин јахынлығында «Чарабад» адлы колонија јаратмаға ичазә верилди, бура анчағ руслар јашајан мәһәллә иди, ипәкчилик чәмијјәтинин бүтүн биналары, идарәләри бурада чәмләшмишди, хејли кечдикдән сонра Чарабад ипәкчилик мәктәбинин әсасы гојулду.

Һәмин мәктәбдә дөрд ил тә'лим курсу кечирилди. Һәр тәдрис илиндә 30 шакирд гәбул едилди, онлардан 15-и дөвләт кәндлиләринин, 15-и исә рәнчбәрләрин ушағлары иди. Тәдрис мүддәтиндә шакирдләр барама тохумунун һазырланмасыны вә сортлара бөлүнмәсини, ипәкгур-

дунун јемләнмәси просесини, ән јени дэзкаһларда бара-
маачмағын тәкмилләшдирилмиш Италија үсулуну өјрә-
нир, Италија вә Франса дэзкаһларында әриш вә арғач
е'малынын сирләринә јијәләнирдиләр. Артыг 1851-чи ил-
дә мәктәб шакирдләринин (азәрбајҗанлылардан ибарәт —
В. Ч.) е'мал етдији ипәк сапларын нүмунәләри Франса
фабрикантларынын хошуна кәлмишди, 1852-чи илдә исә
једди пуд ешилмиш ипәк Лондонда јүксәк гиймәтә сатыл-
мышды.

Әввәлки әсрләрдә олдуғу кими, Загафгазијада ипәкчи-
лик јенә дә Азәрбајҗанда кениш јайылмышды. О вахт
«Гафгаз» гәзети белә јазырды: «Ипәкчилик мүсәлманла-
рын јашадығы гәзаларда даһа чох инкишаф етмишди». Истеһсал олунан ипәјин һәчминә көрә Нуха гәзасы би-
ринчи Чар-Балакән һәрби даирәси, Шуша, Шамаһы вә Гу-
ба гәзалары бу көстәричи үзрә икинчи јердә дурурдулар.
Ләнкәран гәзасында ипәкчилик истәнилән сәвијјәдә инки-
шаф етмәмишди. Тифлис губернијасында исә әсасән Је-
лизаветпол, Сигнаһи, Телави, Нахчыван гәзаларында вә
Ордубад шәһәринин әтраф кәндләриндә ипәк истеһсалы
илә мәшғул олурдулар.

Азәрбајҗан иғтисадийјаты тарихинин көркәмли тәдғи-
гатчысы академик Ә. С. Сумбатзадә көстәрир ки, XIX әс-
рин 20-чи илләриндә ипәкчилијин инкишафында биринчи
јери, шүбһәсиз, Шәки әјаләти тутурду, икинчи јердә Шир-
ван әјаләти дурурду, онун ардынча исә Азәрбајҗанын бир
сыра башга әјаләтләри, о чүмләдән Гарабағ, Губа вә баш-
га әјаләтләр кәлирдиләр. XIX әсрин 30-чу илләринин ор-
таларында тәкчә Нуха әјаләти 15 мин пуда јахын ипәк
истеһсал етмишди.

Статистик мә'луматлар көстәрир ки, XIX әсрин 30-чу
илләринин ахырларында вә 40-чы илләрдә Загафгазијада,
әсасән Азәрбајҗанда ипәк истеһсалы кет-кедә артмышдыр.
40-чы илләрин орталарында Загафгазијада 34 мин пуд
ипәк истеһсал олунурду ки, онун да 29 мин пуду Азәр-
бајҗанын пајына дүшүрдү. Ән мүнһүм ипәкчилик рајону
16

һәмишәки кими, јенә дә Нуха гәзасы сајылырды. Гәзада
илдә орта һесабла 11—12 мин пуд ипәк истеһсал олунур-
ду. Бу да бүтүн Азәрбајҗанда истеһсал олунан ипәјин
тәхминән 40 фаизини тәшкил едирди. Сонра Ширван әја-
ләти кәлирди. О, һәр ил дөвләтә 5 мин пуддан чох ипәк
верирди. Губа әјаләтинин вә Чар-Балакән даирәсинин һә-
рәси илдә 4 мин пуд ипәк кәндәрирди. Гарабағда исә ил-
лик ипәк истеһсалы 2 мин пуда чатырды. Шәки вә Шир-
ван ипәји Загафгазијада ән јахшы нөв сајылырды. Бирин-
чи нөв Шәки ипәјинин пуду 100—150 манат күмүш пула
кедирди. Ашағы нөвләрин пуду исә 60—65 маната иди.

Ипәк лап гәдимдән сырф сатлыг мал һесаб едилирди,
она көрә дә бир чох Авропа вә Шәрг өлкәләри илә, о
чүмләдән Русија вә Иранла Азәрбајҗанын тичарәт әлағә-
ләриндә ипәк ән мүнһүм јерләрдән бирини тутурду. Истеһ-
сал олунан ипәјин јалныз аз бир һиссәси јерли тохучу
е'малатханаларында һазырланыр вә академик Ә. С. Сум-
батзадәнин көстәрдији кими, ипәјин чох чүзи бир һиссә-
си кәндли аиләсинин тәләбатыны өдәмәк үчүн евләрдә
ишләдилирди. Мәһсулун галаны исә сатыша кедирди. Тәк-
чә 1838-чи илдә Москванын вә онун шәһәрјаны фабрик-
ләриндә 88180 пуд ипәк е'мал едилмишди ки, бунун да
сәккиздә беш һиссәсиндән чоһу Загафгазија (әсасән дә
Азәрбајҗан) ипәји иди, јалныз сәккиздә үч һиссәси ха-
ричдән кәтирилмишди.

Азәрбајҗандан Русијаја ипәк апарылмасы 50-чи ил-
ләрдә даһа да артмаға башлады. Бу һагда әлимиздә мүх-
тәлиф вә чоһлу мә'луматлар вардыр. Һәмин мә'луматлар
арасында «Гафгаз» гәзетинин ашағыдакы хәбәри хүсуси
әһәмијјәт кәсб едир. Гәзет өзүнүн 1852-чи ил 40-чы нөм-
рәсиндә јазырды: «Бүтүн Франсанын истеһсал етдији
(Франса јалныз бу јахынларда бир милјон килограма ја-
хын, јә'ни 62 мин пуд ипәк истеһсал етмәјә башламышды)
ипәјин, демәк олар ки, тәкчә јарысыны Шамаһы губерни-
јасы верир. Шамаһы губернијасындан һәр ил Москваја,
Русијанын башга губернијаларына, һәтта харичи өлкәлә-

рә белә 25 мин пуд ипәк вә башга парча-палтар көндәрил-
лир. Бундан элавә јерли әһали дә ипәкдән кениш истифа-
дә едир, мүхтәлиф ипәк палтар кејинир».

Ипәкчилик сәһәсиндә танынмыш мүтәхәссис Рајко
«Гафгаз» гәзетинин 1851-чи ил 53-чү нөмрәсиндәки мәга-
ләсиндә Загафгазија ипәјинин Русијаја апарылмасы мәсә-
ләсинә тохунараг гејд едирди: «Загафгазијада һәр ил 30—
35 мин пуд ипәк истәһсал олунар, бунун 25—29 мин пуду
Нуха вә Шамаһы гәзаларынын пајына дүшүр. Бүтүн истә-
һсал олунар мәһсулун үчдә ики һиссәси Русијаја көн-
дәрилир, үчдә бир һиссәси исә јерләрдә истифадә олунар».

XIX әсрин 50—60-чы илләриндә Русијаја ипәк дашын-
масы нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә чоһалды. 10 ил мүддәтин-
дә (1850—1860-чы илләр) тәкчә Шамаһы (сонралар Ба-
кы) губернијасындан Русијаја 107 мин пуд ипәк хаммал
јола салынмышды. Һәмин мүддәтдә Азәрбајчан ипәјинин
харичә көндәрилмәси дә хејли кенишләндирилмишди.
Әкәр 1826—1830-чу илләрдә харичә 0,6 мин пуд ипәк хам-
мал апарылмышдыса, 1841—1845-чи илләрдә бу рәгәм 3,9
мин пуда чатдырылмышды. 1849—1854-чү илләр арасында
харичә апарылан ипәк хаммал вә пал-палтар сатышын-
дан 500 мин манат кәлир әлдә едилмишди.

50-чи илләрин орталарындан һәм Русијаја, һәм дә хари-
чи өлкәләрә көндәрилән ипәјин мигдары даһа да чо-
һалды. Статистик мәлүматлара көрә 1857-чи илдә харичә
көндәрилән Азәрбајчан ипәји 11554 пуда чатдырылмыш-
ды, бунун јалһыз 939 пуду Гәрби Авропа өлкәләринә көн-
дәрилмишди.

Елә һәмин илдән дә харичи капиталистләр Азәрбајчан
ипәјинин ихрачыны өз әлләриндә сахламаг мәгсәдилә бө-
јүк чанфәшанлыг көстәрмәјә башладылар. Франсанын
Лион шәһәриндәки Сент-Етјен ширкәтинин бир груп та-
чири Загафгазијаја кәлди. Онлара Гризилјон башчылыг
едирди. Ширкәт Нуха ипәјини алмаға башлады. Франса-
лы тачирләр рус базарларында ипәјин гијмәтини о дәрә-
чәдә галдырдылар ки, ипәк алыб-сатмагла мәшғул олар

Гарабағ алверчиләри өз дүкан-базарларыны бағламаға
мәчбур олдулар вә Москвадан чыхыб кетдиләр. Авропа
үсулу илә ачылмыш ипәјин һәр пудуна Гризилјон 250—300
манат күмүш пул верирди. Галбуки бу вахта гәдәр Москва-
да ипәјин һәр пуду 230 манатдан баһа гијмәтә сатылмыш-
ды. Јерли үсулла ачылмыш ипәјин һәр пудуна харичдән
кәлмиш дәлаллар исә 100—150 манат күмүш пул верирди-
ләр. Франсызлар јалһыз Нухада күмүш пулла 250 мин ма-
натлыг ипәк алмышдылар. Н. Потехинин гејд етдији кими,
франсызлар Загафгазијада јерләрини мөһкәмләтмәк вә
ипәк тичарәтини бүтөвлүкдә өз әлләринә кечирмәк истә-
јирдиләр. Гризилјон буна наил олмаг үчүн Чарабад мөк-
тәбини бүтүн торпағлары вә әмлакы илә бирликдә алмаг
истәдисә дә, лакин онун планы баш тутмады. Ипәк саты-
шынын кәләчәкдә даһа јүксәк сәмәрә верә биләчәјини ба-
ша дүшән чар һөкүмәтинин нүмајәндәләри франсыз тачи-
ринин кәләк долу сөвдәсини рәдд етдиләр. Сент-Етјен
ширкәтиндән хејли сонра јунаныстанлы Грониус Нухаја
кәлди. О, Ананов ширкәти адындан һәрәкәт едәрәк фран-
сызлар кими тәклиф ирәли сүрдү, анчаг о дә мәгсәдинә
чата билмәди. Бу фактлар бир даһа ону көстәрирди ки,
Азәрбајчан ипәји дүнја тичарәтиндә ән кәлирли хаммал
кими тәдричән мүһүм јер тутмаға башлады.

Өтән әсрин 50-чи илләринин ахыры вә 60-чы илләрин
әввәлиндә Загафгазија ипәкчилији өзүнүн әсл јүксәлиш
мәрһәләсинә даһил олду. Н. Н. Шавров һәмин дөврү Гаф-
газ ипәкчилијинин гызыл әсри кими гијмәтләндирмишди.
1861-чи илдә тәкчә Бакы губернијасында 17.352 пуд ипәк
истәһсал едилди ки, бунун да 14.889 пуду Русијаја көн-
дәрилди. Нуха гәзасындан апарылан ипәјин һәчми исә 20
мин пуддан чоһ иди. Үмумијјәтлә, 20 ил әрзиндә бу гәза-
дан Русијаја көндәрилән ипәјин мигдары, демәк олар ки,
иәи дәфә артмышды. Нуха күмчүләри 1863-чү илдә 50 мин
пуддан чоһ ипәк истәһсал етмишдиләр.

Загафгазијада ипәкчилијин јүксәлишинә шәраит јара-
дан бир сыра сәбәбләр варды. 50-чи илләрин ахырларын-

да Гәрби Европанын эсас ипәкчилик өлкәләриндә ипәкгурдлары гаттина хәстәлижинә тутулдулар, нәтичәдә Франса вә Италија ипәкчиләри һәдсиз дәрәчәдә зијана дүшдүләр. Буна көрә дә Гәрби Европа саһибкарларынын Загафгазија ипәжинә вә барамасына тәләбаты кетдикчә арды. Онлар Азәрбајчан да дахил олмагла Загафгазијаја өзләринин барама тохумларыны кәтирмәјә башладылар. Бурада эсас мөгсәд һәм ипәкгурду јетишдириб тәдарүк етмәкдән, һәм дә ипәк истеһсалы үчүн барама алмагдан ибарәт иди. Харичи саһибкарларын һәр ики мөгсәди әввәлчә јахшы нәтичә верди.

Мәһз һәмин вахт Загафгазијада бухарла ишләјән илк барамаачан фабриклар мејдана кәлди вә әл илә ишләдилән чохла мигдарда кичик барамаачан е'малатханалар јарадылды.

М. Сәркисовун 1904-чү илдә «Гафгазын кәнд тәсәррүфаты журналында дәрч олунмуш «Нухада ипәкчилик сәнајесинин инкишафы һаггында бә'зи мә'луматлар» адлы мәгаләсиндә кәстәрилерди ки, һәмин фабрик «о дөврдә дүнјанын ән бөјүк барамаачан фабрики һесаб едилерди». Бу, һәгигәтән дә белә иди. Фабрикин тикинтисинә онун саһибләри јарым милјон вәсаит гојмушдулар.

Анчаг Азәрбајчан ипәкчиләринин бу наилијјәтләринә мүвәггәти сон гојулду. Харичи ипәкчилик фирмаларынын мүвәккилләри олан барама тохуму тәдарүкчүләри игтисадијјатын бу саһәсинә сохулуб онун инкишафыны өзләринин хејринә чевирмәјә сә'ј кәстәрдиләр. Харичи мүвәккилләр Азәрбајчанда барама тохуму јетишдирмә е'малатханалары ачыб, сечилмиш ән јахшы барамалары учдантутма алараг бөјүк кәлир әлдә етдиләр.

Барама тохуму тәдарүк едән харичи мүвәккилләрин арасында Лиондакы тичарәт евләринин ишчиләри Тиссионер вә Галје биринчи јери тутурдулар. Онлар 1861-чи илдә Нухада 1.200 пуд барама алмышдылар. Үмумијјәтлә, франсызлар һәмин ил 3.530 пуд барама тохуму, күмүш пул илә 56 мин манатлыг тәзә барама әлә кечирмишди-

ләр. Бундан әләвә Галје Нухадан Тифлисә 96 мин манатлыг 3 мин пуд гуру барама апармаг барәдә мүгавилә бағламышды. Көрүнүр, барама вә ипәкгурду алынмасы просеси сонракы илләрдә дә давам етмишди. Буну ашағыдакы фактдан ачыг-ајдын көрмәк олар. Әкәр илк барама тохуму тәдарүкчүсү Азәрбајчана (Нухаја) 1856-чы илдә ајаг басмышдыса, сонракы илләрдә онлар дәстә-дәстә ахышыб кәлмәјә башладылар, 1865-чи илдә онларын сајы артыб 200 нәфәрә чатмышды.

Харичи мүвәккилләрин барама вә ипәкгурдуну күтләви шәкилдә алмасы Азәрбајчанда ипәкчилијин вәзијјәтинә олдугча мәнфи тә'сир кәстәрди. Ән јахшы барама чинсләринин апарылмасы ипәкгурду чыхымынын бирдән-бирә тамам азалмасына кәтириб чыхарды. Харичи тәдарүкчүләрин еһтикарлыг әмәлијјатлары Азәрбајчанда, һәмчинин барамаачма вә ипәк е'малы ишинә дә кәскин зәрбә вурду. В. Алексејевин вә Воронин гардашларынын барамаачма фабрики әсл фәлакәтә мә'руз галды.

Азәрбајчан ипәкчилијинә гаттина хәстәлији чох чидди зијан јетирди. «Гафгаз кәнд тәсәррүфаты чәмијјәти» гәзетинин мүхбири 1865-чи илин 4-чү нөмрәсиндә һәмин хәстәлијин Нуха гәзасында нечә ағыр нәтичәләрә сәбәб олдуғуну үрәк ағрысы илә јазырды: «Загафгазијанын ипәкчилик рајонуна олдугча бөјүк бәдбәхтлик үз верди. Халг сәрвәтинин вә дијар сәнајесини тәчһиз едән эсас хаммалын мөһтәшәм васитәси сарсыды. Нуха вә ипәкчилијин сон дәрәчә кәлирли башга мәнтәгәләри өз шөһрәтини вә чазибә гүввәсини итирди: ипәкгурдларынын хәстәлији биздә дәһшәтли шәкилдә өзүнү бүрузә верди».

Гаттина хәстәлијинин илк әламәтләри 1860-чы илдә көрүндү. Сонра исәчох сүр'әтлә һәр тәрәфә јайылмаға башлады. Елә кәндләр вар иди ки, орада бир дәнә дә олсун ипәкгурду галмады, һамысы гырылды. Артыг 1864-чү илдә гаттина епидемијасы нәинки Азәрбајчаны, һәтта бүтүн Загафгазијаны бүрүдү. Беләликлә, Азәрбајчанда ипәкчилијин ән јүксәк сәвијјәјә чатдығы чичәкләнмә дөврү

(1856—1863) тәнэззүл дөврү илэ эвэз едилди. Н. Н. Шавров гејд едирди ки, чох адам ипәкчиликлә мәшғул олмаға сон гојду вә һәтта тут ағачларыны кәсиб јеринә башга биткиләр әкдиләр. Буну башга бир мүәллиф — К. Горбачов да тәсдиг едәрәк «Загафгазијада ипәкчилијин вәзијјәти һаггында бәзи мәлүматлар» мәгаләсиндә јазырды: «Хәстәлијин мејдана чыхмасы илэ әлагәдар Нуха гәзасында кәнд тәсәррүфатынын бу јахынлара гәдәр олдуғча кәлирли бир саһәси һесаб едилән гурдбәсләмә иши елэ тәнэззүлэ уғрады ки, кәндлиләрин әксәријјәти чәкилликләрин чохуну доғрамағы лазым билдиләр (онлар бу иши көрмәјә мәчбур идиләр) вә онларын јериндә фындыг коллары әкдиләр». Даһа сонра о, гејд едирди ки, кәндлиләр кәлмәләрә (К. Горбачов ипәкчилијин вәзијјәтини ајдынашдырмағ вә хәстәлијин гаршысыны алмағ јолларыны өјрәнмәк үчүн Нухаја е’зам олунашду) чох пис, әсл әдавәтли бир мүнәсибәт бәсләјирдиләр. Онлар мәнә дејирдиләр: «Сән бураја нә үчүн кәлмисән? Јохса сән дә о франсызлар (һәм дә италјанлар — В. Ч.) кими хошбәхтлик ахтармағ фикринә дүшмүсән? Онлар өзләри илэ о лә’нәтә кәлмиш тохуму кәтирдиләр, олан-галан вар-дөвләтимиз әлимиздән чыхды, диләнчи көкүнә дүшдүк. Јадыннда сахла, ким бураја араба илэ кәлирсә јүклә, ким јүклә кәлирсә һејбә илэ гајыдыр». Загатала даирәсинин рәиси М. С. Јүзбашев хәстәлијин агибәтини белә тәсвир едирди: «1863-чү илдән сонра ән ағыр дөвр башланды, ипәкчилијин чох күчлү бир шәкилдә зәифләмәси үмуми мәјуслуг кәтирди, үмидсизлик бүтүн ипәкчиләри руһдан салды, һәр ил чүрбәчүр хәстәликдән мәһв олан барамагурдларынын бөјүк бир сә’лә јемләндирилмәси һеч бир нәтичә вермәди. Вәзијјәтин белә шәкил алмасы әһалидә ипәкчиликлә мәшғул олмағ арзусуну мәһв етди, нәтичәдә чамаат јаваш-јаваш тут ағачларыны доғрамаға башлады, јериндә мүхтәлиф мејвә ағачлары вә башга биткиләр әкди». М. С. Јүзбашев даһа сонра гејд едирди ки, идәрәдә ипәкчилији мүдафиә етмәк вә ону истәнилән сәвијјәгә гал-

дырмағ үчүн јерли һөкүмәтин бүтүн чанфәшанлығы вә гајғылары угурсузлугла нәтичәләнди.

Хәстәлик Загафгазијада ипәк истәһсалыны минимума ендирди: «Әкәр ипәкчилијин чичәкләнмә вахтында бурада 50 мин пуд барама көтүрүлүрдүсә, инди 5—10 мин пуд күчлә һазырланырды. 1867-чи илдә Бакы губернијасында ипәк хаммал истәһсалы 1861-чи илэ нисбәтән 17.352 пуддан 1.346 пуда енди.

Гаттина хәстәлији 1869-чу илдән зәифләмәјә башлады вә 1872-чи илдә тамам арадан галдырылды. Азәрбајчанда ипәкчилик тәсәррүфатлары тәдричән дирчәлмәјә доғру үз гојду.

Азәрбајчанда ипәкчилик тәсәррүфатларынын дирчәлиши Франса вә Италијадан кәтирилмиш ипәкгурдунун јени сағлам вә дөзүмлү нөвләрилә эвэз едилмәси нәтичәсиндә мүмкүн олду. С. Г. Гулишамбаров јазырды: «Јерли ипәкчиләр хәстәликдән сонра дүшдүкләри ағыр вәзијјәтдән чыхмағ үчүн даһа дөзүмлү барамагурду чинсләри ахтарыб тапмағы вә јетишдирмәји лазым билдиләр вә онлар јапон, Хорасан вә Бухара чинсли ипәкгурдларына үстүнлүк вердиләр. Мәһз бу тәдбирин һәјата кечирилмәсинә көрә дә ипәкчилик јенидән чанланмаға башлады.

А. Миримановун Загатала даирәсиндән вердији хәбәр дә буну тәсдиг едир. О јазырды: «1877-чи илдә Дағлыг идәрәсинин кечмиш рәиси, кенерал Франкини Загатала даирәсинә 81,3 унсија (чәки ваһиди) барама тохуму көндәрди. Гијмәти 245 манат иди. Тохуму ипәкчиләрә пајламағ үчүн Хивәдән кәтирмишдиләр».

XIX әсрин 80—90-чы илләриндә Азәрбајчанда ипәкчилик јенидән инкишаф етмәјә башлады. Онун јүксәлишиндә бир сыра һөкүмәт тәдбирләринин мүһүм ролу олду. 1887-чи илдә Тифлиسدә Гафгаз ипәкчилик стансијасынын әсасы гојулду. Әсас ипәкчилик мәнәтәгәләри олан Нуха вә Шуша гәзаларында стансијанын шө’бәләри ачылды, әһалинин сағлам барама тохуму илэ тәчһизаты јахшылашды, кәнд мәктәбләри нәздиндә мүәллимләрин көмәји илэ ипәк-

гурдларынын сәмәрәли јемләндирилмәсинин нүмүнәви тәшкили һәјата кечирилди, сәркиләр дүзәлдилди, мүшавирәләр, ичласлар чағырылды вә башга тәдбирләр көрүлдү. Анчаг ипәкчилијин јени јүксәлишинин әсас сәбәби бу дәфә рус барамаачма сәнәјесинин хаммала кет-кедә артан тәләбаты вә кәнд тәсәррүфатында онун јүксәк кәлир верән саһәләрдән бири кими гијмәтләндирилмәси олду.

Јелизаветпол губернијасында 1882-чи илдә 67.700 пуд, 88.785 пуд, 1888-чи илдә 122.369 пуд, 1889-чу илдә 106.251 илдә 83.786 пуд, 1886-чы илдә 101.770 пуд, 1887-чи илдә 88.785 пуд, 1888-чи илдә 122.369 пуд, 1889-чу илдә 106.251 пуд барама истәһсал едилмишди. Бу рәгәмләр гаттина епидемијасы ләғв едилдикдән сонра ипәк истәһсалынын артым сүр'әтини изләмәјә имкан верди.

Бу дөврдә ипәкчилијин инкишафы барәдә агрономлар Ф. Шимановски «Нуха рајонунда ипәкчилијин вәзијјәти һаггында» вә В. Гејевски «Ордубад саһәсиндә ипәкчилијин вәзијјәти һаггында» адлы мәгаләләриндә әтрафлы мәлүмат верирдиләр. Онларын мәлүматына көрә һәмин илдә Нуха гәзасында 12 мин пуд, Көјчәј гәзасында 20 мин пуд, Загатала даирәсиндә 8 мин пуд, Нахчыван гәзасынын Ордубад саһәсиндә 6 мин пуд јаш барама топланмышды. Демәли, Загафгазијанын бүтүн бу әсас ипәкчилик мәркәзләриндә һәмин ил чәми 46 мин пуд јаш барама истәһсал едилмишди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, өтән әсрин 80-чи илләринин орталарында Загафгазијада барама бәсләјән 1121 кәнддән 806—821-и Азәрбајчанда јерләширди. Загафгазијада әсас ипәкчилик мәркәзи Јелизаветпол губернијасы һесабулунурду. Онун тәркибинә Нуха, Әрәш, Газах, Јелизаветпол, Чаваншир, Шуша, Чәбрајыл, Зәнкәзур гәзалары дахил иди вә һәмин гәзаларын 541 кәндиндә әһали барамачылыгла мәшғул иди.

Бә'зи мәнбәләрдән алдығымыз мәлүматлара көрә сонракы дөврләрдә Загафгазијада ипәкчиликлә мәшғул олан кәндләрин сајы 1656 көстәрилмишдир. Бу кәндләрин 1055-и

исә Азәрбајчанда иди. Бу фактлардан ајдын олур ки, Азәрбајчан һәнки ипәкчиликлә мәшғул јашајыш мәнтәгәләринин сајына, һәтта онун сәмәрәли идарә едилмәсинә көрә биринчи јери тутурду.

Профессор В. Д. Мочалов «XIX әсрин ахырында Загафгазијада кәндли тәсәррүфаты» китабында јазырды ки, Загафгазијада ипәкчилијин ән мүһүм мәркәзи Азәрбајчанын гәрб һиссәси (Јелизаветпол губернијасы) олмушдур. Бурада јерләшән Нуха, Чәбрајыл, Әрәш, Шуша гәзаларында, һабелә губернијанын башга јерләриндә ипәкчилик даһа да инкишаф етмиш, Күр чајынын вә онун, һәмчинин Араз чајы голларынын үстүндә даһа кениш шәкилдә јәјылмышды. 90-чы илләр әрзиндә дә ипәкчилик көстәрилән гәзаларда мүвәффәгијәтлә инкишаф етмиш, тәдричән 60-чы илләрдәки ипәк истәһсалы сәвијјәсинә, башга сөzlә десәк, хәстәлијин јәјылмасындан габагкы сәвијјәјә јахынлашырды.

Әввәлләрдә олдуғу кими, XIX әсрин 80—90-чы илләриндә дә ипәкчилијин әсас мәркәзи јенә Нуха гәзасы сајылырды. И. Г. Әлибәјов «1892-чи илдә Нуха гәзасында барама истәһсалы вә ипәкчилик» адлы әсәриндә јазырды ки, гәзада 135 кәнд варды, 15326 ев барама сахлајырды. Бир нечә дағ кәндләрини чыхмағ шәртилә бүтүн кәндләрдә елә ев тапа билмәздин ки, барама сахламасын. Мәсәлән, 822 еви олан Нич кәндиндә јалныз 20 евдә барама бәсләнмирди. Орта һесабла һәр евдә 0,5—3 фунт барама тохуму јетишдирилдијини нәзәрә алсағ көрәчәјик ки, бүтүн гәзада 3831,5 фунт ипәкгурдуна гүллуг көстәрилирди. И. Г. Әлибәјовун мәлүматына көрә өтән әсрин 90-чы илләринин әввәлиндә Нуха гәзасында үмуми бағларын үчдә бирини, бир чох кәндләрдә исә, һәтта јарысыны чәкилликләр тәшкил едирди. 1890-чы илдә бурада 18 мин десјатин мејвә бағлары вә тәрәвәз саһәләри вар иди, бунун 6 мин десјатин саһәсиндә чәкиллик салынмышды. Гәзада барамаачанларын сајы 4500-ә чатырды, онлардан да орта һесабла 36 мин пуд јаш барама алынырды.

90-чы иллэр эрзиндэ ипәкчилик хејли инкишаф етмишди. Нуха гезасы рәисинин мә'луматына көрә 1892-чи илдә 75.460 пуд барама алынмышды ки, бу да 1890-чы илә нисбәтән икигәт чох иди. 1893-чү илдә һәмин рәгәм 81.740 пуда чатмышды. 1894-чү илдә исә барама мәһсулу 4.392118 фунт вә ја 109.800 пуд олмушду. Буну пула чевирәндә исә 1.894.000 манат еләјирди.

1894-чү илдә Загафгазијанын вә Азәрбајчанын сәрһәдләриндән кенара 5.400 пуда јахын ипәк вә ипәк мә'мулаты апарылмышды. Бунун 931.200 манатлыг 4 мин пуд ипәји Москваја, галан 58.825 манатлыг 1.395 пуд ипәк туллантысы исә (һәр пудун гијмәти 35 манат иди) Марсел шәһәринә јола салынмышды.

Бакы губернијасында ипәкчилик јалныз Көјчај гезасында јүксәк сәвијјәдә инкишаф етмишди. Шамахи гезасы бу саһәдә хејли кери галырды. Ләнкәран вә Губа гезаларында исә ипәкчилик лап ашағы сәвијјәдә иди. Дөвләт кәндлиләринин игтисади һәјатынын тәдгигатчысы Н. А. Абелов «Бакы губернијасынын Шамахи вә Көјчај гезаларында дөвләт кәндлиләринин игтисади һәјаты» әсәриндә көстәрирди: «Бакы губернијасында ипәкчилик Күрсаһили зонада вә Көјчај гезасынын дағлыг һиссәсиндәки суварылан вадиләриндә кәнд тәсәррүфатынын ән мүһүм саһәси кими вачиб әһәмијјәтә маликдир». Даһа сонра о јазырды ки, тут бағлары Көјчај гезасында 144711 десјатин, Шамахи гезасында исә 123619 десјатин торпаг саһәсини тутурду.

Н. Н. Шавровун «Гафгаз ипәкчилијинин тәвири» китабында көстәрилдији кими, Көјчај гезасында (Көјчајын өзүнү чыхмаг шәртилә) 90 кәнддә барама сахлајырдылар. Бу кәндләрин 69-у Бәркүшад саһәсиндә јерләширди. Лаһыч саһәсиндә исә 29 кәнд барама јетиширди. Онлардан 22-си Азәрбајчан, 6-сы ермәни, бири исә рус кәнди иди. 1886-чы илдә Бәркүшад саһәсиндән 213 мин манатлыг 5 мин пуд гуру барама топланмышды. Күрдәмир кәндинин адамлары 200 пуд барама вермишдиләр.

Губа гезасында ипәкчилик әсасән Шабран вә Мүшкүр саһәләриндә кениш шәкилдә инкишаф етмишди. Бундан әлавлә гезанын 665 кәндиндә мүәјјән дәрәчәдә ипәкчиликлә мәшғул олурдулар. Бәзи мә'луматлара көрә 80-чи илләрин орталарында Губа гезасында илдә үмуми дәјәри 25 мин манат олан 250 пуда јахын хам ипәк топланырды.

Ипәкчилик Загатала даирәсиндә дә кәнд тәсәррүфатынын ән мүһүм саһәсини тәшкил едирди. 1886-чы илдә даирәдә 6.550 пуд, сонракы илдә исә 10.767 пуд јаш барама топланмышды. Бу һагда Г. А. Миримановун «Гафгаз ипәкчилијинин тәдгигаты» әсәриндә даһа әтрафлы мә'лумат верилир. Даирәнин 68 кәндиндә барама сахламаг әһалинин әсас мәшғулијјәти иди. Загатала даирәси һәмчинин ипәкчилијин Загафгазијада инкишаф етдирилмәси ишиндә мүтәрәгги вә мүсбәт методларын тәтбиғи бир нөв тәчрүбә мәркәзинә чеврилмишди. Ипәкгурдунун дүзкүн бәсләнмәси мәсәләсинә илк дәфә мәһз бурада хүсуси диггәт јетрилмишди. Илк нүмунәви күмхана 1886-чы илдә Загаталада тикилмишди. Нүмунәви күмхананын тикинтисинә 4 мин манат вәсаит хәрчләнмишди. С. Гулишамбаровун дејијинә көрә Загатала күмханасы јерли (бәлкә дә бүтүн Загафгазија) барамачылары әмәлли-башлы көмәк көстәрди. Әввәлләр Загатала даирәсиндә бир мисгал барама тохумундан 3—5 фунт барама күчлә алынырды. 10 фунт барама көтүрмәк бөјүк мүвәффәғијјәт сајылырды. Јени тәшкил едилмиш күмхана өзүнү хүсусилә доғрултду. Јухарыда көстәрилән мигдар барама тохумундан 26 фунт барама әлдә етмәјә башланды. Бурада доғрудан да өјрәнилмәли чох мәсәләләр варды. Јерли чамаат бөјүк һәвәслә күмханаја кәлир, онун гурулушу, тәшкили, ипәк гурдларынын бәсләнилмәси вә јемләндирилмәси илә таныш олурдулар.

Күмханада 1887-чи илдә мәктәбин өзүнүн һазырладығы 12 мисгал барама тохумундан 7 пуд 10 фунт Италија чинсли јаш барама алынды. Һәмин ил Загатала күмханасы Харков шәһәриндә тәшкил олунмуш Үмумрусија кәнд

тәсәррүфаты сәркисинә өзүнүн барамасыны вә селлулјар үсулла һазырладығы барама тохумуну тәгдим етди вә күмүш медала лајиг көрүлдү.

1893-чү илдә Пасхалиди гардашлары фирмасы Загәталада даһа бөјүк күмхана тикмәјә башладылар. Буна көрә дә Загәтала даирәсиндә ипәкчилик илдән-илә жүксәлди. 1894-чү илдә барама истехсалы 12.695 пуд олду, бунун 3.120 пуду даирәдән кәнара кәндәрилди, галан барама исә Загәталанын өзүндә е'мал едилди.

Ипәкчилик ејни заманда Нахчыван гәзасында да апарычы саһәләрдән бирини тәшкил едирди. Бу гәза Гафгазын ипәкчилик рајонлары арасында хүсуси шөһрәт газанмышды. Агроном В. Гејевскинин дедијинә көрә Ордубад саһәсинин бүтүн 62 јашағын мәнтәгәләриндә демәк олар ки, бүтүн әһали ипәкчиликлә мәшғул олурду. О, өзүнүн «Ордубад саһәсиндә ипәкчилијин вәзијјәти һаггында» әсәриндә бу һагда белә јазырды: «Демәк олар ки, ипәкчилик саһәси (Ордубад саһәсинин — В. Ч.) әһалисинин чохданкы вә севимли пешәләриндән биридир». В. Гејевскинин кәстәрдији кими, Ордубад саһәсиндә шәхси тут бағы олмајан әһали дә барамагурду бәсләјирди.

XIX әсрин сон 10—20 или әрзиндә ипәкчилик тәкчә Ордубад саһәсиндә дејил, һәтта бүтүн гәзада сәмәрәли бир јолла инкишаф етмәјә башлады. Мәсәлән, әтраф кәндләр дә дахил олмагла Нахчыван шөһәриндә 90-чы илләрин икинчи јарысында һәр ил 3 мин пуд барама топланырды, һалбуки беш ил әввәл һәмин рәгәм 500 пуда күчлә чатырды. XX әсрин башланғычында Нахчыван гәзасында барама истехсалы 5 мин пуду өтүб кечди, һәр ил бунун 1.200 пуддан чоһу гәзадан кәнара апарылырды. Ордубад јаваш-јаваш ири барама тичарәти мәркәзләриндән биринә чеврилди, бурада 12 барамаачан фабрик ишләјирди, истехсал олунан бараманын бир һиссәси һәмин фабрикләрдә е'мал едилди, бир һиссәси исә Русијанын мәркәзи рајонларына вә харичә кәндәрилди.

Русија сәнајесинин, өлкәнин бөјүк базарларынын битиб-түкәнмәјән еһтијачлары Азәрбајчанда әмтәә әкинчилијинин инкишафына дајанмадан тәкан верирди. Она көрә дә XX әсрин башланғычында ипәкчилик тәсәррүфаты әмтәә әкинчилијин әсас саһәләриндән бири кими өз жүксәлиш јолу илә ирәлиләјирди. Азәрбајчан јенә дә Загафгазијада халг тәсәррүфатынын бу саһәсиндә апарычы јер тутурду. Мараглыдыр ки, 1900-чү илдә вә ондан сонракы илләрдә Загафгазијада истехсал едилән 450 мин пуд (бу рәгәм ипәкчиләрин 1900-чү илдә чағырылмыш гурултајынын материалларындан көтүрүлмүшдүр) бараманын 290 мин пуду тәкчә Јелизаветпол вә Бакы губернијаларынын пајына душүрдү. Әкәр бу рәгәмин үстүнә Загәтала даирәсиндә вә Ордубад саһәси илә бирликдә Нахчыван гәзасында истехсал олунан барама мәһсулуну да кәлсәк, онда Азәрбајчанда истехсал едилән бараманын үмуми мигдары тәхминән 305—310 мин пуда чатырды.

Беләликлә, он ил әрзиндә (1890—1900) барама јығымы барәдә олан мә'луматлара нәзәр салсаг көрәрик ки, бу мүддәт әрзиндә ипәкчилик мәһсуллары 2 дәфәдән чох артмышдыр. Мараглы чәһәт будур ки, јухарыда кәстәрилән һәмин мүддәтдә ипәкчилик тәкчә әввәлләр бу ишлә мәшғул олан јерләрдә инкишаф етмәмишди, ипәкгурдларынын хәстәлијинә бахмајараг һәм дә «Русија бағчылыг чәмијјәти Гафгаз шө'бәсинин әсәрләри»ндә гејд едилдији кими, барама сахланылмајан зоналарда да сүр'әтлә артымышды.

XX әсрин башланғычында ипәк истехсалы илә мәшғул барама сахлајан кәндләрин вә тәсәррүфатларын сајы доғрудан да чоһалмышды. Загәтала даирәсини чыхмаг шәртилә 1888-чи илдә әкәр Азәрбајчанда 1100 кәнд ипәкчиликлә мәшғул олурдуса, 1914-чү илдә онларын сајы 2200-ә чатды, бир сөзлә, ики дәфә артды. 1905-чи илдә тәкчә Нуха гәзасында 18 миндән чоһ, Әрәш гәзасында исә 7 мин кәндли аиләсинин хүсуси тут бағлары варды. 1913-чү илдә Нахчыван гәзасында ипәкчилик тәсәррүфатлары-

нын сајы артарак 3025 олду. Т. Т. Вәлијевин «XX эсрин башлангычында (1900—1917-чи илләрдә) Азербайчанда ипәк е'малы сәнајеси» китабында апардығы һесаблималара көрә Загафгазијада тәхминән 3000 кәнддә 450—500 мин кәндли аиләси, даһа доғрусу, 1,5 милјон адам барамачылыгла мәшғул олурду, бунун да 1 милјону Азербайчанда иди. Азербайчанда ипәкчилијин инкишафына шәраит јарадан амилләрдән бири бурада тут бағларынын боллуғу олмушду. Загафгазијада 1877-чи илдә ипәкгурду сахламағ үчүн нәзәрдә тутулан тут бағларынын саһәси 34 мин десјатин, 1901-чи илдә 50 мин десјатин идисә, 1910-чу илдә бу рәғәм 53 мин десјатини тәшкил едирди, бунун 50 мин десјатини тәкчә Азербайчан эразисиндә јерләширди. 1914-чү илдә исә бурада тут бағынын саһәси 60 мин десјатинә чатдырылмышды.

Беләликлә, XIX эсрдә вә XX эсрин әввәлиндә Азербайчанда ипәкчилијин вәзијјәтинин тәдгиги көстәрир ки, ипәкчилик мәһсуллары јалныз Азербайчан әһалисинин дејил, һәм дә Үмүрусия базарынын кетдикчә артан тәләбатыны өдәмәк үчүн истифадә едилирди, һәтта үстәлик онун хејли һиссәси харичә көндәрилирди. Бу, кәнд тәсәррүфатынын сатыш саһәси кими ипәкчилијин мејдана чыхмасына вә онун кениш инкишафына сәбәб олмушду.

XIX ЭСРИН ИҚИНЧИ ЈАРЫСЫНДА ИПӘК ТОХУЧУЛУҒУНУН ВӘЗИЈЈӘТИ

XIX эсрин 50—70-чи илләриндән башлајарағ халғ сәнәтинин ән вачиб саһәси — ипәк мә'мулатынын һазырланмасы Азербайчанда әмтәә истәһсалы характерини алды. Әкәр ипәк тохучулуғу инкишафынын кедишини изләсәк, белә бир нәтичәјә кәләчәјик ки, Азербайчан Русия илә бирләшдикдән вә бурада ипәк истәһсалынын капиталист үсулу мејдана кәлдикдән сонра, истәһсалын башга саһәләриндә олдуғу кими, ипәк тохучулуғу да јени амилләрин тә'сири алтында мануфактура мәрһәләси-

нин мүәјјән чизкиләрини мәнимсәмәјә башлајырды. Анчағ бир сыра сәбәбләрә көрә, Ә. С. Сумбатзадәнин гејд етдији кими, ипәк тохучулуғу бу мәрһәләјә галха билмәди вә тәнәззүлә уғрамаға башлады. Ә. С. Сумбатзадә «XIX эсрдә Азербайчан сәнајеси» китабында көстәрир ки, бир сыра һаллар буна мане олурду, бу, һәм дә о заман баш верирди ки, сәнаје истәһсалынын бир сыра саһәләриндә һәр шеј мануфактура мәрһәләсиндән башланырды, сонра исә тәбии тәкамүл јолу илә фабрик-завод сәнајеси мәрһәләсинә кечирди. Буна Нухада һәлә 1829-чу илдә Чарабад мануфактурасынын, 60-чы илләрдән исә барамаачма фабрикинин јарадылмасы мисал ола биләр.

Лап гәдимдән өзүнүн ипәк парчалары илә танынмыш Шамаһынын вә онун әтрафындакы бир сыра кәндләрин Азербайчанын тохучулуғ сәнајесиндә бөјүк ролу олмушдур. XIX эсрин башлангычында Шамаһыда тохучулуғ хејли дәрәчәдә инкишаф етмишди. Белә ки, 1824-чү илдән шәһәр габағчадан һазырланмыш план әсасында сүр'әтлә бәрпа олунурду. Нәтичәдә өтән эсрин 30-чу илләринин башлангычында Шамаһы ипәк тохучулуғу е'малатханалары өз кечмиш шөһрәтини гајтарды. Ипәк парчалар тохунан дәзкаһларын сајы Шамаһыда 650-јә, Басгал, Ағсу, Әлвәнд вә Зәрдаб кәндләринин һәрәсиндә исә 50-јә чатдырылды. Адлары чәкилән бу јашајыш мәнтәгәләриндә чүрбәчүр ипәк парчалар тохунурду. Тохучу дәзкаһларынын вә бу дәзкаһларда ишләјән фәһләләрин сајы 40-чы илләрдә дә артмағда давам едирди. Ә. С. Сумбатзадә «Хәзәр вилајәти рәисинин һесабаты»на истинад едәрәк XIX эсрин дөрдүнчү ониллији һағгында јазырды: «220 фабрик мүүссисәләриндә 500-дән чох дәзкаһ гојулмуш вә бурада 2 миндән чох фәһлә ишләјирди.. Ил әрзиндә күмүш пул илә тәхминән 85 мин манатлығ мұхтәлиф мә'мулат тохунурду». Әкәр бу дејиләнләрә 4.675 манат дәјәриндә 1870 чүр мә'мулат һазырланан 185 дәзкаһлы 74 ипәк тохујан е'малатхананы да әләвә етсәк, Азербайчанда ипәк тохучулуғунун нечә бир сүр'әтлә инкишафыны ајдын шәкилдә

көрәчәјик. Бундан әлавә 1843-чү илә аид олан мә'луматларда көстәрилик ки, һәмин илдә ипәк тохујан е'малатханаларын сајы дәјишилмәз галмыш, јалныз гәзаларда 74—78 рәгәмләри арасында артым әмәлә кәлмишдир.

Ипәк тохујан е'малатханаларын сајы вә онларын мәһсулдарлығы XIX әсрин 50-чи илләриндә дә артмышдыр. Шамаһы губернијасынын әразисиндә орта һесабла 270 е'малатхана ишләјирди. Онлар орта һесабла илдә 106.789 манатлыг мәһсул бурахырдылар. 60-чы илләрин әввәлиндә ипәкчилијин вә ипәк сәнајесинин ән јүксәк сәвијјә галхдығы вахтларда Азәрбајчанда ипәк тохујан е'малатханаларын сајы орта һесабла 330-а гәдәр јүксәлди, мәһсул бурахылышы демәк олар ки, ики дәфә артды. Мәсәлән, 1850—1858-чи илләрдә 106.789 манатлыг, 1859—1863-чү илләрдә исә 206.786 манатлыг мәһсул истәһсал едилмишди.

Беләликлә, XIX әсрин 50-чи илләринин ахырына кими Шамаһы губернијасы Азәрбајчанда ипәк тохучулуғунун мәркәзи олмагда давам едирди. Доғрудур, бир сыра мәнбәләрдә буна бәнзәр кичик е'малатханаларын Шушада да мөвчуд олмасы көстәрилик. Онларын өмрү, нечә дејәрләр, узун сүрмәмишди, јалныз 1858—1863-чү илләрдә ишә башламыш, гаттина хәстәлијинин кениш јайылдығы бәһран дөврүндә өз фәалијјәтләрини дајандырмышлар.

XIX әсрин 50—60-чы илләриндә Шамаһы шәһәри вә Басгал кәнди Азәрбајчанда ипәк тохучулуғу сәнәтинин әсас мәркәзи олмушду. Өзүнүн характеринә көрә бу тохучулуғу е'малатханалары чох балача идиләр, адамлар әсасән евләрдә ишләјирдиләр. 50-чи илләрин ахырларындан башлајараг е'малатханаларын јерләшдирилмәсиндә мүәјјән дәјишикликләр баш верди. Азәрбајчанын башга гәза вә шәһәрләриндә дә белә е'малатханалар ачылды. Мәсәлән, 1858-чи илдә Шушада артыг 29 мүәссисә фәалијјәт көстәриди. 60-чы илләрин ахырларында исә Јелизаветполда бир нечә белә е'малатхана ишә башлады, дәгиг десәк, бурада 1868-чи илдә 7, 1869-чу илдә исә даһа 5 е'малатхана ачылмышды.

Бир мәсәләни хусуси гејд етмәк ләзимдыр ки, 50—60-чы илләрдә Азәрбајчанын бир сыра башга гәзаларында ипәк тохумагла мәшғул олан е'малатханалар фәалијјәт көстәрсә дә, Шамаһы шәһәри вә Шамаһы гәзасы XIX әсрин сонунадәк нәинки Азәрбајчанда, һәтта бүтүн Загафгазијада ипәк тохучулуғу сәнәтинин әсас мәркәзи кими галырды. Ону да унутмаг олмаз ки, 1864—1867-чи илләрдә Азәрбајчан ипәкчилијини вә ипәк сәнајесини бүрүмүш бәһран ипәк тохучулуғу сәнајесинә чох, ағыр зәрбә ендирди. Бу иш кериләди, зәифләди вә тохучулуғу е'малатханаларынын сајы орта һесабла 60-чы илләрин әввәли илә мүгајисәдә, демәк олар ки, 2,5 дәфә, 330-дан 134-дәк, мәһсулдарлыг исә 3,5 дәфә азалды.

60-чы илләрин ахырларындан башлајараг ипәкчилик тәсәррүфаты бүтөвлүкдә, ипәк тохучулуғу исә гисмән дирчәлмәјә башлады. Јелизаветпол, Шуша гәзаларында вә башга јерләрдә јенидән тохучулуғу е'малатханалары ачылды. Мәсәлән, «Јелизаветпол губернијасынын фабрик вә заводлары һаггында мә'лумат»ын рәсми сәнәдләринә көрә 1868-чи илдә һәмин губернијада 7 јердә, 1869-чу илдә исә 5 јердә тохучулуғу е'малатханасынын мөвчуд олдуғу көстәрилик.

Өтән әсрин сон отуз илинин мәнбәләринин өјрәнилмәси белә бир нәтичәјә кәлмәјә әсас верир ки, бу дөврдә дә јенә Шамаһы шәһәри вә Бакы губернијасынын бир сыра кәндләри Азәрбајчанда ипәкчилик ишинин әсас мәркәзи олараг галырдылар. Статистик мә'луматларын олмасы о дөврдә тохучу дәзкахларынын конкрет сајыны дәгиг көстәрмәкдә чәтинлик төрәдирди. Бунунла белә бир сыра мәнбәләрә истинад едәрәк ипәк тохучулуғу ишинин вәзијјәти барәдә үмуми тәсәввүр јаратмаг олар. һәмин сәнәдләр көстәрир ки, XIX әсрин 70-чи илләриндә ипәк тохујан е'малатханаларын сајы кими, онларын мәһсулдарлығы да 60-чы илләрдәки вәзијјәтлә мүгајисәдә һәлә тәнәззүл кечирди. Әкәр 60-чы илләрдә Шамаһы шәһәриндә вә Ша-

махы гэзасында 232 е'малатхана вар идисэ, 70-чи иллэрдэ онларын сајы 111-э енмишди.

Анчаг сонра, јэ'ни 80-чи иллэрдэ ипэкчилик саһэсиндэ мүэјјэн дөнүш мүшаһидэ едилди. 1884-чү илдэ Азэрбајчанда 148 «фабрик» ишлэјирди вэ 52 мин манатлыг мәнсул бурахырды. Бу фабриклэрдэн 10-у Јелизаветпол губернијасында јерлэширди вэ онларын мәнсулдарлығы 3 мин маната чатырды. Галан 138 тохучулуг е'малатханасы Бақы губернијасында иди вэ һэмин е'малатханаларда 523 фэһлэ чалышырды. Онларын күчү илэ 49 мин манатлыг мәнсул истеһсал олунурду. Шүбһэсиз ки, бүтүн бу е'малатханалар јалныз Шамахы шэһэриндэ вэ Шамахы гэзасында чэмлэшмишди.

Һэмин мүддэтдэ Бақы губернијасындакы мөвчуд ипэк тохујан е'малатханаларын вэзијјэти барэдэ С. Гулишамбаров өзүнүн «Бақы губернијасы фабрик вэ заводларынын ичмалы» эсэриндэ даһа этрафлы мэ'лумат верир. Оун фикринчэ губернијада е'малатханаларын сајы 80-чи иллэрдэ 102-јэ чатырды, бурадакы 281 тохучу дэзкаһында 402 фэһлэ ишлэјирди. С. Гулишамбаровун мэ'луматында эн гијмэтли чэһэт одур ки, о дөврдэ ипэкчилик һагда јазан башга мүэллифлэрдэн фэргли олараг о, һэмин фабрик саһибкарларынын конкрет фамилијасыны да кэстэрмишди. Һаггында сөһбэт ачдығымыз фабриклэрдэн элавэ 1889-чу илдэ Басгал кэндиндэ дэ 8 фабрик фэалијјэт кэстэрирди. Бу фабриклэрдэ 12 дэзкаһ гојулмуш, 24 фэһлэ ишлэјирди. Тэхминэн һэмин вахтда Јелизаветпол губернијасында мәнсулдарлығы 4 мин манаты тэшкил едэн 9 тохучулуг е'малатханасы варды. Бу е'малатханалардан элавэ 1888—1889-чу иллэрдэ Һадрутда кичик бир е'малатхананын эсасы гојулду. О, Сэмэргэнд е'малатханаларынын формасында тикилмишди вэ бурада Сэмэргэнд типли баш өрпэклэри тохунурду. Анчаг бу е'малатхана чох ишлэмэди вэ тезликлэ бағланды.

Ипэк тохујан е'малатханаларын 90-чы иллэрдэки сајына

вэ иш фэалијјэтинэ кэлинчэ, ашағыдакы мэсэлэлэри гејд етмэк лазымдыр:

биринчиси, һэмин мүддэтдэ Азэрбајчанда ипэк тохучулугу саһэсиндэ кэскин зэйфлэмэ мүшаһидэ едилирди;

икинчиси, кэнд ипэк тохујан е'малатханалар бүтүн кэстэричилэр үзрэ шэһэр е'малатханаларыны өтүб кечдилэр. 1895—1896-чы иллэрэ аид мәнбэлэр дэ буну тэсдиг едир. Гафгаз ипэкчилик стансијасынын ассистенти К. А. Сатунин гејд едир ки, һэмин иллэрдэ Шамахы шэһэриндэ 46 е'малатхана вар идисэ, оун сајы этраф кэндлэрдэ 61-э чатмышдыр, бунун да 11-и јалныз Басгал кэндиндэ јерлэширди.

Н. Н. Шавровун мэ'луматы да марағлыдыр. О, үмумијјэтлэ, 107 е'малатхана олдуғуну гејд едир вэ һэр бирисинин јерини кэстэрир. Оун мэ'луматына көрэ Шамахыда—46, Басгалда—11, Зејвэдэ—1, Мүчүдэ—4, гэзанын галан кэндлэриндэ исэ 45 е'малатхана варды. Јенэ дэ һэмин мүэллифин мэ'луматына көрэ Шамахы шэһэриндэки е'малатханаларда 300, гэзанын кэндлэриндэки е'малатханаларда исэ 170 фэһлэ ишлэјирди, һэмин истеһсалдан Шамахы шэһэриндэ 24.500 манат, галан кэндлэрдэ исэ 12.500 манат кэлир элдэ едилирди. 90-чы иллэрин орталарында Шушада да 5 кичик тохучулуг е'малатханасы фэалијјэт кэстэрирди.

Тохучулуг е'малатханаларынын сајынын азалмасына кэлинчэ буну ашағыдакы мэ'луматлар да тэсдиг едир: Ә. С. Сумбатзадэнин кэстэридији кими, 1893-чү илдэ Шамахы шэһэриндэ вэ гэзанын кэндлэриндэ 135 тохучулуг е'малатханасы фэалијјэт кэстэрирдисэ (65-и шэһэрдэ, 70-и кэндлэрдэ), 1900-чү илэ јахын онларын сајы 82-јэ енди (шэһэрдэ 33, кэндлэрдэ 49 е'малатхана галды).

XIX эсрин ахырларында Азэрбајчанда ипэк парча истеһсалынын азалмасы сэбэблэри бир чох мәнбэлэрдэ кэстэрилмишдир. Бақы губернатору 1882-чи илдэ өз һесабатында белэ јазмышды: «Әввэллэр бурада күлли мигдарда ипэк парчалар вэ ипэк хаммал истеһсал едилир, Москва-3*

нын фабрикларинэ көндэрилерди. Анчаг инди, демэк олар ки, һеч нэ бурахылмыр вэ һеч нэ көндэрилмир, јахуд да чох чүзи мигдарда мәнсул жола салыныр. Бир вахт бурада һазырланан жүксэк кејфијјэтли, көз охшајан, һамынын хошуна кэлэн мовлар вэ гановузлар харичи фабрикларин һеч нэјэ јарамајан давамсыз мәнсуллары илэ эвэз едилмишди. Өзү дә һәмин мәнсулларын чох һиссэси Загафгазијадан апарылан барамадан һазырланыр. Экэр һәмин барама јерлэрдэ е'мал олунса, нэинки јерли чамаата олдугча бөјүк кэлир верэрди, һәм дә дөвлэти бизэ көндэрилэн мәнсулларын ики-үч гат хэрчиндэн азад едэрди».

Ипэк тохучулуғу сәнајесинин зәифләмәси һаггында Н. А. Абелов, Н. Н. Шавров, С. Гулишамбаров вэ башга мүәллифлэр дә этрафлы шәкилдэ јазмышлар. Н. Н. Шавровун фикринэ көрә ипэк истехсалынын азалмасынын сәбәплэри даһа учуз памбыг парчаларын јайылмасы, һам ипәјин баһалашмасы вэ әл илэ парча тохујан сәнәткарлары өз малларыны Шамаһыда вэ этраф кәндлэрдэ истәдији кими сатмаг имканындан мәнрум едән килдија билетларинин тәтбиги олду. О, «Гафгазын кустар ипэк сәнајеси» әсәриндә даһа сонра гејд едир ки, мәнз буна көрә дә Басгал чамааты тохудуғу мә'мулаты вэ пал-парчаны шәһәр мөһтәкирларинэ вэ ипэк тичарәтиндә васитәчилик едән адамлара сатмаға мөчбур олурдулар, нәтичәдә кәлирин чох һиссәси дә онларын әлиндә топланырды. Басгал кәндиндә ипэк тохучулуғу сәнајесинин тәнәззүлэ уғрамасы барәдә Н. Абелов јазырды ки, ипэк тохучулуғу сәнајесинин чичәкләндији бир дөврдә (1859-чу илэ гәдәр) бу саһә јеканә истехсал мәнбәји иди вэ јерли чамаатын сөзүнә көрә онун кәлири 70 мин маната чатырды. О көстәрирди ки, Басгал кәндиндә онларын, јә'ни 1886-чы илдә бир вахт бурада парча тохунан 250 дэзкәһдан вур-тут 50-си галмышды. Онларын да һамысы бүтүн ил боју ишләмирди.

Н. Абелов истехсал саһәсинин тәнәззүл сәбәбини, биринчиси, учуз памбыг парча материалларынын ахынында,

икинчиси, ипәктурду хәстәлијинин мејдана кәлмәси нәтичәсиндә ипәјин баһалашмасында, үчүнчүсү исә мүәјјән хәрч үчүн вәсаит ајрылмадасында көрүрдү. Басгалда ипэк тохучулуғу истехсалы 80-чи илләрин сонунда да ашағы дүшмәкдә давам едирди. 1889-чу илдә бурада чәми 8 «фабрик» варды, һәмин фабрикләрдәки 12 дэзкәһда чәми 24 адам ишләјирди. Онун тәдгигатына көрә онларла белә е'малатхана бомбош дајаныб јахшы бир күнүн кәләчәјини көзләјирди. XIX әсрин ахырында ипәкчилијин бир сәнаје саһәси кими мәнв олдуғу гәнаәтинэ кәлмәк, әлбәттә, сәһв анлајыш оларды. Гејд етмәк лазымдыр ки, бир чох сәнаје саһәләриндә олдуғу кими, ипәкчилијә вэ ипэк тохучулуғуна да әмтәә-пул мүнәсибәтлэри нүфуз етмәјә билмәзди. Она көрә дә һәмин капитал һәм хаммал тәһнизаты, һәм дә тохучуларын истехсал етдији мәнсулларын сатышыны чох тезликлә өз инһисары алтына алды.

Бүтүн бу дејиләнләрдән бир даһа ајдын олур ки, XIX әсрин ахырына јахын Азәрбајчанда ипэк тохучулуғу даһа учуз фабрик-завод мә'мулатынын рәгабәтинэ мә'руз галмасына бахмајараг, јерли чамаатын мәишәтиндә јенә дә аз гала әсас јери тутурду. Узун әсрләрдән бәри өзүнүн ипэк мә'мулаты илэ шан-шөһрәт газанмыш Шамаһы шәһәринин тимсалында буну ајдын көрмәк олар. XIX әсрин сону XX әсрин әввәлиндә јашајыб-јаратмыш бөјүк Азәрбајчан маарифчи-алими вэ ичтимаи хадими Һ. Г. Зәрдаби «Шамаһы шәһәриндә вэ онун гәзасында әл илэ ипэк тохучулуғу истехсалы» мәгаләсиндә бу мәсәләдән бәһс едәрәк јазырды: «Ширван ханларынын кечмиш пәјтахты Шамаһы шәһәри ипэк тохучулуғу сәнајесинин һәмишә әсас мәркәзи олмуш вэ әсас мәркәзи олагаг галыр. Дүзүнә галса, шамаһылылар ипәкчиликлә әсасән кәндләрдә елә-белә, ишарасы мөшғул олан хырда сәнәткарлар дејилләр, јалныз бу сәнәтлә доланан пешәкар тохучулардыр. Она көрә дә ипэк тохучулуғуна фабрикин тә'сири истәр Шамаһынын өзүндә, истәрсә дә онун кәндләриндә ејни олмады. Үстәлик дә һәмин вахт кәнддә јашајан хырда сәнәткарлар

ипәк тохучулуғу ишини бурахыб, кәнд тәсәррүфатынын башга сәһәләри илә мәшғул олмаға башладылар, нәтичәдә фабрикин бурахдығы даһа учуз маллар шамаһылылары тохудуглары мов вә гановузлары сыхышдырыб арадан чыхартды вә онларын эвәзинә одејал, шәрф, баш өртүү вә башга мәһсуллар бурахмаға башлады. Шамаһылылар, беләликлә, фабрикә мұһарибә е'лан етдиләр вә белә һәрәкәт етмәјә мәчбур идиләр. Чүнки бу мәсәлә онлар үчүн һәјат мәсәләси иди: ипәк тохучулуғу илә мәшғул олмајандан сонра онлар башга бир иш далынча кетмәјә мәчбур идиләр. Белә кечид исә һәр һалда илк вахтлар һәмишә чәтин вә зәрәрли олурду. Фабрикин кәнддәки кустар истеһсалатына тә'сири исә башга иди, бурада фабрик кустар истеһсалатыны сыхышдырыб арадан чыхарырды».

Биз һеч дә бүтүн илләр үзрә ипәк тохујан е'малатханаларын сајы барәдә статистик мә'лумат вермәји гаршымыза мәгсәд гојмамышыг. Лакин бунунла белә, һәр е'малатханада чалышан фәһләләрин орта һесабла сајыны көстәрмәк мәгсәдәүјғун оларды. Бу, конкрет олараг һәмин е'малатханаларын типини мүүјјәнләшдирмәјә имкан верир. Әкәр 110 барамаачма мүүссисәсиндә үмуми һесабла үст-үстә 544 фәһлә ишләдијини нәзәрә алсаг, һәр е'малатханаја 5 нәфәрдән артыг фәһлә дүшмүрдү вә јахуд бу мүүссисәләрин һәр бириндә 15—30 нәфәр муздлу фәһлә ишләдән е'малатхана саһибинин әсл капиталистә чеврилмәси көзләнилмирди.

Анчаг бу мүүссисәләрин арасында 6 вә ја 8-дән чох фәһләси олан е'малатханалар да варды. Бу исә муздлу әмәјин кениш тәтбиг едилмәсиндән хәбәр верирди. Јахуд, башга сөзлә десәк, истеһсалын бу формасы икитәрәфли кустар вә капиталист характери дашыјырды. Истеһсалын кустар характерини онунла изаһ етмәк оларды ки, тохучу-кәндли (шарбоф) аилә үзвләринин көмәји илә өзүнүн шәхси дәзкаһында ишләјирди, ипәк парчаны исә ја «базарчы»дан, ја да Шамаһыдан пул илә алырды. Истеһсалын капиталист формасы исә өзүнү бунда көстәрирди ки,

кәндли-фабрикант (карханачы) өзүнүн шәхси мүүссисәсиндә (карханасында 2—10 дәзкаһ сахлајараг муздлу фәһлә тутуб ишләдир, онларын көмәјилә парча тохујурду.

Барамаачма фабрикләринин јерләшдирилмәсинә кәлинчә, ону гејд етмәк лазымдыр ки, фабрикләр ән чох Нуха вә Шуша гәзаларында, һәмчинин Ордубад сәһәсиндә мәркәзләшдирилмишди. Барамаачма истеһсалынын инкишаф дәрәчәси һаггында данышаркән бир мәсәләни хүсусилә гејд етмәк вачибдир ки, XIX әсрин 60-чы илләриндә барамаачма истеһсалы әввәлки дөврләрлә мұгајисәдә мүүјјән дәрәчәдә тәкмилләшмә мәрһәләси кечирмиш вә сон нәтичәдә Азәрбајчанда бу истеһсалын фабрик-сәнаје голунун јаранмасына мүүјјән дәрәчәдә сәбәб олмушдур.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчанын Русияја бирләшдирилмәсинә гәдәр барамаачма сәһәсиндә тамамилә садә бир үсулдан истифадә олунурду вә һәмин үсулу да анчаг пешәкар барамаачанлар бачарырдылар. Барамаачанларын иш шәраити вә техникасы һаггында о вахт «Гафгаз» гәзети јазмышды: «Бу иш барама ачан адамларын хүсуси бир синфи (көрүнүр, синфи јох, категоријасы — В. Ч.) тәрәфиндән көрүлүр. Онлар јәј ајларында ики-бир, үч-бир олуб кәндбәкәнд долашыр, өзләри илә ири бир јүк, диаметри метрәјарым аршын олаң дәјирми мис ләјәнли бөјүк кәләфачан кәздирирдиләр. Бу јүкүн бүтөвлүкдә диаметри исә сажындан чох оларды. Һәр е'малатхана саһибинин һәјәтиндә, әкәр о чох касыб дејилсә, хүсуси бир талвар тикилмишдир, онун алтында соба дүзәлдилмишдир, собанын габагында исә јерә лап дәринә ики ағач басдырылмышдыр. Барамаачанлар кәлиб ев саһибләри илә данышыр вә сөвдәләшмәдән сонра дәрһал ишә башлајырлар. Кәләфачаны јерә басдырылмыш ағачлардакы мәһз бу иш үчүн дүзәлдилмиш жуваја гојур, ләјәни ораја јерләшдирир, ичинә су төкүб алтында очаг галајырлар; бүтүн бунлар һамысы бир көз гырпымында баш верир, чүнки кәләфачанын вә ләјәнин өлчүсү һәр јердә ејнидир».

Азәрбајчанын Русияја бирләшдирилдији илк илләрдән

артыг бурада барамаачма техникасыны јахшылашдырмага бөјүк диггэт јетирилди. 1829-чу илдә Нухада Чарабад барамаачма мануфактурасынын ачылмасы бу ишдә бөјүк рол ојнады. Бир илдән сонра бу фабрик артыг 20 дэзкаһ, 10 икикөзлү күрә вә јени ешмә машины элдә еләмишди. Бураја кәлән барама барамаачманын фабрик үсулу илә е'мал едилди. Фабрикин ишләдији бир ил әрзиндә 60-а јахын адам зәриф вә дүмағ ипәк барамалары ачыб јумагламағы өјрәнди вә бир ил әрзиндә (1830-чу илдә) 53 пуддан чох бараманы ачыб јумаг бағладылар. 50-чи илләрдә Чарабад фабрикин фәалијјәтиндә хејли тәрәгги һисс едилди: дэзкаһларын сајы 30-а чатмышды. 1854-чу илдә исә бурада 42 дэзкаһ ишләјирди. Дэзкаһлар бухар мүһәррики илә һәрәкәтә кәтирилди, бир һиссәси исә механики өтүрүчүләр васитәсилә ишләмәјә кечирилмишди.

1863—1865-чи илләрдә фабрикдә бухар мүһәррики илә һәрәкәтә кәтирилән дэзкаһларда 182 уста вә 64 шакирд, әл илә ишләдилән дэзкаһларда 210 фәһлә, ајаг илә ишләдилән дэзкаһларда 30 уста чалышырды, 200—250 гадын исә бараманын сортлашдырылмасы илә мәшғул олурду. Фабрикин күчү ил әрзиндә 1000—1200 пуд ипәк е'мал етмәк үчүн һесаблинмышды. Бу фабрик Нухада тәк дејилди. Шәһәрдә Маркаровун балача бир фабрикасы да фәалијјәт кәстәриди, орада 55 дэзкаһда 70 фәһлә ишләјир вә онлар илдә 200 пуд ипәк истәһсал едирдиләр.

Мәркәзи Русијанын капиталист барама тохујан сәнајеси Азәрбајчанын хам ипәјинә XIX әсрин ахырларында да хејли еһтијач һисс едирди. Лухарыда адлары чәкилән бир сыра сәбәбләр үзүндән Азәрбајчанда ипәкчилијин тәнәзүлүндән сонра 60-чы илләрин ахырларындан башлајараг кәнд тәсәррүфатынын бу сәһәси тәдричән јүксәлишә доғру кетмәјә башлады. Елә-белә балача јох, чохлу дэзкаһлары вә бухар газанлары олан завод типли барамаачма е'малатханаларынын сајы кетдикчә артырды.

XIX әсрин 80—90-чы илләриндә Азәрбајчанда ипәк тохучулуғунун вәзијјәти барәдә сөһбәт ачмаздан габаг ғы-

сача олараг Гарабағ зонасында—Шуша шәһәриндә вә Шуша гәзасында, Чәбрајыл гәзасында, һәмчинин Ордубад шәһәриндә вә Ордубад сәһәсиндә барамаачма сәнајесинин бир сыра характерик хүсусијјәтләри үзәриндә дајанаг. Истәр Нуха — Загатала, истәрсә дә Гарабағ зоналарында һәм кустар, һәм дә фабрик-завод типли барамаачма е'малатханалары мөвчуд иди. Анчаг Нуха — Загатала зонасындан фәргли олараг Гарабағда истәһсалын бу сәһәләри паралел шәкилдә инкишаф етмәмишди. Әксинә, бурада фабрик-завод типли барамаачма е'малатханаларынын мејдана кәлмәси лап тез бир заманда кустарчы-барамачылары сыхышдырыб арадан чыхартды вә онлары тамамилә ләғв етди. Бу просес өтән әсрин 70-чи илләринин сонунда баш верди. Ашағыдакы фактдан да бу просесин нечә дөвр етдијини көрмәк мүмкүндүр. Әкәр 60-чы илләрин әввәлләриндә Шуша гәзасында онларла, хејли кечмиш јүзләрлә барамаачма е'малатханасы сајмаг мүмкүн идисә вә 60-чы илләрин икинчи јарысында 500—600-ә чатырдыса, 70-чи илләрин орталарында исә һәмин е'малатханаларын сајы 40-дәк азалмышды, хејли сонра исә чоху тамам јох олмуш, 1878-чи илдә јалныз бир нечә барамаачма е'малатханасы галмышды.

60-чы илләрин икинчи јарысындан башлајараг Гарабағда фабрик типли барамаачма мүәссисәләри мејдана кәлди. Һәмин фабрикләрдә бухар мүһәррикләри тәтбиг едилди, хејли мигдарда дэзкаһ гојулмушду. Мәсәлән, 1867-чи илдә Шушакәнд кәндиндә бухар мүһәррикли фабрикин әсасы гојулмушду, орада 48 дэзкаһ ишләјирди. 1869-чу илдә Шущанын өзүндә 24 дэзкаһы вә 200 әјиричи ији олан бир мүәссисә јаранды. Бу фабрикдә фәһләләрин сајы 42-јә чатырды, онлар ил әрзиндә 1500 манатлыг мәнсул истәһсал едирдиләр. Он ил әрзиндә Шуша барамаачма фабрикләринин сајы артыб үчә галхды, инди һәмин фабрикләрдә 145 фәһлә ишләјирди. 70-чи илләрин ахырында Шуша да дахил олмагла Шуша гәзасында артыг 10 барамаачма мүәссисәси вар иди, орада 500-дән чох фәһлә ишләјир, 175 мин манатлыг мәнсул бурахылырды.

Лухарыда көстәрдик ки, 60-чы илләрин орталарында Загафгазијада ипәкгурдлары хәстәлијинин кениш јайылмасына бахмајараг, Ордубад шәһәринин вә Нахчыван гәзасынын барамачылары һеч бир зәрәр чәкмәмишдиләр. Она көрә дә бу јерләрдә барамаачма иши фәсиләсиз шәкилдә инкишаф едирди. 60-чы илләрин орталарында Нуха вә Шуша шәһәрләриндә барамаачма фабрикләри дајананда, Ордубадда әксинә олараг, белә фабрикләр тәзә-тәзә јаранмаға башлады. Һәмин фабрикләрдән биринчиси Ашағы Әјлисли кәндиндә ачылды. Онун ишә башламасы тарихи һаггында дәгиг мә'лумат олмаса да, илк вахтлар бурада 50 дэзкаһ гојулмасы вә һәмин дэзкаһларда 70 фәһләнин ишләмәси ајдындыр.

Икинчи белә фабрик Ордубад шәһәринин өзүндә фәалијјәтә башламышды. Онун саһиби К. А. Бабајев иди вә Г. П. Таратыновун «Кутаиси губернијасына, Нахчыван вә Зәнкәзур гәзаларына сәфәр һаггында һесабат»ында хәбәр вердији кими, өзүнүн Ордубад шәһәриндәки торпағында тикилмишди вә ән јахшы фабрик һесаб олунурду. Фабрик дөрд шө'бәси варды, икиси јалныз хаммал е'мал едирди, икиси исә ешмә ипәк сап, әриш вә арғач һазырлајырды. Фабрикдә 60 дэзкаһ гурашдырылмыш вә 90 фәһлә ишләјирди. 70-чи илләрин орталарында јалныз Ордубад шәһәринин өзүндә ики барамаачма фабрики фәалијјәт көстәрирди, онлар Әјлисли кәндиндәки фабрик илә бирликдә һәр ил 60 мин манатлыг мәһсул истәһсал едирдиләр.

XIX әсрин 80-чи илләриндә Азәрбајчанын бүтүн әсас ипәкчилик рајонларында истәһсалын капиталист формасынын јүксәлиши илә јанашы, барамаачманын сәнаје — фабрик үсулу кетдикчә инкишаф етмәјә башламышды. Азәрбајчанын ајры-ајры кушәләриндә бухарла ишләјән бир сыра барамаачма фабрикләринин јарадылмасы мәһз бу дөврә аиддир. Она көрә дә бир даһа бу мәсәләнин үстүнә гајытмамаг үчүн Алексејевин вә Воронин гардашларынын Нухадакы фабрикләринин сонракы таләји үзәрин-

дә бир аз дајанмаг јеринә дүшәрди. Һәмин фабрик дә 1865-чи илдәки бөһрана таб кәтирә билмәјиб бағланды. 1869-чу илдә ипәкчилијин чанланмасы илә әлагәдар олараг мөһтәкир И. М. Мирзәјев 45 мин манат пул вериб фабрикин бүтүн әмлакыны сатын алды. Анчаг бир ил кечдикдән сонра баша дүшдү ки, фабрик јалныз барама еһтијаты чох оlanda кәлир верә биләрди, о вахт исә истәнилән гәдәр еһтијат јох иди. Она көрә дә фабрик тәзәдән бағланды. 1870—1874-чү илләрдә фабрикдә һеч бир иш кетмәди. Иши белә көрән И. М. Мирзәјев ону ири капиталист М. Кәнчинтсевә 5 ил мүддәтинә ичарәјә верди. Фабрик ишләмәјә башласа да, күчү чох аз иди, елә она көрә дә сонракы 1879—1887-чи илләрдә јенә дә фәалијјәтини дајандырды. И. М. Мирзәјев тәзәдән фабрики М. Кәнчинтсевә алты иллијә ичарәјә верди, илдә үч мин манат көтүрмәк барәдә мүгавилә бағлады. Үстәлик тәрәфләр белә разылыға кәлдиләр ки, бу мүддәт баша чатдыгдан сонра М. Кәнчинтсев фабрики јенидән ичарәјә көтүрә биләр.

Ичарәдарын бөјүк чанфәшанлығына бахмајараг, (мәсәлән, о, Италијадан вә Франсадан тәчрүбәли усталар кәтирмишди) јаш барама еһтијатынын чатышмамасы бу бөјүк мүәссисәни там күчү илә ишә салмаға имкан вермирди. Фабрик илдә чәми 7—8 ај ишләјирди, өзү дә бүтүн дэзкаһларын һамысы јох. Бунунла белә фабрикдә чалышан адамларын вә техниканын сахланмасына чәкилән хәрчләр там истәһсал күчүнә чәкилән хәрчләр кими һесабланырды. Бу вәзијјәти көрән М. Кәнчинтсев өз вариси И. Мирзәјевә тәклиф етди ки, әввәлки ичарә пулунун илдә 2 мин маната ендирилмәсинә разылыг версин. Лакин И. Мирзәјев бу тәклифи гәбул етмәди вә Загафгазијада илк барамаачма фабрики јенә бағланды.

Анчаг бу факт, үмумијјәтлә, Нухада фабрик үсулу илә барамаачма ишинин һеч дә дајандығына кәтириб чыхармыр. Әксинә, тәхминән 70-чи илләрин ахыры вә 80-чи илләрин әввәлиндән башлајараг фабрик-завод типли јени барамаачма мүәссисәләринин сајы артды. Загафгазијада

барамаачма ишинин вәзијјәтинә даир бир нечә мәгалә јазмыш А. Арасханјантсын мә'луматына көрә 80-чи илләрин әввәлиндә (тәхминән 1883-чү илә гәдәр) Нухада бухар мүһәррикләринин көмәји илә 2 барамаачма заводу фәалијјәт көстәрирдисә, 1886-чы илдә онларын сајы 10-у кечмишди.

Даһа конкрет статистик мә'лумат олмамасы фабрикларин дәгиг сајыны мүәјјән етмәјә чәтинлик төрәдир. А. Арасханјантсын мә'луматлары исә бә'зән зиддијјәтли характер дашыыр. Мәсәлән, «Гафгаз кәнд тәсәррүфаты чәмијјәти»нин әсәрләринин 1887-чи ил 7—8-чи нөмрәләриндә дәрч олунмуш мәгаләнин биринчи һиссәсиндә мүәллиф бухар мүһәррики илә ишләјән 10 фабрикин мөвчуд олдуғуну гејд едирсә, һәмин мәгаләнин үчүнчү һиссәсиндә исә 12 барамаачма фабрикин фәалијјәт көстәрдијјини сөјләјир.

Бунунла белә, А. Арасханјантс билдирди ки, бу барамаачма мүәссисәләриндән јалныз 1-и сөзүн һәгиги мә'насында, фабрик адыны дашымаға лајиг иди, 7-си фабрик типли е'малатхана һесаб олунурду, һәм дә бу ахырынчылар кустар, даһа дәгиг десәк, ев шәраитиндә көрүлән барамаачма просесини ири барамаачма истехсалаты илә әлагәләнديرән бир васитә ролуну ојнајырды. А. Арасханјантсын тәдгигатында Азәрбајчанын башга јерләриндә олан фабрикларин сајы һаггындакы мә'луматына көрә 1886-чы илдә Гарабағда, даһа доғрусу Шуша гәзасында 13, Загатала даирәсиндә исә 4 барамаачма фабрики ишләјирди. Бундан әлавә, Загаталанын өзүндә 16 дэзкаһлы собалы завод да фәалијјәт көстәрди. Гахта да 16 дэзкаһлы балача бир завод јерләширди.

Јухарыда дејиләнләрдән белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, Азәрбајчанда 80-чи илләрин орталарында фабрик-завод типли 35 барамаачма мүәссисәси варды. Бунун да 27-си бухар мүһәррики илә ишләјирди. Һәмин мүәссисәләрдә 1428 дэзкаһ гојулмушду. Онларын күчү илә үмуми дәјәри 811.250 мин манат олан 2.950 пуд тәмиз ипәк истехсал едилди.

XIX әсрин 80-чи илләринин ахырларында вә 90-чы илләрин әввәлиндә барамаачма фабрикларинин сајы кетдикчә артыр. Бакы шәһәриндә механика истехсалатынын инкишафы бу просеси даһа да сүр'әтләндирир. Она көрә дә бу заман бухар газанларыны учуз гијмәтә, мәсәлән, јары гијмәтинә, һабелә үчдә бир гијмәтә алмаг оларды, һалбуки фабрик саһибләри белә газанлары харичдән һәмин гијмәтә алыб кәтирирдиләр. Белә учузлуғун нәтичәсиндә дә Нухада дөрд ил (1887—1891-чи илләр) әрзиндә барамаачма фабрикларинин сајы 12-дән 26-ја галхды. Онларын сајы Гарабағда да артды. 1888-чи илдә Шуша вә Чәбрајыл гәзаларында артыг 18 белә фабрик фәалијјәт көстәрди. Шущанын өзүндә јалныз 1 фабрик варды, әтраф кәндләрдә исә 15 кичик барамаачма е'малатханасы ишләјирди, 2 белә е'малатхана исә Чәбрајыл гәзасында фәалијјәт көстәрди. Бундан әлавә, Загатала даирәсинин вә Нахчыван гәзасынын һәрәсиндә дә 2 барамаачма е'малатханасы ишләјирди. Бүтүн бу 53 е'малатхананын һамысы бухар газанлары илә тәчһиз едилмишди.

С. Гулишамбаровун мә'луматына әсасән тәкчә барамаачылығда ишләјән фәһләләрин тәхмини сајы барәдә дејил, е'малатханалардакы дэзкаһларын мигдары, һәмчинин истехсал едилән ипәјин һәчми һаггында да мүһакимә јүрүтмәк олар. Анчаг С. Гулишамбаров өз һесабламарында гејри-дәгиглијә јол верир, е'малатханаларда 2103 дэзкаһ гојулдуғуну, 2238 фәһлә ишләдијјини вә онларын 2.941 пуд ипәк истехсал едикләрини көстәрир.

Беләликлә, балача е'малатханалар, 8—20 дэзкаһы олан фабриклар чәми 7 ваһид тәшкил едирди. 20—60 дэзкаһы олан орта сәвијјәли е'малатханалар даһа үстүнлүк тәшкил едирдиләр. 38 јердә белә е'малатхана ачылмышды. Ипәкчиликдә ишләнән 2163 дэзкаһдан 1026-ы Нуха — Загатала зонасынын, 1048-и Шуша вә Чәбрајыл гәзаларынын, 89-у исә Нахчыван гәзасынын пајына дүшүрдү. Барамаачма е'малатханаларында Нуха — Загатала зонасында 1061, Шуша вә Чәбрајыл гәзаларынын фабриклариндә 1008,

Нахчыван гэзасында исэ 92 фəһлэ ишлэјирди. Истехсал олунан ипəјэ кəлинчэ, Нуха — Загатала зонасы 1.829 пуд, Гарабағ зонасы 960 пуд, Ордубад фабриклэри исэ 107 пуд хам ипəк мəһсулу верирди.

Јери кəлмишкэн демəк лазымдыр ки, бу һесабламалар Ə. С. Сумбатзадəнин мəлуматлары илэ дэ ујғун кəлмир. О, С. Г. Гулишамбаровун чədвəлинэ истинад едэрək јазыр ки, Нуха — Загатала зонасындакы бухарла ишлэјэн бəтүн 26 барамаачма фабриклэриндэ 90-чы иллэрин эввəлиндэ 856 дэзкаһ гојулмушду, 1.654 пуд хам ипəк истехсал олунурду, фəһлэлэрин сајы исэ миндэн чох иди, јəни 1023 нəфэр тəшкил едирди.

Мөвчуд 53 фабриктэн 21-нин нэздиндэ ипəкəјиричи е'малатханалар вар иди. Əјиричи ијлэрин мигдары барэдэ кəтирилэн рэгəмлэр дэ буну сүбута јетирир. Нухадакы 14 фабрикин ипəкəјиричи е'малатханасында 2905 эдэд ијлэ ипəк əјрилерди. Бундан əлавэ С. Г. Гулишамбаров Нуха— Загатала зонасында 17 эдэд, Шушада исэ 2 эдэд барамаачма е'малатханасы мөвчуд олдуғуну кəстəрир. Бəтүн бу фабриклэрдэ 2535 ипəкəјирэн иј мөвчуд иди, 264 фəһлэ ишлэјирди вэ тəхминэн 274,5 пуд хам ипəк истехсал едилрди.

90-чы иллэрин биринчи јарысында Нуха гэзасында барамаачма ишинин вэзијјəти барэдэ И. Г. Əлибəјов да марағлы мəлуматлар верир. О билдирир ки, 1892-чи илдэ Нуха гэзасында фабриклэрин вэ эл илэ ишлэдилэн барамаачма е'малатханаларынын сајы 415-э чатырды. Онлардан 25-и бухарла, 390-ы исэ эл илэ ишлэдилерди. 25 фабриктэн 21-и Нухада, 4-ү исэ Варташен кэндиндэ јерлэширди. Һэр барамаачма фабриктэн əјиричи е'малатхана да ачылмышды. Һəмин мүəссисэлəрдэ 1591 фəһлэ ишлэјирди. Онлар ил эрзиндэ 340.925 манатлыг хам барамаачырдылар. И. Г. Əлибəјовун китабында Нуха фабриклеринин техники тəһнизаты барэдэ фикир сөјлэмək мүмкүндүр.

90-чы иллэрин орталарында Нуха — Загатала зонасын-

да, үмумијјəтлэ, барамаачма фабриклеринин сајы, ејни заманда ипəкчилик сəвијјəсинин вэзијјəти барэдэ Гафгаз ипəкчилик стансијасынын эмəkдашы В. П. Иванов да марағлы мəлуматлар верир. О кəстəрир ки, Нухада 1894-чү илдэ бухарла ишлэјэн 22 барамаачма фабрики фəалијјəт кəстəрирди, бу рэгəм И. Г. Əлибəјовун вэ С. Г. Гулишамбаровун мəлуматлары илэ мұгајисэдэ бир-ики эдэд чохдур. Анчаг белэ бир факт анлашылмазлыг доғурур ки, В. П. Иванов Варташен кэндиндэ фабрик олмасы барэдэ һеч бир фикир сөјлəмир. Буна бахмајараг, В. П. Ивановун мəлуматлары даһа дүзкүндүр, јухарыда адларыны чəкдијимиз һэр ики мүəллифдэн фəргли олараг о, фабриклэрдэ һовузларын сајы, күн эрзиндэ һазырланан хам ипəк вэ арғачын һəчми барэдэ дэ сөһбət ачыр. О, һəмчинин е'малатханаларда ишлэнэн ијлэрин үч нөвүнү дэ гејд едир. Онлар ашағыдакылардыр: сарыјычы, əјиричи вэ двоилни ијлэр. В. П. Иванов бəтүн бунларла јанашы, фабриклерин конкрет олараг јерини дэ кəстəрир, онун мұлаһизəсинэ кəрə 15 фабрик Нуханын өзүндэ, 7-си исэ шəһəрин Гышлаг дејилэн ашағы һиссəсиндэ јерлəширди.

XIX əсрин сон онилликлэри эрзиндэ Нуха — Загатала зонасында барамаачма сəнајесинин инкишафы просеси даһа сəмэрəли бир шəкилдэ давам етмишдир. Мəсəlэн, 1895-чи илдэ Нуха гэзасында артыг 33 барамаачма фабрики фəалијјəт кəстəрирди. Барамаачан фəһлэлэрин сајы да хејли чохалмышды. Əкэр 90-чы иллэрин эввəлиндэ бу зонанын фабрик типли барамаачма е'малатханаларында апардығымыз һесабламалара кəрə 1061 фəһлэ ишлэјирдисэ, 1895-чи илдэ Загатала фабриклерини чыхмаг шəртилэ гэзанын бу фабриклериндэ онларын сајы артыг 1768-э чатмышды. Дэзкаһларын сајы да чохалмышды. Инди бу зонанын фабриклериндэ 997 дэзкаһ сајмаг оларды. Бəтүн бу инкишафын нəтичəсиндэ 24.082 пуд гуру барама едилмиш, 825.083 манат кəлир газанылмышды. Бундан əлавэ 5.979 манатлыг ипəк-арғач вэ 1.948 мантлыг 752 пуд

чыхдаш, 21.435 манатлыг 1.450 пуд двојник вә 7.125 манатлыг 772 пуд кејфијјәтсиз барама алынмышдыр.

90-чы илләрин икинчи јарысында барамаачма фабрикләринин сајы сүр'әтлә артмагда давам едирди вә XIX әсрин ахырларына јахын Нухада даһа 22 белә фабрик типли мүәссисә мејдана кәлди. Беләликлә, XIX әсрин ахырында тәкчә Нуха гәзасында барамаачма фабрикләринин сајы 55-ә чатды, Загатала даирәсинин мүәссисәләри бураја дахил дејилди. Нуха — Загатала зонасында исә бүтөвлүкдә 60 фабрик фәалијјәт көстәрирди. Демәли, бу рајон Азәрбајчанда барамачылығын әсас мәркәзи кими јенә дә биринчилији өз әлиндә сахлајырды.

XIX әсрин 80—90-чы илләриндә барамаачма сәнајеси башга рајонларда, әсасән Гарабағ зонасында вә Нахчыван гәзасында да инкишаф едирди. 80-чи илләрин сонун, 90-чы илләрин әввәлиндә Гарабағ зонасында барамаачма сәнајесинин инкишафы һаггында С. Г. Гулишамбаровун вердији мә'луматлардан башга, һәмчинин Н. Н. Шавров, Г. А. Мириманов, В. П. Иванов вә бир сыра башга мүәллифләр дә фикир сөјләјирләр. Н. Н. Шавров «Гафгаз ипәкчилик стансијасы»нын әсәрләриндә чап олунмуш «1886-чы илдә Загафгазијада ипәкчилијин вәзијјәти вә ипәк сәнајеси» адлы мәгаләсиндә көстәрир ки, Гарабағ зонасында бухар мүһәррики илә ишләјән 15 барамаачма вә 9 ипәкәјиричи фабрики фәалијјәт көстәрирди. Г. А. Миримановун «Шуша вә Чәбрајыл гәзаларында барамаачма заводлары» китабында даһа мараглы фактлар варды. Һәммин әсәрдә фабрик саһибкарларынын ад вә фамилијалары, фабрикләрин јерләшдији јерләр, тикилдији илләр вә дәзкаһларын мигдары көстәрилмишдир.

Бунлардан башга, Г. А. Мириманов көстәрир ки, Шуша гәзасында 7 ипәкәјиричи завод варды. Онларын һамысы, А. Нуснусовун е'малатханасыны чыхмаг шәртилә, барамаачма мүәссисәләринин нәздиндә јерләширди. А. Нуснусовун заводу сәрбәст фәалијјәт көстәрирди вә ипәк сап әји-

рирди. Үмумијјәтлә, гәзадакы ипәкәјиричи фабрикләрдә ијләрин сајы 2770-ә чатырды.

90-чы илләр әзиндә Гарабағда фабрикләрин сајы јенә дә чохалмагда давам едирди вә 1900-чү илләр әрәфәсиндә артыг бурада 27 фабрик ишләјирди. В. П. Иванов кәзиб долашдығы Гарабағ ипәкәјиричи е'малатханалары һаггында белә мә'лумат верирди: «Бахдығымыз фабрикләрдән биринчиси үч нәфәр шәхсдән ибарәт бир компанијаја мәхсусдур; Камалјантс, Данилов вә Лаләзаров һәммин компанијанын үзвләридир. Бу фабрик ипәји 100 ијә доламаға имкаң верән дәзкаһларла, о гәдәр дә ији олан двоилни илә, 96 ији олан карасилә тәчһиз олунмушдур. Әл илә дә һәрәкәтә кәтирилә билән һәммин дәзкаһлар Италија типи әсасында дүзәлдилмиш олса да, чох пис ишләјир, бу да онларын мәһсулдарлығына, һабелә истәһсал едилән мәһсулун кејфијјәтинә олдугча мәнфи тә'сир көстәрир. Бу фабрикдә е'мал етмәк үчүн әсас материал һесап олунан ипәк сап Шуша гәзасынын Гиш кәндиндән кәтирилир, орада фабрик саһибләринин барама тохуму алмаг үчүн барамаачма е'малатханасы вар. Бүтүн тохум учдантутма арғач үчүн е'мал едилир... Фабрик саһибләринин сөзүнә көрә бурада күн әзиндә 20 фунта јахын арғач е'мал олунурду. Һалбуки ијләрин сајына вә ипәјин кејфијјәтинә нәзәр салсаг, 10—12 фунтдан артыг мәһсул верә билмәз. Һаггында сөһбәт кедән фабрикин ипәји әсас е'тибарилә Москваја јола салыныр». О, даһа сонра јазырды: «Мәним бахдығым икинчи фабрик Д. Нерсесова мәхсусдур. Бу фабрик дә һәммин системли машынларла тәчһиз едилмишдир, бурада да биринчи фабрикдәки гәдәр иј вар. Фәрг јалныз бундадыр ки, дәзкаһлар олдугча јахшы дүзәлдилиб, иш елә јолуна гојулуб ки, Камалјантс вә К^о-нин фабрикиндә көрүлән ишләрдән гат-гат јүксәкдә дурур. Фабрикин фәалијјәтини нәзәрдән кечирәркән ики рәнк ипәк е'мал олундуғуну көрдүк: ағ рәнкли Бағдад вә сары рәнкли Авропа ипәји. Бүтүн бу ипәјин һамысы Шуша гәзасындакы Шушакәнддән, јухарыда ады чәкилән саһибкарын кәндиндәки барамаачма

е'малатханасында е'мал едилдикдән сонра бураја кәтирилр... Ипәк олдуґча јахшыдыр, хоша кәләндир, 12/15 ден-једә вә јүксәк кејфијјәтли материалдан һазырланмышдыр... Е'мал едилмиш арґач Москваја ипәк сәләмчиси Г. Илјинә сатылыр». Нәһајәт, Шушанын әтрафында јерләшән үчүнчү ипәкәјиричи е'малатхана барәдә В. П. Иванов хәбәр верир ки, бу фабрикдә үч дэзкаһ вар, ипәк сап доламаґ үчүн һәр дэзкаһда 88 иј ишләјир, бу, чәми 264 иј демәкдир. Ики двоилни дэзкаһ, һәр дэзкаһда 72 иј ишләјир, бу да чәми 144 иј демәкдир. Сонра 144 ијли карасемлә тәчһиз едилмишдир. Бүтүн бу дэзкаһлар јухарыда данышдыґымыз 2 фабрикеки кими ејни типләр үзрә һазырланмышдыр вә фәһләләрин күчү илә һәрәкәтә кәтирилир. Дејилән дэзкаһлардан башґа фабрикедә барама тохуму тәмизләмәк үчүн дә машынлар вардыр. Хам ипәк бу фабрике Чәбрајыл гәзасынын Вәнк (Һадрут) кәндиндән, Зурабова мәхсус олан барамаачма е'малатханасында һазырландыґдан сонра кәндәрилир. Фабрик саһибләринин дејинә көрә күн әрзиндә бурада 25—30 фунт ипәк һазырланыр. Фабрикдә јалныз арґач е'мал едилир вә Москваја Н. В. Шенкова сатыша кәндәрилир.

В. П. Иванов хидмәти вәзифәсинә көрә (јухарыда онун Гафгаз ипәкчилик стансијасынын әмәкдашы олдуґуну көстәрмишдик) мүнтәзәм ипәкчилик сәнајеси мүүссисәләринә баш чәкир вә онларын вәзијјәтини, һабелә фәалијјәт принципини тәсвир едирди. Даһа белә бир тәсвир һаґгында сөз салмаґ мараґлы оларды: «Қиркичан кәндиндә әјиричи вә ја ипәк иплик шө'бәси олан бир барамаачма е'малатханасы вар. Саһиб Д. Арунјантсдыр. Е'малатхана 48 һовузлу франсыз системиндән олан «Шамбон» дэзкаһлары илә тәчһиз едилмишдир. Кәләфачан 14 ат күчүндә бухар машыны илә һәрәкәтә кәтирилир, һәммин машын, һәмчинин һовуздакы сују гыздырмаґ үчүн бухар истеһсал едир, һәм дә әјиричи шө'бәдеки дэзкаһлары һәрәкәтә кәтирилр. Ипәји 14/16 денјејә доламаґа чалышырлар. Күн әрзиндә 30—38 фунт хам ипәк е'мал едилир вә һамысы да

әјиричи шө'бәјә дахил олур. Ачма заманы алынан ипәк туллантылары вә пулларын һамысы харичә, әсасән Марселә кәндәрилир. Әјиричи шө'бә 4 дэзкаһла тәчһиз едилиб, һәр дэзкаһда ипәк доламаґ вә әјирмәк үчүн 84 иј вар, шө'бәдә, һәмчинин һәрәси 84 ијли ики двоилни вә јенә һәрәсиндә 288 ијли ики карасими илә тәчһиз едилмишдир. Фабрикдә бир күндә 30 фунт арґач е'мал олунур вә Москваја чәнаб Илјинә кәндәрилир».

XIX әсрин 80—90-чы илләриндә Нахчыван гәзасы, хүсусән Ордубад шәһәри јенә дә һәмишәки кими Азәрбајчанын барамаачма сәнајесинин үч әсас зоналарындан бири олараґ галырды.

Нуха гәзасындан вә Гарабаґ зонасындан фәргли Нахчыван гәзасынын барамаачма сәнајеси XIX әсрин ахырына јахын зәифләмәјә башлајыр. Бунун әсас сәбәбини һәммин рајонун Азәрбајчанын мүһүм сәнајә мәркәзи Бакедан чох узаґа јерләшмәси илә изаһ етмәк олар. Баке илә Ордубад арасындакы дәмир јолу әлаґәсинин зәифлији дә чәтинлик төрәдирди. Баке заводларындан аваданлыґ вә нефт кәтирилмәси баһа баша кәлирди. Ејни заманда Нуха — Заґатала вә Гарабаґ зонасынын барамаачма е'малатханалары тез бир заманда мүүсир капиталист фабрике-завод мүүссисәләринә чеврилирдиләр.

XX әсрин башланґычында Азәрбајчан ипәји Үмүрусия вә дүнја базарларында Авропа сортлары илә јенә дә рәгабәт апарырды вә һеч дә онлардан кери галмырды. Нәмин ипәјин чох һиссәси Нуха вә Шуша гәзаларында истеһсал едилирди. «Гафгаз Лиону» адландырылан Нуха шәһәри вә бүтөв Нуха гәзасы Азәрбајчанда ипәк е'малы саһәсиндә хүсуси јер тутурду. Чох парлаґ шәкилдә олмаса да, Азәрбајчанын ипәкчилик сәнајесиндә истеһсалын тәмәркүзләшмәси вә капиталын мәркәзләшмәси просеси ке-дирди. Мәсәлән, 1904-чү илдә Нуха — Заґатала зонасында ипәк е'малы мүүссисәләринин сајы азалыб 81-ә енди, лакин онларын истеһсал етдији мәһсулун һәчми нәинки ашаґы дүшдү; әксинә, хејли дәрәчәдә артды. Там дәґиг олмајан

мә'лумата көрә зонанын ипәк е'мал едән 66 мүәссисәси 3 мин фәһләнин күчү илә илдә 1860 мин манатлыг мәһсул бурахырды. Ипәк сәнајеси мүәссисәләриндә ишләјән фәһләләрин сајы илдән-илә чоһалыр, даһа чоһ ипәк мә'мулаты һазырланыб базарлара чыхарылырды.

Мә'лум олдуғу кими, Загафгазијада ипәк истеһсалы үзрә икинчи јери Нуха гәзасындан сонра Гарабағ зонасы тутурду. Јухарыда гејд етмишдик ки, 80-чи илләрин әввәлиндән башлајараг зонанын ипәк е'малы сәнајесиндә жүксәлиш һисс едилирди. Илдән-илә мүәссисәләрин сајы артырды, бухар машынларында ишләјәнләрин сајы чоһалырды, хырда мүәссисәләр ири фабрик-заводларын рәгабәтинә таб кәтирмәјиб сырадан чыхырдылар.

Барамаачма сәнәтинин сонракы инкишафы нәтичәсиндә сәнајенин бу саһәсиндә ХХ әсрин әввәлиндә капитал ахыны күчләнмәјә башлады. Бу тәбәддулат өзүнү сәһмдар мүәссисәләринин тәшкилиндә даһа габарыг көстәрди. Һәмин вахт Шуша гәзасында «Л. Г. Арунјантсын барамаачанларын вә ипәкәјирәнләрин Гафгаз сәһмдарлар чәмијјәти» фәалијјәт көстәрирди. Һәмин сәһмдарлар чәмијјәтинин тәркибинә 6 барамаачма, 2 ипәкәјиричи вә 3 барама гурутма фабрики даһил иди. Бу фабрикләрин һамысы Шуша гәзасында јох, онун сәрһәдләриндән кәнарда јерләширди.

Азәрбајчанын барамаачма фабрикләриндә е'мал едилән хам ипәк арғач шәклиндә Москваја вә Русијанын башгә шәһәрләринә, һабелә харичә кәндәрилерди. Азәрбајчанын барамаачма фабрикләринин саһибкарлары «А. вә В. Сапожниковлар», «А. Илјин оғуллары илә вә К°, Л. С. Брашнин», «Е. А. Соколников», «И. И. Брашнин», «Н-тсы С. Н. Кондратов», «Ф. И. Кондратов» вә башга рус фирмалары илә гызғын ипәк тичарәти апарырдылар.

Гарабағ зонасында олан 26 фабрикдән јалныз 4-ү Чәбрајыл гәзасынын әразисиндә јерләширди, галан 22-си Шуша гәзасында иди. Шущанын өзүндә фәалијјәт көстәрән 2—3 фабрики чыхмаг шәртилә галаны гәзанын кәндләриндә

јерләширди. Һәтта елә кәнд вар иди ки, орада 2—3 вә даһа чоһ фабрик ишләјирди. Мәсәлән, Чанагчы кәндиндә 6, Баллыча кәндиндә 2 фабрик фәалијјәт көстәрирди.

В. И. Ленин истеһсалын техники әсаһларынын тәдгигинә мүһүм әһәмијјәт верәрәк көстәрирди ки, сәнајенин капиталист формасынын инкишафынын өјрәнилмәсинә техники тәһһизата аид мә'луматлардан башламаг лазымдыр. В. И. Ленинин дедији кими «...бухар газанлары вә бухар машынлары олан бүтүн мүәссисәләри фабрик вә завод һесаб етмәк олар. Белә әламәт ән вачиб вә ән мәғбул әламәтдир, чүнки бухарын тәтбиг едилмәси һәгигәтән ири машын сәнајесинин инкишафы үчүн характерикдир».

Беләликлә, фабрик типли мүәссисәләрдән данышаркән, һәр шејдән әввәл, техниканын истеһсалата тәтбиг едилмәсинин јухарыда көстәрилән әламәтләрини, башга сөзлә десәк, мүәссисәдә бухарын, һәрәкәтә кәтирилән машынларын, һабелә 16 фәһләдән аз олмајан ишчи гүввәсинин мөвчудлуғуну нәзәрә алмаг лазымдыр.

Азәрбајчанын барамаачма мүәссисәләринин чоһ һиссәси һәмин бу әламәтләри илә сечилирди. Тәкчә Нуха гәзасында 1900-чү илдә 44-дән чоһ ипәк е'малы мүәссисәси бухар машынлары илә тәһһиз едилмишди. Һәмин мүәссисәләрдә 1738 барамаачан газан варды. Загатала даирәсиндә ики фабрикдә 80 барамаачан газан ишләјир, бухар газанларындан вә бухар машынларындан истифадә едилирди. Шушада Арунјантсын фабрикиндә илк дәфә нәинки Загафгазијада, һәтта бүтүн Русијада бараманын механики јолла гурудулмасы үсулу тәтбиг едилди. Фабрик она лазым кәлән бүтүн машын, аваданлыг вә бухар тәсәррүфаты илә там тәһһиз олунашду.

Нуха — Загатала, Гарабағ зоналарындан, Нахчыван гәзасындан башга Азәрбајчанын бир чоһ башга јерләриндә дә онларла барамаачма вә сапәјиричи е'малатханалар ишләјирди. Онлар балача мүәссисәләр иди, бурада барамаачма вә сапәјирмә ишләри садә бир үсулла көрүлүрдү. Ипәк сап истеһсал етмәк үчүн әл ијиндән, чәһрәдән исти-

фадә олунурду. Барамаачан әл дэзкаһлары ишләдилирди. Барамаачма дэзкаһлары әл илә ишләдилән ијләрлә вә чәһрәләрлә мүгајисәдә даһа тәкмилләшмиш механизм сајылырды. Һәмин дэзкаһларын ики формасы мөвчуд иди: дөрд вә алты пәрли дэзкаһлар.

XX әсрин башланғычында кустар үсулла истеһсал едилен ипәјә тәләбат хејли мигдарда азалды вә бу, она кәтириб чыхартды ки, һәмин үсул јаваш-јаваш арадан чыхмаға башлады. Губа гәзасындакы барамаачма е'малатханалары буна мисал ола биләр. Әкәр XIX әсрин сон илләриндә Губа гәзасында 100-дән чох барамаачма е'малатханасы мөвчуд идисә, XX әсрин башланғычында онун һеч бири дә галмамышды. 1900-чү илдә Бакы губернијасынын Көјчәј гәзасында 90-дан чох хырда мүәссисә вардыса, 1908-чи илдә онлардан вур-тут 5-и фәалијјәт кәстәрирди. 1911-чи илдә исә һәмин гәзада кустар барамаачма вә сапәјирмә е'малатханалары өз ишләрини бирдәфәлик дајандырдылар. Башга јерләрдә дә буна охшар вәзијјәтә раст кәлмәк оларды. Мәнбәләрдән бириндә, 1900-чү илдә Тифлис шәһәриндә бурахылмыш «Тәчрүби бағчылығын Гафгаз хәбәрләри» мәчмуәсиндә кәстәрилир ки, һәлә XIX әсрин ахырларында Шамакы гәзасынын Мүчү кәндиндә бүтүн әһали башдан-баша барамаачма иши ил мәшғул иди, анчаг инди барамаачанларын сајы о гәдәр азалмышды ки, онлары бармагла сајмаг оларды.

XX әсрдә Азәрбајчанда кустар ипәкәјирмә сәнәтинин тәнәззүл мәнзәрәсини ашағыдакы чәдвәлдән даһа ајдын көрә биләрик.

Бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда кустар шәкилдә барамаачма вә сапәјирмә сәнәти илә јанашы, ипәктохума сәнәти дә кениш јајылмышды вә өзү дә Шамакыда, Шамакы гәзасынын бир сыра кәндләриндә мәркәзләшмишди. Анчаг 90-чы илләрин орталарындан башлајараг ипәк тохучулуғу сәнәтиндә дә кериләмә мүшәһидә едилирди.

Тәдгиг едилән дөврдә кустар барамаачма вә сапәјирмә

Илләр	Е'малатханаларын сајы	Фәһләләрин сајы	Мәнсулун мәбләғи (манатла)
1901	101	212	18000
1902	76	183	14000
1903	9	38	2000
1908	9	31	4640
1909	9	32	1609
1910	10	39	3 65
1911	4	18	1017
1912	2	9	1239
1915	6	20	1000

е'малатханаларындан әләвә Азәрбајчанда фәрди-кустарлар да фәалијјәт кәстәрирдиләр. 1900—1901-чи илләрдә Јелизаветпол губернијасында онларын сајы 350—360-а чатырды. Анчаг онлар да дөврүн инкишафы, капиталист рәгабәти гаршысында таб кәтирә билмәдиләр. 1911-чи илдә бу адамларын сајы бүтүн Азәрбајчанда 200-дән артыг дејилди. Онлар өз зәһмәтләринин бәһрәсини башга јерләрә чыхара билмир, јалныз јашадығлары доғма кәнддә дәјәрдәјмәзинә сатырдылар.

XIX әсрдә вә XX әсрин башланғычында Азәрбајчанда барамаачма, ипәкәјирмә вә ипәктохума сәнәјесинин вәзијјәтинә јекун вурараг белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, Азәрбајчан сәнәјесинин бу саһәсиндә капиталист инкишафынын үч әсас мәрһәләси — кичик маллар истеһсалы, капиталист мануфактурасы вә нәһајәт, машин сәнәјеси, әсасән фабрикләр формалашырды.

БАРАМАЧЫЛЫГ

Ипәкгурду чинсләри

XIX эсрдә Азәрбајчанда ипәкчилијин инкишафы тарихинин тәдгиги ипәкгурдларынын чинсләрини мүнәҗҗән етмәҗә вә онларын бу вә ја дикәр ипәкчилик зоналарында јајылма дәрәчәсини көстәрмәҗә имкан верир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчән ипәҗинә тәләбатын кет-кедә артмасы даһа жүксәк кејфијјәтли барама истеһсалыны гаршы-ја гојурду. Демәли, ипәкчилијин Азәрбајчанда даһа да жүксәлдилмәсинә јөнәлдилән тәдбирләр ипәкгурду чинсләрини јахшылашдырмағы вачиб мәсәлә һесаб едирди.

Ипәкчилијә даир етнографик вә башга әдәбијјат материалларынын үмумиләшдирилмәси әсасында XIX эсрдә Азәрбајчанда ипәкгурдунун бу вә ја дикәр чинсләринин јајылмасыны шәрти дә олса, ашағыдакы дөрд мәрһәләҗә бөлмәк олар:

Биринчи мәрһәлә лап гәдим заманлардан XIX эсрин 30-чу илләринә, Азәрбајчәннын Русијаја бирләшдирилмәсинә гәдәр олан дөврү әһатә едир. Бу дөврдә јалһыз тәкчә јерли вә ја гәдим Гафгаз чинсли ипәкгурду бәсләнилирди. Јерли чамаат она «мүсәлман барамасы», јахуд «түрк барамасы», ја да садәчә олараг «барама» дејирди. Сарычәһрајы вә ағ рәнкә чалан бу јумуртавары барама чинсинин бир учу сиври, ортасы исә хејли шишман олурду. Гәдим Гафгаз вә ја «ата-баба» чинсинин Азәрбајчәннын бир сыра ипәкчилик рајонларында јајылмасы барәдә XIX эсрин һәм әввәлине, һәм дә сонуна аид олан мүхтәлиф мәнбәләрдә вә дөври мәтбуатда хејли мәлүмат вардыр.

Икинчи мәрһәлә XIX эсрин отузунчу илләриндән башлајыр вә тәхминән алтмышынчы илә кими давам едир. Бу дөвр Азәрбајчанда ипәкчилијин (хүсусән барамачылығын) ән жүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмасы илә характеризә

олунур. Бу илләрдә Азәрбајчанда ипәкгурдунун Италија вә Франса чинсләриндән әләвә Чин, Әрәб, Левантија, Иран чинсләри дә кениш јајылмышды. Авропа чинсләри ән чох Нуха ипәкчилик рајонунда инкишаф етмишди.

Гарабағ вә Шамаһы гәзаларынын бир һиссәсиндә, һәтта Чар — Балакән даирәсиндә дә ипәкгурдунун чинси јахшылашырды, бу гәзаларда јерли чинсләрә надир һалларда раст кәлмәк оларды. Һәр јердә Чин вә Италија чинсләриндән төрәмиш вә бу рекионда «Урус Киркора» (role botard) ады илә танынмыш гурду бәсләнирди.

Һәмин чинсин үстүнлүкләри барәдә бир чох мүәллифләр мәлүмат верирләр. Мәсәлән, Н. Потехин «Сәнајә хәбәрләри» журналынын 1860-чы ил 10-чу нөмрәсиндә дәрч етдирдији «Шамаһы губернијасында вә Чарабад мәктәбиндә ипәкчилик» адлы мәгаләсиндә һәмин чинси «руссчет кырхра» адландырараг ән јахшы чинс һесаб едир. Һәмин мүәллифин фикринә көрә 12 фунт јаш вә ја 4 фунт гуру барамадан бир фунт ипәк алмаг мүмкүндүр. Н. А. Рајко да өз нөвбәсиндә «Гафгаз» гәзетинин 1854-чү ил тарихли 53-чү нөмрәсиндә дәрч етдирдији «Загафгазијада ипәкчилик сәнајесинин гыса очерки» мәгаләсиндә јазыр: «Мүхтәлиф өлкәләрдән кәтирилмиш барама чинсләриндән төрәмиш ағ вә сары рәнкли барама ән јахшы барама һесаб олунур. Бу чинс орта һесабла 12 фунт тәзә вә 4 фунт гуру мәһсулдан бир фунт ипәк верир. Бу барама «руссчет кырхра» ады илә мәшһурдур («Кырхра» — азәрбајчәнча зынғыров вә ја зәнк демәкдир, «руссчет кырхра» исә «рус зәнкләри» мәһнасыны дашыјыр). Азәрбајчанда һәмин чинсә бу ады она көрә верибләр ки, бир нечә бараманы овуча көтүрүб силкәләјәндә бәрк таггылты чыхыр. Бу, башга чинс јох, мәһз Авропа чинсидир». Јенә дә һәмин мүәллифин «Гафгаз» гәзетинин 1854-чү ил 17-чи нөмрәсиндә вердији мәлүматә нәзәр салаг: «Гырхынчы илләрдә татар (Азәрбајчән — В. Ч.) кәндләринә Чин, Франса вә башга өлкәләрдән кәтирилмиш ипәкгурдларынын ән јахшы тохумларыны пајламаға башладылар... Инди елә бир кәнд тапмаг

олмаз ки, орада бу тохумлардан бир нечәси јетишдирил-
мәсин».

Үчүнчү мәрһәлә XIX әсрин 60-чы илләринин әввәлиндән 80-чи илләрин сонуна кими давам етди. Бу мәрһәләнин ха-
рактерик чәһәти будур ки, Авропа чинсли ипәкгурду даһа
дөзүмлү вә сағлам јапон, Хорасан вә башга ипәкгурду
чинсләри илә әвәз едилмәјә башланды. Бунлардан башга
кәндләрә Бухара, Чин, Бағдад, Иран вә башга мүхтәлиф
чинсләр дә пајланды. Бир мәсәлә марағлыдыр ки, хәстә-
лик арадан чыхдыгдан сонра Азәрбајчанын ипәкчилик тә-
сәррүфатларында јапон вә Бағдад чинсләри мүһүм јер
тутмагда давам едирдиләр. Агроном В. Кејевски «Орду-
бад саһәсиндә ипәкчилијин вәзијјәти һаггында» адлы мә-
галәсиндә јапон ипәкгурду чинсинин Ордубад саһәсиндә
јајылдығыны белә гәләмә алыр: «Ијирми ил бундан әввәл
(1865-чи илдә) Ордубад саһәсиндә барамагурдлары хәс-
тәлији түғјан едирди, нәтичәдә гурдларын көрпә балала-
ры учдантутма мәһв олурду. Она көрә дә ипәкчилик мәш-
ғулијјәтини давам етдирмәк үчүн барама гурдлары епиде-
мијасынын һәлә баш галдырмадығы јерләрдән сағлам гурд-
ларын тохумуну көтүрүб апармағ, башга јердә сахламағ
лүзүму мејдана чыхды.

Ипәкчилик үчүн ағыр кечән, бизим тәсвир етдијимиз
һәмин вахтда Ордубада Хорасандан барама тохуму кә-
тирилди. Ону Мәшһәд шәһәринә зијарәтә кедәнләр вә
һабелә тачирләр кәтирдириләр. Хорасан тохумундан бир
нечә ил далбадал јүксәк мәһсул көтүрүлдү, анчаг хәстәлик
Хорасана да кедиб чыхды. Онда барама тохумуну һерат-
дан вә Түркүстанын башга рајонларындан кәтирмәјә баш-
ладылар. Ордубад саһәсинә Суријанын Кәрбәлә шәһәрин-
дән дә барама тохуму кәтирилди. Бир сыра барамачылар
Рәштдән алынмыш тохумдан ипәкгурду јетишдирмәкдә өз
гүввәләрини сынадылар.

Ипәкгурдунун јапон чинсинә Кејчај гәзасында даһа чох
тәсадүф едилди. Бу һагда Г. А. Мириманов этрафлы
мә'лумат верир. Оун мә'луматыны 1888-чи илдә Кејчај

гәзасынын Поту, Инчә, Бәркүшад, Чечнә, Данабасан, Ал-
поут вә Гуләбәнд кәндләрини кәзмиш В. И. Чумујзинович
дә тәсдиг едир. О, «Барама алмағ вә ипәкчилијин вәзијјә-
тини тәдгиг етмәк үчүн Бақы губернијасынын Кејчај гә-
засына сәфәр» адлы китабында көстәрир ки, бүтүн бу
кәндләрдә ән көзәл јапон чинси бәсләнилик. Анчаг Г. А.
Миримановун јаздығына көрә бу кәндләрдә әһали Хорасан
вә италјан чинсләри дә јетишдириләр.

Јашыл јапон чинси хүсусән кениш мигјасда јајылмыш-
ды, ағ јапон чинсинә она нисбәтән аз раст кәлмәк олар-
ды, сары рәнкли јапон барамасы исә тәк-тәк һалларда кө-
зә дәјирди. Јерли чамаатын нәјә көрәсә јапон чинси һесаб
етдији сары рәнкли барамадан сөһбәт ачаркән мүәллиф
буну демәји лазым билир ки, бу чинс јашыл рәнкли јапон
вә сары Авропа чинсләринин гарышығындан јаранмышдыр.
Башга чинсләрә кәлинчә бир дә ән чох Хорасан ипәкгур-
дунун бу јерләрдә, хүсусән Күрдәмирдә олдугча күлли
мигдарда сахландығыны демәк мүмкүндүр.

Н. Н. Шавров јапон чинсинин Ләнкәран гәзасында да-
һа кениш бир шәкилдә јајылдығыны хәбәр верир. О јазыр-
ды ки, Ләнкәран гәзасында чәһрајы барама чинси даһа
чох бәсләнилик. Чох күман ки, о, јашыл јапон вә јерли
сары чинсләрин гарышығындан төрәјиб. Бундан әләвә, бу-
рада јашыл јапон чинсинә тез-тез раст кәлмәк олур, ағ
јапон чинси исә надир һалларда нәзәрә чарпыр.

Јашыл јапон чинси Шуша гәзасынын бир сыра кәндлә-
риндә дә јекәнә ипәкгурду оларағ галырды. Мәсәлән, Ләм-
бәран кәндиндә вә она јахын јерләрдә XIX әсрин 80-чи ил-
ләринин ахырларында әсас е'тибарилә јашыл јапон чинс-
ли ипәкгурду сахланырды, ағ јапон чинсли ипәкгурдунун
сахланмасына һеч дә чох әһәмијјәт верилмирди, тәк-түк
һалларда исә Франса, Италија, Хорасан, Кәрбәлә чинслә-
ринә раст кәлмәк оларды. Белә вәзијјәт Нуха гәзасында
да мүшәһидә едилди. И. Г. Әлибәјов «1892-чи илдә Нуха
гәзасында ипәкчилик вә ипәк сәнајеси» мәгаләсиндә јазыр-
ды: «Нуха гәзасында сахланан ипәкгурдлары чинсләри

ичәрисиндә әсас е'тибарилә јашыл јапон чинси үстүнлүјә маликдир. Бурада јалныз чох чүзи мигдарда Европа вә Асија чинсләри бәсләнилик».

Јапон чинсли ипәк гурдунун (чабон) олдугча кениш шәкилдә јајылма сәбәбләринә тохунараг јухарыда мисал кәтирилән мәгаләдә кәстәрилик ки, бу чинс тәкчә она көрә белә кениш јајылмамышды ки, гәзанын әһалиси јүксәк физики хүсусијјәтләрә малик мәһсул верән ән јахшы бир чинс кими она үстүнлүк вермишди. Әксинә, әһали вә фабрик саһибләри Европа чинсләрини үстүн тутурдулар. Јапон чинсинин кениш јајылмасыны көрүнүр, онун мүхтәлиф хәстәликләрә давамлы олмасы илә изаһ етмәк лазым кәлирди. Јашыл јапон чинси XIX әсрин 90-чы илләринин орталарына кими Нуха гәзасында јетишдирилән әсас ипәкгурду чинсијди. Буну Д. М. Россински дә тәсдиг едирди. О јазырды ки, Нуха гәзасында јетишдирилән вә јерли чамаатын «чабон» адландырдығы јашыл јапон чинси сајына көрә ајры-ајры јерләрдә даһа үстүнлүк тәшкил едирди. Анчаг мүәллиф И. Г. Әлибәјовдан фәргли олараг башга бир чинсин, ағ Бағдад вә ја јерли чамаатын «италјаны су барама» дедији барама чинсинин дә јајылдығыны кәстәрирди. Бу чинси әсас е'тибарилә Нуха гәзасында барама тохуму тәдарүк едән ширкәтләр кәндләрә пајлајырды вә јерли ипәкчиләр она јахшы мүнәсибәт бәсләјир, бөјүк һәвәслә јетишдириләр. Һәммин нөвүн јерли чамаат тәрәфиндән «италјаны су барама» кими адланмасына кәлинчә демәк лазымдыр ки, мүәллиф һеч дә тамамилә дүзкүн фикир јүрүтмүрдү. Чүнки әкәр һәммин барама Бағдад чинсинә аид идисә, демәли, тәбии олараг јерли чамаат һеч чүр ону италјан чинси һесаб едә билмәзди. Бу ики барама чинсинин башга гәзада бир јердә чох, бир јердә аз мигјасда јерли чамаатын «чабун сары барама» (јәни јапонларын барамасы) дедији «сары биволтин» барама чинсинә вә гәдим ата-баба чинсинә дә раст кәлмәк олурду. Јерли ата-баба ипәкгурду чинсиндән чох јүксәк кејфијјәтли ипәк алынырды. Әлбәттә, бурада ипәкгурдунун башга чинс-

ләри дә јетишдирилди. Мәсәлән, һагғында сөһбәт ичдығымыз чинсләрдән башга Нич кәндиндә «лемс» дејилән, јәни алман чинсли гәдим барама тохуму бәсләниликди. Әслинә галанда белә чинс јох иди, анчаг көрүнүр, һәммин барама тохумуну кәтирән харичи адамлары алман һесаб етмишдиләр вә һәммин чинс дә елә она көрә «лемс» адыны алмышды. Үмумијјәтлә, Нич кәндиндә тәкчә «Пиренеј» чинсини чыхмагла Нуха гәзасында сахланан бүтүн ипәкгурду чинсләринә раст кәлмәк оларды. «Пиренеј» чинси бир дә тәкчә Хачмаз кәндиндә бәсләнирди.

Нәһајәт, сонунчу — дөрдүнчү мәрһәлә тәхминән XIX әсрин 90-чы илләринин орталарындан башлајараг XX әсрин 20-чи илләринә гәдәр давам етмишди. Бу мүддәтдә ипәкгурдунун хәстәлији кәсилдијинә көрә Азәрбајчанын әразисиндә јени Европа (Франса вә Италија) чинсләри јајылмаға башлады. Харичи өлкәләрдән кәтирилиб Гафгаз ипәкчилик стансијасында селлүлјар үсулла һазырланан барама тохуму јерли ипәкчиләрдә даһа бөјүк мараг доғурурду. Бир сыра барамаачма фабрикләринин саһибкарлары, һабелә барама алверчиләри вә кичик ишбазлар јерли ипәкчиләр кими һәммин тохума үстүнлүк вердиләр.

XIX әсрин ахырында Азәрбајчана харичдән, әсасән Европа өлкәләриндән барама тохуму кәтирилмәси күчләнди. Харичдән Загафгазијаја кәтирилән 380 пуд 12 фунт 61 мисгал тохумун 70—75 фаизи Азәрбајчанын әразисиндә јетишдирилмәјә башлады.

И. Сегалын «Јелизаветпол губернијасында ипәкчилик» мәгаләсиндә вердији мә'лумата көрә XIX әсрин лап ахырында Јелизаветпол губернијасында Франса, Италија, јапон, Бағдад вә Хорасан ипәкгурду чинсләри кениш јајылмышды. Франса, Италија вә Бағдад чинсләри Загафгазијаја Пасхалиди, Алозин вә башга харичи барама тохумчулары тәрәфиндән кәтирилди, франсыз академик Пастерин методу илә һазырланырды. И. Сегал бу һагда јазырды: «Нуха, Эрәш вә башга рајонларда дирилдилән ба-

рама тохумунун жарысындан чоху Авропа чинсиндэндир, Франса вэ Италијадан кэтирилмишдир...»

К. Горбачовун «Япон чинсли барама һаггында бир нечэ сөз» адлы мэгалэсиндэ даһа мараглы фактлара раст кэлмэк олар. Һәммин мэгалэдэ мүэллиф көстэрирди ки, 5—6 ил бундан эввэл бэслэнэн јеканэ барама тохуму јапон вэ Бағдад чинслэри иди... Инди исэ Нуха гээзасынын вэ Загатаала даирэсинин бир чох кэндлэриндэ бу чинслэр, демэк олар ки, тамам јоха чыхмышдыр.

Белэликлэ, XIX эсрдэ вэ XX эсрин башланғычында Загафгазијада 10 ипэкгурду чинси сахланылырды, бунун 8-и Азэрбајчанда бэслэнилирди. Бу чинслэр истэр мәнсулдарлыг, истэр дөзүмлүлүк хүсусијјэтинэ, истэрсэ дә харичи көрүнүшүнэ көрө бир-бириндэн сечилирди. Бу фэслин сонракы параграфларында ажры-ажрылыгта һәммин чинслэрин мәнсулдарлығы барэдэ сөһбөт ачылачағыны нэзэрэ алараг, онларын јалныз рәнки вэ формалары үстүндэ дајанмағы мэгсэдәүјгун билирик.

1) Јерли чинсдэн алынан барама ағ-күмүшү вэ ағ-чәһрајы рәнkdэ иди;

2) Јерли Нуха чинсинэ һәммин гээзанын шәрг һиссэсинин бә'зи јерлэриндэ раст кэлмэк оларды. О, ачыг чәһрајы рәнкли барама верирди;

3) Хорасан чинсиндэн јумуртавары, нисбәтән кирдэ, шишман учлу вэ ортасында балача буғумлу ири барама алынырды, барама күмүшү-ағ рәнkinдэ иди, үстүндэ јашыл чаларлар көзә чарпырды;

4) Бағдад чинси ағ рәнкли иди, олдугча ири барама верирди;

5) Чин чинси артыг көк салмыш чинслэрдән һесаб олунурду. Ондан јумуртавары, күмүшү-ағ рәнкли балача барама алынырды;

6) Јапон чинси бүтүн Загафгазијада үстүнлүк тәшкил едирди. О, ағ вэ јашыл рәнкли балача барама верирди;

7) Италија чинслэри һәддән артыг көзәл чәһрајы рәнкли барамасы вэ јүксәк кејфијјәтли ипәји илэ сечилирди.

Азэрбајчанда о вахт бранза, тоскана, асхоланна, соренга, ағ Италија вэ бир сыра башга барама чинслэри јетишидрилирди;

8) Франса чинслэриндән Азэрбајчанда «севен», «вар» вэ ирили-хырдалы бир нечэ башга чинслэр бэслэнилирди. Һәммин чинслэр әсасән Загатаала даирэсиндэ, Нуха вэ Әрәш гээзаларында, Јелизаветпол губернијасынын чох һиссэсиндэ, һабелә Бакы губернијасынын бә'зи јерлэриндэ јайылмышды. Ордубад саһэсиндэ исэ даһа чох көк салмышды.

Ипэкгурду чинслэринин XIX эсрдэ јайылма тәдгигаты белә бир нәтичәјэ кэлмәјэ әсас верир ки, әсрин ажры-ажры иллэриндэ чинслэрин зоналар үзрә јайылмасы мүхтәлиф шәкилдэ чәрәјан етмишдир. Мәсәлән, Јелизаветпол гээзында јашыл јапон чинси, Нуха гээзында јашыл јапон чинси илэ јанашы, Франса, Италија, Хорасан вэ јерли (Нич кәндиндэ) чинслэр даһа чох јайылмышды. Көјчәј вэ Шамаһы гээзаларында сары, јашыл вэ ағ рәнкли барама верән јапон чинси үстүнлүк тәшкил етсә дә, бурада, һәмчинин Франса, Италија вэ Хорасан чинслэринэ дә раст кэлмэк мүмкүн иди. Шуша вэ Чәбрајыл гээзаларында балача јашыл барама верән «чабун» вэ һәм дә ири, сары барама верән «Хорасан» чинслэри кениш јайылмышды. Ордубад саһэсиндэ Франса вэ Италија чинслэри бэслэнирди. Губа гээзында јашыл барама верән «чабон» чинси даһа кениш јайылмышды.

Барама тохуму алынмасынын халг үсуллары

Әввәлки фәсилләрдэ гејд едилдији кими, ипәкчилик бир-бирилә бағлы үч мәшгулијјәтлә әлагәдардыр: тут бағлары салыб она гуллуг көстөрмәк, барама јетишидирмәк вэ барамаачма сәнәтинэ јијәләнмәк.

Барама јетишидирилмәсиндэ барама тохуму тәдарүкү вэ ипәкгурдунун јемләнмәси ән вачиб мәсәлә һесаб едилир. Демәли, әввәлчә бараманын, сонра да ипәјин кејфијјәти тохумун кејфијјәтиндән вэ ипәкгурдунун мәнсулдарлығын-

дан асылыдыр. Тэдгиг етдијимиз дөвр эрзиндә Азәрбајчан халгы барама јетишдирилмәси сәһәсиндә зәнкин тәчрүбә вә вәрдишләрә јијәләнмишди. Етнографик материаллар көстәрир ки, XIX әсрдә Азәрбајчанда ики үсулла ипәкгурду алынырды. Биринчиси, јерли үсул иди, јә'ни ипәкчи-кәндлиләр бараманы өзләринин јетишдирдикләри тохумдан әлдә едирдиләр. Бир гајда олараг ипәкчи-кәндлиләр сарынмыш барамалардан тохум үчүн лазым олан бир гәдәр гурд сечиб көтүрүрдүләр. Сечилмиш гурдлары ипә дүзүр, ја да садәчә олараг кағыз үстә, јахуд да ағач чәмә јығырдылар. Кәпәнәкләр дә елә бурада әмәлә кәлирди. Бараманы сечән заман онларын әсасән бәрклијинә вә бөјүклүјүнә чидди фикир верирдиләр. Чүтләшмәдән сонра кәпәнәкләрин јерини дәјишиб кағыз, ја да без үзәринә көчүрүрдүләр. Бурада онлар јумурта гојурдулар. Гафгаз ипәкчилик стансијасынын әмәкдашы Г. А. Мириманов «Гафгазда ипәкчилијин тәдгиги» китабында Јелизаветпол губернијасынын Шуша гәзасындакы Ләнбәран кәндиндә тохум алынмасынын бу үсулуну белә тәсвир едирди: «Һәр бир ипәкчи-кәндли гурд бәсләмәк үчүн тохуму өзүнүн јетишдирдији барамалардан алыр...» Даһа сонра о, һәмин үсулун садәлији барәдә билдирди: «Онун олдугча садә алынма үсулу вар. Дамазлыг үчүн ајрылмыш тохумлар гурдларын јемләндирилдији гамыш чәтәнәнин үстүнә дүзүлүр. Кәпәнәкләр әмәлә кәләндә, чүтләшмә башлананда онлары кағыз вә ја без үзәринә көчүр, кәпәнәкләр дә орада јумурта гојурлар. Јумурта гојулуб гуртардыгдан сонра кәпәнәкләри туллајырлар, үстүндә тохум олан кағзы исә сәрин јерә гојур вә баһар кәләнә кими сахлајырлар».

Ејни илә белә бир үсулдан Шәки гәзасында да кениш истифадә едилирди. Тохум һазырламаг үчүн истеһсал олуноуш мәнсулдан бараманын даһа долу вә хошакәлән һиссәсини көтүрүр, ондан кәпәнәкләр алыр, сонра онлары без вә ја кағыз үзәринә көчүрүр, орада да кәпәнәкләр чүтләшмәдән сонра јумурта гојурдулар. Алынмыш тохум сент-

јабра гәдәр сахланырды. Тәхминән сентјабр ајынын орталарында тохуму јујур, гурудур вә бундан сонра балача без торбалара төкүб сахлајырдылар. Гејд етмәк лазымдыр ки, Шәки гәзасынын бүтүн кәндләриндә тохумун јујулмасы һеч дә ејни вахта һәјата кечирилмирди. Мәсәлән, И. Г. Әлибәјовун мә'луматына көрә Ниц кәндиндә март ајынын ијирмисиндән сонра, јә'ни Новруз бајрамында чамаат барама тохумуну јујуб гурудурду. Һәтта елә кәндләр варды ки, орада барама тохумуну, үмумијјәтлә, јумурдулар вә ону ја кағзын, ја да безин үстүнә башга кәнд тәсәррүфаты мәнсуллары јығылан чардагда кәлән илин баһарына кими сахлајырдылар. Бә'зи јерләрдә мөчмәјивары алтлыглардан истифадә едирдиләр, ону пејин, күл вә саманын гарышығындан дүзәлдирдиләр, кәпәнәкләри онун үстүнә јығырдылар. Өзү дә һәмин алтлыглары габагчадан назик күл гаты илә өртүрдүләр. Јумурта гојулдугдан сонра ону күллә бирликдә назик парчанын үстүнә төкүрдүләр, күл һәмин парчадан әләниб төкүлүр, јериндә јумурталар галырды. Бу јолла тәмизләнән јумурталары башга әски парчасынын үстүнә јығыр вә баһара гәдәр сахлајырдылар.

Барамагурду тәдарүкүнүн башга бир үсулу өз башланғычыны XIX әсрин 80-чи илләриндән көтүрмүшдүр. Ону илк дәфә франсыз Лериссе Нухада тәтбиг етмишдир. Тохум һазырланмасынын бу үсулу заманы тохуму ајры-ајры балача парча гырыглары үстүнә төкүб, микроскопла чидди шәкилдә јохлајырдылар. Бу үсул артыг франсыз үсулу адыны алмышды вә Загафгазијанын ајры-ајры јерләриндә, эн чох да Ордубад сәһәсиндә сынагдан кечирилирди. Бә'зән һәмин тохуму Лериссе өзү һазырлајырды, бә'зән дә ону Франса вә Италијадан ајры-ајры тохумчулардан алыб кәтирди. Азәрбајчан барамачылары тәкчә Лериссенин тохуму илә јох, башга харичи тохумчуларын, мәсәлән, Пасхалидинин, Алоизинин, һәмчинин һәрәси 6—7 мисгал тутумлу хүсуси гутуларда мүхтәлиф түрк фирмаларынын Истамбулдан кәтирдикләри тохум илә дә тәһниз олуноур-

дулар. Харичи тохумун сүр'әтлә јајылмасы барәдә тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, Лерисседән 1884-чү ил әрзиндә Загатала даирәсинин барамачылары 35 мин мисгала јахын, Нуха гәзасынын барамачылары 7,5 мин мисгал, Көјчәј гәзасынын барамачылары исә 14 мин мисгал Франса вә Италија тохуму алмышдылар. Бу харичи тохумлар јерли тохумларла мүгајисәдә ән јахшы мәһсул сајылса да, онларын јалныз бир һиссәси һүчәјрәли иди: чүнки онун чох һиссәси сәнајә үсулу илә һазырланырды, башга сөзлә десәк, јумурта гојан һәр чүт ипәкгурду микроскоп алтында тәдгиг едилмирди. Бу факт Гафгаз ипәкчилик стансијасынын әмәкдашы Г. П. Таратыновун мә'луматы илә дә тәсдиг едилир. Г. П. Таратынов Ордубад шәһәриндән вә онун әтраф кәндләриндән алынмыш тохумун кејфијјәти барәдә сөһбәт ачараг «Кутаиси губернијасына, Нахчыван вә Зәнкәзур гәзаларына сәфәр барәдә һесабат»ында гејд едир ки, хүсуси саһибкарлар тәрәфиндән һүчәјрәли тохум ады алтында сәнајә тохуму һазырланырды. Нуснусов гардашлары, Макинцев, Симонјантс вә башгалары мәһз белә тохумчуларын сырасына дахил идиләр. Онларын һәр бири ајрылыгда ил әрзиндә орта һесабла 15 фунта гәдәр тохум һазырлајырды. Демәли, харичдән кәтирилмиш тохумлар ән јахшы Европа вә Асија чинсләри һесаб едилсәләр дә, һеч дә һәмишә там јүксәк кејфијјәтли дејилди вә буна көрә дә мүхтәлиф гијмәтләрә сатылырдылар.

А. Миримановун көстәрдији кими, Азәрбајчанда селлүлјар үсулла тохум алынмасы јалныз Јелизаветпол шәһәриндәки Михајловски пешә мәктәбиндә тәтбиг едилирди.

Тохуму дирилтмә үсуллары

Бараманын, еләчә дә сонракы мәрһәләдә ипәјин кәмијјәти вә кејфијјәти ән чох гурдун бәсләнмә хүсусијјәтиндән, илк нөвбәдә исә ону сәмәрәли сахламагдан вә дирилтмәкдән асылы иди. Бу мәсәләдә вахтын сечилмәси бөјүк әһә-

мијјәт кәсб едирди. Азәрбајчан барамачыларынын чохәсрлик тәчрүбәси көстәрир ки, тохумун даһа чох ипәкгурду вермәси үчүн мүәјјән вахт әрзиндә о, дирилән заман сахланан температура нисбәтән даһа ашағы температурда сахланмалыдыр.

Јухарыда көстәрилдији кими, тут јарпағы ипәкгурдуну әсас јеми һесаб едилир. Буна көрә дә гурдларын јемләнмәси баһарда тут ағачлары јарпаглајанда башлајыр. Бунунла бирликдә, тохумун дирилмә мүддәти илә јанашы, дирилмә шәраитинин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Демәли, бүтүн чанлылар кими барама тохумунун да дирилмәси үчүн мүәјјән температур, кифајәт гәдәр тәмиз һава ахыны вә лазыми рүтубәт тәләб олуноур.

Азәрбајчанда тохумун гышламасы декабр ајынын ахырындан вә ја јанварын әввәлиндән башланырды. О, һавасынын температуру +8 дәрәчәдән ашағы олмајан бинада сахланылырды. Н. Потехин «Сәнајә хәбәрләри» журналынын 1860-чы илдә Москвада бурахылмыш Х чилдиндә чап етдирдији «Шамаһы (индики Бақы) губернијасында ипәкчилик вә Чарабад мәктәби» адлы мәгаләсиндә көстәрирди ки, кәпәнәк јумурта гојан кими эһали ону топлајыр вә балача кәтан кисәләрә төкүр, сонра кисәнин ағзыны мөһкәм тикиб чардағын таванындан асырдылар, онлар бүтүн гышы дирилмә вахтына гәдәр орада галырдылар.

Гышлама үчүн хүсуси бина вә ја хүсуси гурғу тәләб олуноурду. Адәтән јашајыш бинасындакы күнәш ишығы дүшмәјән вә бүтүн гыш әрзиндә гыздырылмајан отаглардан бири бу мәгсәд үчүн ајрылырды. Н. Потехин тохумун сахландығы, даһа доғрусу, онун гышладығы јер барәдә сөһбәт ачараг јазырды: «Дөјәчләниб бәркидилмиш торпаг таванын үстүндә еластик доғгуздон биткисиндән јүнкүл дамлы һөрмә чардаг дүзәлдилир. Һәмин чардаг ипәкгурду јумурталарыны сахламаг вә гурдлары бәсләмәк үчүн нәзәрдә тутулоур. Һәр тәрәфиндән кирмәк мүмкүн олан чардағын дөрд јанына чәтәнләр дүзүлүр, һаваны тәмизләмәк вә ичәридән ағыр һаваны чөлә чыхартмаг үчүн гапы вә

пәнчәрәләр гојулур». Нуха гәзасынын Падар, Дамадара, Тәркин, Сәнчан, Газмалар, Гышлаг, Моллалы, Горухлар, Кәрәз, Арманет, Халхал, Ширванлы, Варданлы, Талыфлы, Гарабалдыр вә нечә-нечә башга кәндләриндә барама тохуму гышда бу чүр сахланылырды. Һәтта бир чох барамачылар тохуму гышлама вахты бир мүддәт сојуг суја салыб сахлајыр вә дондурурдулар. Буну она көрә едирдиләр ки, тохум јахшы галсын вә баһар кәләндә бол мәнсул версин.

Чәбрајыл гәзасында тохумун гышламасы ашағыдакы шәкилдә кечирилерди: ипәкчиләр сечмә барамалары көтүрүр, кәсик-кәсик ағ парчалар үстүнә дүзүрдүләр. Бир нечә күндә кәпәнәкләр мејдана кәлирди. Кәпәнәкләр көрүнәндән сонра чүтләшир вә јумурта гојурдулар. Бундан сонра безин үстүндәки јумурталары сојуг суја төкүрдүләр вә сонра чыхарыб бир нечә күн гурудурдулар. Гурутдугдан сонра тохуму балача кисәјә төкүб ағыны тикир, ја сәрин јердән асыр, ја да кил габын ичинә гојуб ағыны бәрк-бәрк өртүрдүләр. Кил габын ичиндә сәринлији сахламаг үчүн ораја дүјү төкүрдүләр. Баһар кәләнә гәдәр һәмин габы беләчә сахлајырдылар.

Көјчәј гәзасында барама тохумуну балача кисәләрдә сахлајырдылар. Бурада тохум сахламағын башга бир үсулу да сынагдан кечирилмишди: тохуму ағы тыхачла бағланмыш габда торпаға басдырырдылар. Әсасән, Поту, Инчә, Бәркүшад, Чинга, Данабасан, Алпы, Гулабәнд кәндләринин чамааты тохумун гышламасынын бу үсулундан кениш истифадә едирдиләр.

Шуша гәзасында тохумун гышлама үсулундан сөһбәт ачаркән Г. А. Миримановун мәлуматына истинад едәрәк демәк олар ки, бурада да јухарыда кәстәрилән үсуллар һәјата кечирилерди. О јазырды: «Тохумалма үсулу чох садәдир. Дамазлыг тохум сечилир вә гамыш чәтәнә үстүнә дүзүлүр, кәпәнәкләрин чыхышы вә чүтләшмә башлананда онлары кағызын вә ја ағ парчанын — безин үстүнә көчүрүрләр. Кәпәнәкләр һәмин кағыза вә ја ағ парчаја јумурта

гојурлар. Кәпәнәкләр јумурта гојуб гуртардыгдан сонра онлары туллајырлар, үстүндә тохум олан кағызы вә ја ағ парчаны баһар кәләнә гәдәр сәрин јердә сахлајырлар».

Јухарыда дејиләнләрә истинад едәрәк белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, XIX әсрдә Азәрбајчанын бир сыра гәзаларында кәнд әһалиси тохумун топланмасы вә сахланмасы саһәсиндә сәмәрәли метод вә үсуллара јијәләнмишди, ајры-ајры барамачылар тохуму нәинки мисгал-мисгал, һәтта фунт-фунт дирилдәрәк јүксәк нәтичәләр әлдә етмишдиләр.

Јухарыда кәстәрилмишди ки, барама тохумунун дирилмәси Азәрбајчанын һеч дә бүтүн ипәкчилик зоналарында ејни вахтта башланмырды. Мәсәлән, Н. Потехин бу һагда белә јазырды: «Апрел ајынын орталарында вә ја ијирминдән сонра јумурталары чардағын үстүнә күн дәјән јерә чыхардырлар. Исти дәјән кими онлар дирилмәјә башлајыр. Әкәр һава тутгун кечирсә, онда чардаға јанар көсөвләр гојур, онунла һаваны гыздырырлар вә беләликлә, гурдлар дирилер».

Демәли, гурд бәсләнмәсинә нәинки тәкчә бүтөв Азәрбајчанда, һәтта бир рајон әразисиндә белә ејни вахтта башланмырды. Ф. Шимановски кәстәрирди ки, гурдун дирилмә вахты мартын ијирмиси илә мајын әввәли арасында олур. Мәсәлән, Загатала даирәсинин Даначы вә Әлибад кәндләриндәки күмханаларын чохунда апрел ајынын илк күнләриндә гурдлар дирилмәјә башлајырлар, башга кәндләрдә бир аз тез — мартын ахырында, кәндләрин гисмән аз һиссәсиндә исә апрелин 15-нә јахын мүддәттә бу просес баш верир. Даһа һүндүр, дағлыг јерләрдәки кәндләрдә исә ајдын мәсәләдир ки, гурдларын дирилмәси хејли кечикирди, мәсәлән, Чарда гурдларын күтләви дирилмәси апрелин икинчи јарысына тәсадүф едирди. Барама тохумларынын апрелин әввәлиндә күтләви шәкилдә дирилдији кәндләрдә исә мүстәсна һалларда апрелин ахырында да һәлә ојанмамыш гурдлара раст кәлмәк оларды.

Нуха гәзасында бу чәһәтдән белә мүхтәлифлик һисс

олунурду. И. Г. Әлибәјов бу һагда јазырды: «Нуха гәза-сында иглим шәраитинин мүхтәлифлији бүтүн мәнтәгәләрдә тохумун ејни вахтда дирилмәјә башламасына имкан вермирди. Дағлыг һиссәјә нисбәтән ашағы зонада тохумларын дирилдилмәсинә 1,5—2 һәфтә тез башланыларды. Чүнки дағлыг јерләрдә олан тут бағлары Баш Гафгаз дағларынын кеч әријән гарла өртүлү јамачларына јахынлығына көрә ашағы зонаја нисбәтән кеч јарпаглајырды». О, даһа сонра билдирирди ки, тохумун дирилмә вахтыны дәгиг мүәјјән етмәк мүмкүн дејил, чүнки бу просес ән чох исти һаваларын дүшмәси илә бағлыдыр. Тохумун дирилдилмәсинә бир гајда олагаг тут ағачы јарпаглајанда башлајырдылар. Бу исә ашағы зоналарда билаваситә апрелин әввәлиндә, дағлыг јерләрдә исә һәмин ајын орталарында вә ја ахырларында баш верирди.

Илк баһарын тез кәлдији вә һаваларын исти кечдији ашағы зоналарда тохумун дирилдилмәсинә лап тез башланырды. Мәсәлән, Нуха гәзасына нисбәтән Көјчај гәзасында бу просес даһа тез һисс едилирди. Бу гәзада тохумларда рүшәјмин инкишафы апрелин илк күнләринә гәдәр олан вахт арасында башланырды. Јелизаветпол губернијасында ипәкгурдлары һавадан асылы олагаг мартын ахырында, ја да апрелин әввәлиндә чыхырдылар. Барамачылар тут ағачларынын тумурчуглары ачыланда гурдлары дирилтмәјә һазырлыг көрүрдүләр. Ордубад саһәсиндә гурдларынын дирилмә вахтына кәлинчә, демәк лазымдыр ки, саһәнин ашағы кәндләриндә дирилмә апрелин биринчи јарысында, јухары кәндләрдә исә апрелин ахырында, ја да мајын әввәлиндә башланырды.

Һәр барамачынын дирилтдији тохумун мигдары мүхтәлиф иди вә 1/2 мисгалла 5 фунт арасында тәрәддүд едилрди. Әкәр барамачы өзү тәк ишләјир, тохуму кәнардан һеч бир көмәк олмадан јемләјирдисә, онда вур-тут бир нечә мисгал тохуму чана кәтирә билирди, әкәр көмәкчиләри вардыса, фәһлә тута билирдисә, онда 1/2 фунтдан 5 фунта гәдәр тохуму дирилтмәјә күчү чатырды.

Тохуму дирилтмә үсулларына кәлинчә гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда бу просес бир нечә үсулла һәјата кечирилирди. Бу үсуллар олдуғча садә, һәтта примитив иди, дирилдиләси тохумун мигдарындан асылы олагаг бу вә ја дикәр үсулу тәтбиг едилдиләр. Бу үсуллардан бири ашағыдакы шәкилдә ишләдилирди. Тохуму әски парчасына бүкүб гадынларын голтуғларынын алтына бағлајыр вә гурдларын мејдана кәлмәсини көзләјирдиләр. Икинчи үсул исә белә иди: тохуму памбыға вә ја әски парчасына бүкүб јорғанын алтында сахлајырдылар. Һәр ики үсулу аз мигдарда тохум дирилтмә заманы тәтбиг едилдиләр. Бу үсуллар Азәрбајчанын бүтүн ипәкчилик зоналарында кениш јајылмышды. Һәмин үсуллар һеч дә бол мәһсул вермирди, чүнки биринчиси, тохумун дирилмәси заманы һәрарәт лазым кәлдијиндән гат-гат чох олурду, икинчиси, дәринин буғланмасы вә тәрләмәси тохума, һабелә илк дирилмә аңларында гурдлара пис тә'сир көстәрирди. Чох мигдарда, јә'ни фунтларла тохум дирилтмәк лазым кәләндә ону назик гатда кағыза, бошгаба, тахта габа вә с. төкүр, отағын таванындан асырдылар.

XIX әсрин сонунда белә садә үсуллардан башга тохумун дирилмә просеси даһа сәмәрәли формада һәјата кечирилирди. Белә ки, Нахчыван гәзасынын Ашағы Әјлисли, Қарчеван вә Мегри кәндләриндә гурдабаханлар тәрәфиндән олмаса да, тохум габагчадан назик тәбәгә илә кағыз вә ја әски парчасынын үстүнә төкүлүр, ону јахшы гыздырылмыш отаға гојур, тез-тез гарышдырырдылар. Бир мүддәт кечдикдән сонра тохумлар тәрпәнир, гурдлар әмәлә кәлирди. Барамачылар бу заман термометрдән истифада едилдиләр.

Бакы губернијасынын Көјчај гәзасында да тохумун дирилдилмәси тәхминән белә бир үсул илә һәјата кечирилирди. Баһарда јени тохумун дирилмә вахты кәләндә бир нечә дәсмал вә ја әски парчасы көтүрүр, һәрәсинин үстүнә тәхминән 1/8—1/4 фунт тохум төкүр вә дәсмалы, ја әскини елә бағлајырдылар ки, тохумун јени кифајәт гәдәр

кениш олсун. Сонра һәмин бағламаны арвадлар голтугларынын вә дөшләринин алтына сарыыр, ја бухарынын вә очағын јанында үст-үстә дүзүлмүш мүтәккәләрин вә ја да һәр һансы бир исти вә јумшаг палтарын арасына гојурдулар ки, тохум эзилмәсин. Вахт чатдыгда барамачылар тохуму дәсмалын үстүндән әл илә јүнкүлчә овхалајырдылар, јумурталар рәнкини дәјишиб ағымсов оlanda онлары һәјәтә, күнәш шүасынын алтына чыхарырдылар. Ахшам дүшәндә исә кери, отаға апарырдылар. Тохум там дирилиб, гурдлар әмәлә кәләнә кими белә едирдиләр. Сонра һәмин гурдлары үстүнә тут јарпағы төкүлмүш гуру гамыш јарпағынын вә ја отун үстүнә дүзүрдүләр. Гурдлар чыхдыгча јемин ијисини алыр, сүрүнүб тут јарпагларынын үстүнә чыхырдылар. Бундан сонра онлары ағач тәкнәләрә вә табәглара көчүрдүләр, бура да гурдларын ахырынчы јери дејилди. Онлары бундан сонра исә јемләмә јеринә апарырдылар. В. И. Жмујдзиновичин «Бакы губернијасынын Көјчај гәзасына сәфәр» мәгаләсиндә шәрһинә көрә тохум дирилтмәнин белә методундан гәзанын Поту, Инчә, Беркүшад, Чинкә, Данабасан, Алпы, Ләки кәндләриндә истифадә едилди. Онун дедијинә көрә гәзанын бир сыра кәндләриндә исә, мәсәлән, Гулабәнд кәндиңдә тохуму дирилтмәк үчүн гојун дәрисинә бүкүр, гурд әмәлә кәләнә гәдәр ону дәринин ичиндә сахлајырдылар. Ләнкәран гәзасында (ипәкчилик бурада о гәдәр кениш јајылмаса да) тохуму дирилтмәк үчүн гыш пәтәкханасындан јашајыш отағына кәтирир, суда јујур, гурудуб торбаја төкүр, сәбәтә јығырдылар. Ичиндә дирилмәјә гојулмуш тохум олан сәбәти јашајыш отағындан асыр, исти отаг һавасынын тәсири алтында тохумун дирилиб гурда чеврилмәсини көзләјирдиләр. Әмәлә кәлән гурдлары сәбәтин ичиндән мүхтәлиф үсулларла чыхарырдылар. Мәсәлән, Әрчиван кәндиңдә сәбәтин ичинә дүјү күләши төкүрдүләр, гурд сүрүнүб һәмин күләшин үстүнә чыханда ону дүз ағач табаға вә ја даирәви кил чөлмәјә јығырдылар, чох вахт исә бирбаша көтүрүб гамыш чәтәнәнин үстүнә дүзүрдүләр. Гәзанын башга кәнд-

ләриндә, о чүмләдән Биләсән кәндиңдә дирилмиш гурдлары табаға вә ја гамыш чәтәнәјә тут јарпағынын көмәји илә кечирирдиләр. Јери кәлмишкән ону да гејд етмәк олар ки, Јелизаветпол губернијасынын бүтүн гәзаларында (Јелизаветпол, Чаваншир, Шуша вә Чәбрајыл гәзаларында) тохуму дирилтмә үсуллары ејни иди. Һәр јердә тохуму дирилтмәк үчүн үзүнә памбыг парча чәкилмиш дөшәкчәләрин, кағыз вәрәгләринин, ја да садәчә памбыг парчаларын үстүнә төкүб јајыр, јашајыш отағында очаға јахын исти јердә сахлајырдылар. Бундан башга, тохуму бир чох јердә инсан бәдәнинин һәрарәти илә чана кәтирирдиләр.

Етнографик материаллар көстәрир ки, ипәкчи-кәндиләр гурдларын чыхышыны вә ја дирилмәсини гисмән әввәл мүәјјән едә билирдиләр, чүнки гурда чеврилмәјә бир күн галмыш јумурталар, демәк олар ки, бүсбүтүн мави рәнкә чалырдылар. Чыхма саатына кәлинчә, тәчрүбә көстәрирди ки, гурдлар бөјүк мигдарда јалныз сәһәр тездән дирилдириләр. Өзү дә јалныз бу вахт әмәлә кәлән гурдлар тамамилә сағлам һесаб едилдириләр вә онлары јемләмәк оларды. Гурдларын чыхма мүддәти сәһәр саат 4-дән 10-а кими давам едилди.

Ипәкгурдунун бәсләнмәси (јемләмә үсуллары)

Ипәкгурдунун бәсләнмәсиндә вә барама алынмасында јемләмә икинчи әсас мәрһәләни тәшкил едир. Бу просес Загафгазијада, о чүмләдән дә Азәрбајчанда баһарын кәлиши илә башланырды. Гурдларын јемләмәси һәмин јерин иглим шәраити вә тохумун кәндлиләр тәрәфиндән вахтында дирилдилмәси илә бағлы иди. Вахтындан габаг сағлам ипәкгурду олан башгаларынын јанында бунунла фәхр едилди. Буна көрә дә кәндлиләрин ичәрисиндән аз да олса еләләри тапылырды ки, тут ағачынын тумурчуглары ачылмаздан габаг тохуму дирилтмәјә чан атырдылар. Белә һалларда ипәкгурдуну чүрбәчүр отларла јемләјирдиләр. Мәсәлән, Шуша гәзасында ипәкгурдуна јемлик верирдиләр. Нуха

гэзасында тут пөһрәсинин габығы вә ја кичиткән, Көҗчај вә Шамаһы гэзаларында исә чүрбәчүр отларла јемләјир-диләр. Анчаг бу чүр јемләмә һеч дә хејир вермирди, әкси-нә, бараманын мәһсулдарлығына вә кејфијјәтинә мәнфи тә'сир көстәрирди.

Азәрбајчанда бечәрилән вә ипәкгурдунун әсас јем вә ситәси олан тут ағачларынын сорт вә нөвләрини әһәтәли шәкилдә өјрәнмәји һеч дә гаршыја гојмамышыг. Лакин буна бахмајараг, Азәрбајчанда һансы нөв тут ағачларынын битдијини гыса шәкилдә дә олса көстәрмәк лазымдыр.

Мә'лумдур ки, тут ағачы («*Morus*») тут ағачлары нөвүнә (*mogaseae*) дахилдир. ССРИ-дә ашағыдакы нөвләри јајылмышдыр: *M. аива* (ағтут), *M. vomvu* (јапон туту), *M. putticaueus* (чохбудаглы тут), *M. nigra* (гара тут). Сонунчунун бағларда чалаг едилмиш чохлу формалары варды. XIX әсрдә Загафгазијада тут ағачынын 4 нөвү әкилирди.

Загафгазија кәндлисинин һәјатыны вә мәишәтини өјрәнмәклә мәшғул олан мүәллифләр белә гәнаәтә кәлмишләр ки, гара тутдан башга галан бүтүн нөвләрә Загафгазијанын һәр јериндә раст кәлмәк мүмкүндүр. Вәтәни Иран һесаб едилән гара тут исә јабаны шәкилдә чәнуб торпагларында, мәсәлән, Талышда, Ләнкәранда, Гарабағда битирди.

Ағ тут ән чох јајылмыш нөв сајылырды. «Бедана» нөвүнүн орта бөјүклүкдә ағ мејвәси вә күлли мигдарда туму олурду. Бу нөв әсасән Ордубад саһәсиндә битирди; «Бедана» нөвүнүн ири, кәсиксиз јарпаглары варды. Азтумлу мејвәләрини гурудур, јарпагларыны исә бешинчи јашда гурдлара верирдиләр. О да «Бедана» нөвү кими, Шуша, Нахчыван гэзаларында, Ордубад саһәсиндә битирди. Теһрантут вә ја Шаһтут ири мејвәли, ағ рәнкли бағ туту иди. Ирандан кәтирилмишди, Загафгазијанын шәргиндә бағларда кениш шәкилдә әкилирди. Бу тут мүхтәлиф нөвлүдү, онун ағ-чәһрајы, тутгун бәнөвшәји вә бәнөвшәји рәнкли мејвәләри варды. Гара тутун да бир нечә нөвү јајылмышды.

Беләликлә, тут ағачларынын әкилмәси онлара гуллуғ көстәрилмәси, ипәкчиликдә ән мүһүм саһә һесаб едилирди. Загафгазијанын әсас рајонларында (Азәрбајчанда да һәмчинин) тут ағачларынын мејвә ағачлары илә гарышыг битдијинә, һабелә үзүмлүкләрдә әкилдијинә көрә онлар һеч дә һәр јердә бөјүк саһәләри тутмурдулар. Јалныз Азәрбајчанын әсас ипәкчилик рајонларында (Нуха, Көҗчај, Шуша гэзаларында вә башга јерләрдә) хүсуси гајғы тәләб едән (шитил алмаг, саһәни вахтында сувармаг вә с.) чәкил бағлары вә ја тохмачарлар салынырды.

Гурдларын јемләндирилмәси үчүн бу тут нөвләринин һансы даһа фајдалы иди? Тәчрүбәли мүтәхәссис В. Кејевскинин фикринә көрә, чыр тут даһа сәрфәлијди. Гурдлары бу тутун јарпаглары илә јемләдикдә чохлу мигдарда, өзү дә јүксәк кејфијјәтли барама алмаг олурду. Ајры-ајры јерләрдә барамачыларын әлдә етдикләри нәтичәләр дә буна әсас сүбүтдур.

В. Кејевски дә өз нөвбәсиндә мәшһур ипәкчи граф Дандолонун тәчрүбәсинә истинад едирди. Онун сөзүнә көрә граф Дандоло 25 унтсија барама алмаг үчүн ипәкгурдларына 20 фунт чалаг, 15 фунт чыр тут јарпағы једиртмишдир. Бундан әлавә 7 фунт 13 унтсија барамадан чыр тут јарпағы илә јемләнмиш гурдлар 14 унтсија, чалаг тут јарпағы илә јемләнмиш гурдлар исә ејни мигдарда барамадан чәми 12 унтсија зәриф ипәк сап вермишдиләр. Һәлә үстәлик чыр тут јарпағы илә јемләнмиш гурдлар даһа дөзүмлү олурлар.

Чыр тут јарпағы ипәкчиләр үчүн бир чәһәтдән дә сәрфәли иди. Ону узун мүддәт сахламырдылар, чүнки бунун үчүн хүсуси јер тәләб едилирди. А. Тихомиров бу һагда јазырды: «Әкәр топланмыш јарпаг хырда вә ширәси аз идисә, мәсәлән, чыр тут јарпағы кими, ону топланан күндәчә, јә'ни јығылдыгдан бир нечә саат сонра (8—10 саат кечмиш) гурдлара пајламаг оларды. Јох, јарпаг әкәр ири вә ширәли идисә, онда ону хејли сахламаг, топландыгдан

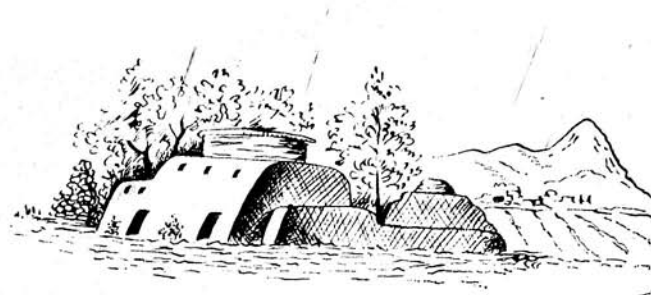
24 саат сонра гурдлара вермәк мәсләһәт көрүлүрдү. Јарпағын кеч верилмәси гурдлара һеч бир зәрәр јетирмирди».

Барамачылар узун илләр әрзиндә газандығлары тәчрүбәдән бир даһа инанырдылар ки, јарпағы гурдлара пәјламаздан габаг бир аз сахламаг лазым кәлирди. Јарпағы күндә ики дәфә — сәһәр вә ахшам топлајырдылар. Ипәкчиләр јарпағы јағышлы һавада јығмырдылар, чүнки јағышлы һавада јығылан јарпаг нәинки гурдларын сағламлығына пис тә'сир көстәрирди, бу, һәтта тут ағачынын өзүнә дә зәрәр јетирирди. Онлар јарпағы исти һавада да топламырдылар, әләлхүсус күнәш шүасы дәјән јерә тохунмурдулар, чүнки һәммин вахт јығылан ширәли јарпаг о саат бүзүшүр, гуру вә ширәсиз јарпаг исә әзик-үзүк олурду. Елә буна көрә дә јарпағы күнәш чыхмаздан габаг вә батандан сонра јығырдылар.

Загафгазијанын ајры-ајры рајонларында гурдларын бәсләнмәсинә мүхтәлиф вахтларда башланырды вә бу јемләмәнин чүрбәчүр үсуллары мөвчуд иди. Көјчај гәзасында јемләмә мартын ахырындан вә апрелин әввәлиндән башланыр, бу, 60 күндән чох чәкирди. Һәтта бир гәзанын кәндләриндә белә бу просес мүхтәлиф вахтларда апарылырды. Мәсәлән, Нуха гәзасынын кәндләриндә, о чүмләдән Варташен, Хачмаз, Тиканлы, Бум, Гутгашен, Вәндам, Күнтүлә, Султан-Нуха, Нич вә башга кәндләрдә буну көрмәк оларды. Бум кәндиндә гурдларын јемләнмәсинә даһа тез, апрелин орталарында, Нухада исә јалныз мај ајында башланырды.

Ипәкгурдларынын јемләндији јерин нечәлији ону сахлајан адамын мадди имканларындан вә јемләнән гурдларын мигдарындан асылы иди. Әкәр ипәкгурду аз олурдуса, ону бир гаја олараг аиләнин јашадығы отагларда, ја да евин чардағында бәсләјирдиләр, чох олдугда исә она хүсуси јер ајырырдылар. Һәммин јерә күмхана дејирдиләр.

Азәрбајчанын ипәкчилик зоналарынын әһалиси јашајыш евләри тикәркән онун чәкилликләрә јахын олмасына чидди фикир верирдиләр. Агроном А. Дејчманын гејд етдији ки-

шәкил 1. Ордубадда күмхана. XX әсрин әввәлләри.

ми, мүсәлман (азәрбајчанлы — В. Ч.) евләринин гурулушу ипәкгурдларынын јемләнмәсинә ујғунлашдырылырды. Ев адәтән чәкиллијин ортасында јерләшир вә таван васитәсилә ики мәртәбәјә ајрылырды: ашағы мәртәбә аилә, јухары мәртәбә исә гурдлары сахламаг үчүн нәзәрдә тутулуруду.

Бир, ики јашларында сајындан асылы олмајараг ипәкгурдлары јашајыш евләриндә јемләнирди. Чүнки бу евләрдә гурдларын нормал инкишафы үчүн лазыми температур олурду. Икинчи, бә'зән дә үчүнчү јашдан сонра, јә'ни артыг һавалар исинәндә гурдлары евләрин чардағына, ја да күмханалара көчүрүрдүләр (шәкил 1). Нуха, Чәбрајыл, Шуша, Көјчај, Шамаһы, Ләнкәран гәзаларында, Ордубад саһәсиндә вә Азәрбајчанын башга ипәкчилик зоналарында бу барәдә чохлу мисаллар кәтирмәк олар. Мәсәлән, Нуха вә Шамаһы зоналарында гурдлары һәм јашајыш евләриндә, һәм дә күмханаларда сахлајырдылар. Загатала даирәсиндә, Ордубад саһәсиндә вә Нуха гәзасынын бә'зи кәндләриндә јемләмә үчүн әсасән евләрин чардағындан, надир һалларда исә јашајыш отагларындан истифадә едирдиләр. Бир сыра башга гәзаларда — Әрәш, Көјчај, Шамаһы, Јелизаветпол гәзаларында чәкилликләрдә гамышдан тикилмиш хүсуси биналарда бәсләјирдиләр.

Беләликлә, ипәкгурдларынын јемләндији биналары даими вә мүвәггәти ики јерә бөлә биләрик. Јухарыда көстәрилдији кими, евләрин чардағы вә ја јашајыш отаглары-

нын бири даими жемлэмэ јери һесаһ едилирди. Лакин бундан элаһе даһа бир даими гурд бәсләнән јер дә мөвчуд иди. О, һаһышдан тут бағында тикилирди, бу чүр күмханалар чох кениш јайылмышды. Етнографик мәлүматлара көрә сүбут олунмушдур ки, белә күмханалар Азербайчанын бир чох зоналарында күм вә ја күмхана ады илә танынмышдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бир чох јазылы мәнбәләрдә бу ада тез-тез раст кәлирик. Н. Н. Шавров билдирир ки, Көјчај, Шаһаһы, Чаваншир гәзаларында белә күмхана-Көјчај, Шаһаһы, Чаваншир гәзаларында белә күмхана-Варташен кәндиндә удинчә «күмнәһоч» дејирдиләр. Н. Н. Шавровун фикри илә јалһыз белә бир һөгтеји-һезәрдән разылаша биләрик ки, һәмнин күмханалар мүвәһгәти характер дашыјырдылар, онларын аһчаг гурд бәсләмәк үчүн тикилмәсинә кәлинчә, бу фикир дүз дејилдир. Мәлүмдур ки, бу адлар һејвандарлыгла бағлыдыр. Јај кәләндә јайлагда һәмнин алачыгларда вә дәјәләрдә малдарлар өз аиләләри илә јашајыр, гышда аранда ичинә һејван салыб сахлајырдылар.

Сөһбәтимизин үстүнә гајыдаг. Гурд дирилдикдән сонра ону јашајыш евиндәки отаглардан биринә көчүрүр, онун бәсләнмәси үчүн ајрылан јердә сахлаһаға башлајырдылар. Бурада гурдлары тәрәчәләрин үстүнә салынмыш, ја јердән дүзүлмүш ағач дөшәмәләр вә ја да һаһыш чәтәнәләрин үстүнә сәрир, тут јарпағыны төкүрдүләр.

Гурдларын бир јердән башга јерә көчүрүлмәси, һабелә онларын бәсләнмәси заманы истиһаде едилән ешјалар вә дајаглар Азербайчанын бүтүн гәзаларында ејни дејилди, онлар бир-бириндән сечилирди. Гурдлары көчүрмәк үчүн ән чох дәјирми ағач чамлардан, үстүнә саһан сәпилмиш һаһыш чәтәнәләрдән, ағ парчадан (она без дә дејирдиләр) истиһаде едир, ја торпаг дөшәмәнин, ја да столун үстүнә гојурдулар, гурд чыхымыны көзләјирдиләр. Әлбәттә, һәр јердә бу чүр дејилди. Мәсәлән, Наһчыһан вә Зәһкәзур гәзаларында гурдлары бөјүк метал мәчмәјиләрдә јерләшдирир вә икинчи јаша гәдәр беләчә бәсләјирдиләр. Шуша

гәзасында гурдлары әввәлчә билаһаситә јарпагла бирликдә әләкдә вә ја һөрмә тора бәнзәр бир ешјада сахлајырдылар. Бундан сонра онлары икинчи јаша, јәһни икинчи дәһе бағыдан чыхана гәдәр јемләјирдиләр.

Јелиһаһетпол гәзасынын бир чох кәндләриндә, мәсәлән, Саров, Кәпәнәкчи, Сәһфикүрд, Борсунлу вә башга кәндләрдә гурдлары бүтөв јарпаг үстә гәбул едирдиләр. Сонра онлары үстүнә саһан төкүлмүш чәтәнәләрә гојурдулар.

Ордубад саһәсиндә дирилмиш гурдлары тут ағачынын ашағы будагчыларынын көмәји илә көтүрүрдүләр вә елә һәмнин отагда ајрылмыш јемләмә јеринә кечирирдиләр. Ашағы Әјлисли кәндиндә исә назик тор парчадан истиһаде едирдиләр. Ләһкәран гәзасында да, һәмнинин гурдлар дирилдикчә онлары түлчыһарычыја көчүрүр вә орада биринчи јухуја кедәнә гәдәр јемләјирдиләр. Бундан сонра инкишаф дәрәчәләринә көрә онлары әввәлчә кағыз, аһырда исә картон чыхарычылары көчүрүрдүләр.

Гурдлары бир, ики јашда евин сәкисиндә ја да садәчә олараг торпаг дөшәмәдә јерләшдирирдиләр. Бу ипәкчинин мешә материалы илә тәһминатындан асылы иди. Ким тахта вә ја башга мешә материалыны чәтин тапырдыса, баһалығына көрә ала билмирдисә, дирилмиш гурдлары торпаг дөшәмәдә јербәјер еләјирди. Әксинә, ким һүндүр бир јер, сәки дүзәлтмәјә чәтинлик чәкмирдисә, бунунла кифәјәтләһмәјиб үстәлик онун дөрд тәрәһфинә чәтәнәләр дә дүзүрдү. 1854-чү илдә «Гаһгаз» гәзети бу һагда јазырды: «Бәһзи саһибкарларын (көрүнүр, ипәкчиләрин) евиндә јухары сарајда (мәртәбәдә) бинанын кенишлијиндән, кириш-чыһыш гапысындан асылы ики, үч вә даһа чох чәркәдә һүндүрлүјү 1/4, ени исә 1,5—2 аршыһ олан һүндүр сәкиләр дүзәлдилмишдир. һәмнин сәкиләрин дөрд тәрәһфинә чәтәнәләр дүзүрләр, һәмнин чәтәнәләрин үстүнә исә ипәкгурдларыны јерләшдирирләр. Елә саһибкарлар да вар ки, тәәссүф беләләри лап чохдур, онларын дајаглары јохдур вә гурдлары садәчә олараг дөшәмәнин үстүнә сәрирләр. һәтта елә адамлар да вар ки, чәтәнә дә тапа билмирләр».

Ләнкәран гәзасында евләрин чардагларында чубуглардан тәрәчәләр һөрүрдүләр, һәмин тәрәчәләрин үстүнә дүү һәлими төкүр, онун да үстүнә ипәкгурдларыны јерләшдирдиләр. Ордубад саһәсиндә исә гурдлары даһа ағыр вәзијјәтдә бәсләјирдиләр. Мешә материалы чох чәтин тапылырды, олдугча баһа иди, она көрә дә тәрәчә дүзәлтмирдиләр, һәтта варлы адамлар да бу иши јолуна тоја билмирдиләр. Она көрә дә мәчбур олуб гурдлары дөшәмә үстүндә сахлајырдылар.

Јухарыда гејд едилдији кими, илк вахтларда гурдлары јашајыш евләриндә сахлајыр, икинчи јашдан сонра чардаға вә ја да күмханалара көчүрүрдүләр. Азәрбајчанын бир чох рајонларында илк вахтлар гурдлары суткада ики дәфә, сәһәр вә ахшам јемләјирдиләр, үчүнчү јухудан сонра исә јемин верилмәси тәдричән артыб суткада 4—5 дәфәјә чатырды.

Етнографик материаллар көстәрир ки, биринчи ики вә сон јашлар арасындакы јемләмә үсулларында мүәјјән фәрг мөвчуд иди. Илк күнләрдә гурдлара зәриф јарпаглары доғрајыб верирдиләр. XIX әсрин 50—60-чы илләриндә гурдлара илк вахтлар бүтөв пөһрәләр јем кими верилирди вә јарпаглары јејилмиш будаглар көтүрүлмүрдү, тәзә јем көһнәнин үстүнә төкүлүрдү, нәтичәдә исә будаглар үст-үстә јығылыр; гурдларын јери даим нәмишлик чәкир, јарпаглар вә будаглар чүрүјүр, күмхананын һавасы ағырлашырды. Бу, гурдларын хәстәләнмәси үчүн әлверишли шәраит јарадырды.

Лакин кетдикчә вәзијјәт дәјиширди. Әсрин 80—90-чы илләриндә гурдларын бәсләнилмәсиндә бир сыра јениликләр өзүнү көстәрирди. Онлара зәриф вә јахшы доғранмыш јарпаглар верирдиләр. Ипәкчиләр артыг өјрәнмишдиләр ки, чаван гурдлара даһа чох доғранмыш јарпаг верәндә онларын ајры-ајры вахтларда јухуја кетмәсинин гаршысы алынырды. Бундан әлавә јемләмәнин бу үсулу јемә хејли гәнаәт едилмәсинә дә имкан верирди.

Гурдларын илк јашы үч күн чәкирди, бундан сонра онлар тамам өлкүнләшир, јемәк истәмир вә јухуја кедирдиләр. Ипәкчиләр дә гурдлары бу вәзијјәтдә јухуја кетмиш һесаб едирдиләр. Демәли, јумуртадан чыхандан алты күн сонра илк јуху башланырды. Нуха гәзасында илк јухуну «гараचा», Көјчај, Шуша вә Чәбрајыл гәзаларында «гара јуху» адландырырдылар. Сонунчу ад бәлкә дә ондан јаранмышды ки, гурдлар бу јашда гара рәнкдә олурдулар. Икинчи јухуја башга ад да вермишдиләр. Нуха вә Шамаһы гәзасында она «чум-шар», Шуша гәзасында «чумшир», Көјчај гәзасында «чумсаз» дејирдиләр. Мә'насы исә «һамысы сағламдыр» демәк иди.

Биринчи вә икинчи јуху заманы гурдлара, әкәр һава јахшы кечсәјди, күндә ики дәфә, сәһәр вә ахшам, јағышлы вә тутгун һавада күндә бир дәфә јем верирдиләр. Гурдлары ағачдан тәзә гопарылмыш бүтөв, ја да хырда-хырда доғранмыш јарпагла јемләјирдиләр. Көјчај гәзасында гурдлары биринчи ики јуху заманы ја бүтөв зәриф јарпагларла, ја да доғранмыш јарпагла јемләјирдиләр. Ләнкәран гәзасында исә илк јухуја гәдәр хырда доғранмыш, биринчи јуху илә икинчи јуху арасында доғранмамыш хырда јарпаг једиздирирдиләр. Шуша гәзасынын ән ири ипәкчилик кәнди олан Ләмбәран кәндиндә илк вахтлар гурдлара јем дөјүлмүш јарпаг шәклиндә, өзү дә күндә ики дәфә, сәһәр вә ахшам верилирди. Чавад, Чәбрајыл вә Шуша гәзаларында гурдлары чыхдыгча хырда-хырда доғранмыш јарпагла јемләјирдиләр. Нуха гәзасынын Варташен кәндиндә дә гурдлара белә хырда-хырда доғранмыш јарпаг верирдиләр. Нуха гәзасында илк вахтлар гурдлары јеничә ачылмыш тут тумурчуглары илә вә бычагла хырда-хырда доғранмыш пөһрәләрлә бәсләјирдиләр. Јелизаветпол гәзасында да гурдлары белә јемләјирдиләр. Анчаг јухарыда һаггында сөһбәт кедән гәзалардан фәргли олараг, Јелизаветпол гәзасында гурдлара јем даһа тез-тез, мәсәлән, јемләмә башландығы мүддәтдә күндә 3—6 дәфә тәқрар едилирди.

Биринчи вә икинчи јуху арасындакы дөврә гурдлар тәх-

минэн 3—4 дэфэ бөжүүрдүлөр. Она көрө дэ имкан дахиндэ онларын жерлэрини кенишлэндирирдилөр, жэ'ни онларын гидаланма јерини кенишлэндирирдилөр. Нуха гэзасында белэ бир үсул сынагдан кечирилмишди: икинчи јашдан гурдлары чардаға көчүрмүш, онлары чардағын торпаг дөшәмәсиндэ ени бир-ики аршын олан бир нечэ квадратларда жерләшдириб орада да тут ағачынын будаглары илэ јемләмәјэ башламышдылар. Амма ағач будагларыны елэ дүзмүшдүлөр ки, онларын јухары тэбэгэлэри илэ ашағы тэбэгэлэри кәсиширди. Ағач будагларындан дүзэлди миш белэ квадратлар дөрдүнчү јаша гэдэр давам етдирилди. Нәмин ағач квадратлара удин дилиндэ «кэз» дејирдилөр.

Үчүнчү, јэ'ни, «кичик јуху» вэ дөрдүнчү, јэ'ни «улу јуху» дөврүндэ гурдлары күндэ 3—4, һэтта 5 дэфэ јемләјирдилөр, өзү дэ јарпағы гопартмадан будағын үстүндэ верирдилөр. Үмумијјэтлэ, үчүнчү јашдан башлајараг гурдлара доғранмыш јарпаг вермирдилөр, үстү јарпаглы бир-иллик будаглары ағачдан гопарыб гурдларың үстүнэ дүзүрдүлөр, онлар да һеч бир чэтинлик чэкмэдэн будагларың үстүнэ сүрүнүб чыхыр вэ иштаһла тэзэ јарпаглары јемәјэ башлајырдылар. Икинчи вэ үчүнчү јуху арасындакы дөврдэ гурдлары јашајыш отағындан бағларда тикилмиш күмханалара көчүрүрдүлөр. Јелизаветпол гэзасынын Бајрамлы, Дүјәрли, Јухары Ајыблы, Назыр Әһмәдли, Самух вэ башга кәндләриндэ гурдлара икинчи јухудан сонра доғранмамыш бүтөв јарпаглар, хејли сонра исэ ири будаглар верирдилөр. Бу мүддәттэ гурдлары узуну ениндэн бир нечэ дэфэ бөјүк олан тахта мәчмәјидән будаглар арасында барама сарымаға башладыглары тахтын вэ ја чэтәнәнин үстүнэ көчүрүрдүлөр. Шуша гэзасында башга чүр һәрәкәт едир, гурдлары икинчи јухудан сонра бирбаша гамышдан һөрүлмүш тәрәчәләрдәки бүтөв тут ағачы јарпагларынын үстүндэ жерләшдирирдилөр. Бурада онлара суткада үч дэфэ—сәһәр, күнорта вэ ахшам бүтөв јарпаглардан ибарәт јем верирдилөр. Дөрдүнчү јухудан сонра исэ

јемләмә суткада алты дэфэ олурду. Нәтта бэ'зән гурдлара элавэ јем вермәјэ мәчбур олурдулар.

Тәрәчәни «күмдар» кишиләрин өзләри дүзэлдиридилөр. 6—10 эдэд чаван тут будағыны ағач вэ ја гамыш дајаглара бәркидиридилөр, тәрәчәнин һәр тәрәфиндән чыхынты гојурдулар. Тәрәчәләр мүхтәлиф өлчүдэ дүзәлдирди. Мәсәлән, Чаваншир гэзасында онун узунлуғу 3,5, ени исэ 2,1 аршын, Чәбрајыл гэзасында узунлуғу 2,5—3, ени исэ 1—1 3/4 аршын олурду. Шуша, Чәбрајыл вэ Чаваншир гэзаларында тәрәчәләрдән даһа чох истифадэ едилди. Гамыш олдуғча учуз материал иди, барамачылар онун бир бағламасыны 30—40 гәпијэ ала билирдилөр.

Көјчәј гэзасында да гурдлар өзләринин сон јуху күнләрини күмханаларда кечирирдилөр. Нәр белэ күмханада ипәкгурдларыны јемләмәк үчүн дөрд рәф дүзәлдирдилөр. Чамаат она чүрбәчүр адлар гојмушду, «тахта», «тамата», «лахт» вэ с. Бу етажеркаларын дөрд тәрәфиндэ һәрләнмәк үчүн бош жерләр гојурдулар, онларын һүндүрлүјү 3/4 аршына чатырды, ајаглары торпаға басдырылырды, онун ајагларына «фалама» дејирдилөр. Тәрәчәнин ајаглары јухары кетдикчә шахәләнирди. Онларын арасына ири чыл-чырпы төкүр, үстүнэ исэ гамыш дүзүрдүлөр. Гурдлар дешикләрдән ашағы төкүлмәсин дејэ етажеркаларын үстүнү от вэ гуру гамыш јарпағы илэ өртүрдүлөр.

Кәөјчәј гэзасында һәр барамачынын 1—4 күмханасы варды. Күмханаларын һәр тахтында да 0,5—1 фунт тохумдан алынмыш ипәкгурду бәсләнирилди. Гурдлар үчүнчү јухуја башлајан кими барамачылар столун үстүнэ күндэ ики дэфэ чаван назик тут будаглары дүзүрдүлөр. Онлары тэбэгә шәклиндэ дүзүрдүлөр ки, гурдлара даһа чох јер галсын вэ мүхтәлиф истигамәтләрэ сүрүнүб кедә билсинләр. Будагларың гојулушу дөрдүнчү јухуда да белэ давам едирди, анчаг бу дэфэ будаглары дәстэ илэ гојурдулар.

Гурдларың јемләнмәсиндэ чатышмајан чәһәтләр дэ јох дејилди. Ән нөгсанлы һал бу иди ки, јемләмә заманы јем

столунун үстү ифразатлардан, жарпаг вә будагларын галыгларындан, өлмүш гурдлардан тәмизләнмирди. Элбәттә, бүтүн бунлар гурдларын вәзијјәтинә вә онларын мәнсулдарлығына мәнфи тәсир көстәрирди.

Дирилмә вахтындан башламыш та барама сарыма мүдәтинә гәдәр гурдларын алты ики дәфә тәзәләнирди. Биринчи дәфә «кичик јуху»дан әввәл, ја сонра, бир дә бәзән «улу јуху»дан әввәл, ја сонра. Биринчи тәмизләмәни гурдлары јашајыш отағындан чардаға вә ја күмханаја көчүрәндә, икинчи тәмизләмәни исә дөрдүнчү вә ја сонунчү јухудан сонра апарырдылар. Тәмизлик садә бир үсулла—гурдлары бир тәрәчәдән о бирисинә кечирмәклә көрүлүрдү, икинчи тәмизләмә гәзаларда чүрбәчүр апарылырды. Мәсәлән, Көјчәј гәзасынын бир чох кәндләриндә белә бир үсулдан истифадә едилирди: сәһәр тездән јем вермәздән габаг јем столунун (она «таваша» дејирдиләр) ени бојунча ики-үч јердә «күнәзә» адланан узун гуру шах гојурдулар, онларын да үстүнә јем столунун узуну бојунча үстү жарпаглы тут будаглары дүзүрдүләр, ахшамлар исә буну көндәләнинә едирдиләр. Гурдларын сүрүнүб јухары чыхдығыны көрәндә күнәзәнин бир учуну күмхананын диварларына дирәјир, о бири учуну әл илә тутурдулар. Бошалан дөшәнәчәји күмхананын һәјәтинә чыхарыб тәмизләјир, ичәридә исә торпағын үстүнә күл төкүр вә јалныз бундан сонра күнәзәни үстүндәки ипәкгурдлары илә бирликдә торпағын үстә гојурдулар. Һәмин вахтдан башлајараг та барама јығымы сона чатана гәдәр ипәкгурдлары «таваша»сыз галырды, јәни онлара даһа јем столу лазым кәлмирди.

Чәбрајыл гәзасында бу әмәлијјат даһа мараглы көрүлүрдү. Дөрд адам узун ағачларла үстүндә гурд олан будаглары азча јухары галдырыр, бешинчи адам исә ағач гармагла көһнә будаглары ашағыдан дартыб чыхарырды. Барамачыларын истифадә етдикләри узун ағачлара «күнәчә», гармаға «коға», тулланан будагчыглара «күнәл» дејирдиләр.

Бәсләмәдән асылы олараг јем вериләндән 8—10 күн сонра гурдлар барама сарымаға башлајырдылар. Бу вахт фындыг вә палыд будағындан, гуланчар көвдәсиндән, чүрбәчүр гуру от дәстәләриндән — јабаны сары чичәкдән, јол кәнарында битән дарыдан вә с. шах дүзәлдиб гурдларын јанына гојур вә күмхананын дивары бојунча узадылмыш ики узун гуру шаха баглајырдылар. Кечикмиш гурдларын чыл-чырпы алтында ачындан өлмәмәси үчүн онлара јашыл тут жарпағы вермәкдә давам едирдиләр. Ипәкчиләр «кәләфәрман» адланан хүсуси јабаларла битки вә будаглары көтүрүр, чөл тәрәфдән күмхананын диварына сөјкәјирдиләр.

Бүтүн гурдларын һамысы «шах»ларын үстүнә дырмашыб барама сарыјана гәдәр бу иш һәр сәһәр етдирилирди. Зәиф вә хәстә гурдлар истәр мөһкәмлијинә, истәрсә дәрәкинә көрә ашағы кејфијјәтли барама сәријирдиләр. Һәмин гурдлары «ласлар» адландырырдылар.

Барама 4—6 күн әрзиндә галыб јетиширди. Ипәкчиләр сәһәр тездән күмханаја кедир вә бараманы топламаға башлајырдылар. Сонра евин дүмдүз дамына, ја да һәјәтинә палаз, парча, һәсир салыр, топланмыш бараманы назик гатла онларын үстүнә сәрирдиләр. Барама бир нәкүн күн күнәш шүасы алтында галырды. Барамадакы пуплар күнәш шүасы дүшмәјинчә мөһв олмурду. Әкәр јағышлы һава олардыса, бараманын ичиндәки пупу ашағыдакы шәкилдә өлкүнләширди: отагда вә ја ачыг һавада очаг галајыр, онун үстүндә ири газан асыб ичиндә су гајнадырдылар. Газанын үстүндә «чәтәнк» адланан гарғы сәбәт, һәсир тутурдулар (чәтәнк ашсүзәни әвәз едирди). Һәр дәфә 5 фунта јахын бараманы һәмин чәтәнкин үстүнә гојурдулар вә беш дәгигәдән сонра бүтүн пуплар өлкүнләширди. Сонра бараманы евдә гурудурдулар.

XIX әсрин 90-чы илләринә гәдәр бараманы јалныз гуру һалда сатырдылар. Бу мүддәтдән сонра исә јаш һалда сатмаға башладылар. Бараманы јаш һалда мөһтәкирләр алырдылар. Бараманын гијмәти һеч дә һәр јердә ејни дејилди.

Мәсәлән, Желизаветпол губернијасында бир пуд гуру барама 50—60 маната, бир пуд јаш барама исә 8—9 маната кедирди. Варташен кәндиндә исә 1889-чу илдә гуру вә јаш бараманын һәр пуду мұвафиг олараг 25—60 вә 14—17 маната сатылмышды.

XIX әсрин ахырларында фабрикләрдә дә бараманын ичиндәки пуплары әлдән салмаг просеси апарылырды. Фабрик саһибләри бараманы дири һалда собаларда 70 дәрәчә истидә өлкүнләшдирирдиләр. Собалар охдан икијә бөлүнмүш цилиндр формасында олурду. Собанын дүз тәрәфи узунуна өз оху боју фырланырды, һәр ики тәрәфдән она метал душлар бәркидилирди. Онларын үстүндә барама елә јерләшдирилирди ки, бир тәрәфдән пупларын әлдән салынмасы просеси кедирди, о бири тәрәфдән исә барама гојулурду. Бундан әлавә, бухарла ишләјән барамаачма фабрикләриндә дә бараманын хүсуси јердә өлкүнләшмәси апарылырды. Чәбрајыл гәзасынын Дашкәсән кәндиндә һәммин мүддәтдә бараманы өлкүнләшдирмәк үчүн хүсуси фабрик фәалијәт кәстәрирди.

Гурдларын јемләнмәси о гәдәр дә чәтин иш дејилди. Азәрбајчанда онунла гадынлар вә ушаглар мәшғул олур, кишиләр исә чөл ишиндән вахт тапанда онлара көмәјә кәлирдиләр. Бу вәзијәт XIX әсрин лап сонуна кими давам етмишдир. Бурада башга бир мәсәлә дә ортаја чыхырды. Кишиләрин үзәринә даһа ағыр бир гајғы дүшүрдү. Онлар бараманын вә ипәјин сатылмасына да чавабдеһидиләр. Ф. Шимановски бу һагда јазырды: «Гурдлары бәсләмәк гајғысы әсасән бүтөвлүкдә гадынларын үзәринә дүшүрдү. Кишиләр исә бу ишдә јалныз барама гурду тохуму алмагла, барама мәһсулуну сатмагла вә бәзән дә тут јарпағы кәтирмәклә мәшғул олурдулар. Шамаһы гәзасындан Г. Г. Сундукјантс 1896-чы илдә Тифлисдә чыхмыш «Бакы губернијасынын Шамаһы гәзасына сәфәр» китабында гурдларын јемләнмәси просесиндә кишиләрин ролуну, һәтта нисбәтән азалдараг јазырды: «Гурд јемләнмәси илә јалныз гадынлар мәшғул олурдулар, кишиләр исә күмханаја

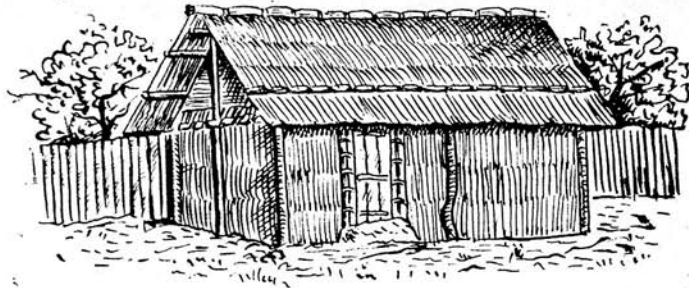
јаһын белә бурахылмырдылар. Онларын ипәкчиликдә иштиракы јалныз барама тохуму тапыб кәтирмәклә, бир дә гурдлары сон јашларында тут јарпағы илә тәмин етмәклә битир». Јухарыда гејд едилдији кими, гурдлар сон јашларында чох «ачкөз» олурдулар, даһа чох јарпаг тәләб едирдиләр, она көрә дә онлары јемләмәк тәк адамын, гадыннын иши дејилди, тәк гадын гурдларын тут јарпағына олан тәләбатыны өдәјә билмәзди. Она көрә дә кишиләр гурдларын күмханаларда јемләнмәси просесиндә әввәлдән ахыра кими јаһындан иштирак едирдиләр.

Күмханаларын гурулушу вә формалары

Азәрбајчан күмханаларынын даһили гурулушунун тәсвиринә кечмәздән әввәл онларын тәснифатыны кәстәрмәк јеринә дүшәрди. Н. Н. Шавров онлары ашағыдакы категоријалара бөлмүшдү: 1) күмхана-дахмалар. Онлары узун ағач шахларындан, дашдан, кәрпичдән, ағач вә гарғыдан тикирдиләр; 2) күмхана-чардаглар; 3) күмхана-«шелибарлар»; 4) јашајыш евләриндәки күмханалар. Азәрбајчанда бүтүн бу күмхана нөвләринин һамысы мөвчуд иди. Бундан әлавә, бир гәзанын вә ја губернијанын әразисиндә мүхтәлиф типли күмханалара да раст кәлмәк оларды. Онлар даими вә мүвәггәти күмханалар иди, истәр тикинти материалынын характеринә, истәрсә дә формасына, бөјүк-кичиклијинә вә јеринә көрә бир-бириндән фәргләнирдиләр.

Азәрбајчанда күмхана-дахмалар даһа чох јајылмышды. Онлара ипәкчиликлә мәшғул олан бүтүн гәзаларда (Көјчај, Шамаһы, Губа, Нуха, Әрәш, Чавад, Чаваншир, Шуша, Желизаветпол), Загатала даирәсиндә, һәмчинин Күрчүстанын Тифлис гәзасында вә Кәхетијада раст кәлмәк оларды. Әксәр һалларда учуз баша кәлән чох садә бир формада тикилирди.

Күмхана-дахмаларын үстүн чәһәти бу иди ки, јаз ајларында бурада ипәкгурдлары сахланыр, илин галан вахт-

Шәкил 2. Шуша гәзасында күмхана. XIX әсрнн ахырлары.

ларында исә мұхтәлиф тәсәррүфат мәгсәдләри үчүн истифадә едилирди. Бүтүн бу күмхана-дахмаларын һансы чәһәтә көрәсә биринин дикәринә охшамасына бахмајараг, онлар һәм дә ејни заманда һарадаса бир-бириндән сечилирдиләр.

Азәрбајчанда бу мәсәләнин өјрәнилмәси бүтүн XIX әср боју фәалијјәт көстәрән күмханаларын бир нечә нөвүнүн мөвчуд олдуғуну демәјә имкан верир. Әрәш, Чавад, Чаваншир, Шамаһы, Јелизаветпол, Шуша гәзаларыны, Көјчәј гәзасынын бир һиссәсини җһатә едән Загафгазија ипәкчилик рекионунун аран торпагларында дөрд чүр күмхана нөвү мөвчуд иди. Чаваншир гәзасында вә Әрәш гәзасынын бир сыра Күрсаһили кәндләриндә күмханалары ән примитив бир үсулла тикирдиләр. Индики Бәрдә рајонунун бир сыра кәндләриндәки (Једдитәпә, Әскипара, Коланы вә с.) (шәкил 2). Күмханаларын формасы бу һагда даһа кениш тәсәввүр јарадыр. Узунлуғу 3—4, ени 1,15 сажән олан гарғыдан тикилмиш бу чулустанын јасты дамы варды. Ағачларын көтүкләриндән күмхананын ичәрисиндә дирәкләр гојур, онларын арасына исә назик шәкилдә пејинлә суванмыш гарғы һәсирләр чәкирдиләр. Белә күмхана-дахманын адәтән бир гапысы олурду. Дамындакы тирләрнн үстүнә гарғы дөшәјир, онун да үстүндән галын торпаг төкүрдүләр.

Күмхана-дахмаларын икинчи нөвү биринчијә нисбәтән даһа тәкмил тә'сир бағышлајырды, даһа јахшы көрүнүшү варды. Бу нөв күмхана-дахмалар Күр чајынын һәр ики саһили бојунча вә әләлхүсус Шуша гәзасында кениш јайылмышды. Онлары адәтән ашағыдакы шәкилдә тикирдиләр: јерә бир-бириндән 3—4 аршын аралы үч чәркә дирәк басдырырдылар. 4—5 аршын һүндүрлүјү олан орта чәркәнин дирәкләри дамын тири үчүн дајаг ролуну ојнајыр, 3—4 аршын һүндүрлүјү олан галан ики чәркә дирәкләр боју исә диварлар һөрүлүрдү. Күмхана-дахманын гошагатлы дамы гамышдан һөрүлүрдү. Чатманын үстүнә тамасалар дүзүлүрдү, онлара чәркә илә әввәлчә көндәләнинә, сонра да узунуна бир-биринә бағланмыш гарғы дәстәкләри бәркидилирди. Онларын да үстүндән галын гамыш гаты дүзүлүрдү, јағыш сулары дама дајанмадан ахыб кедирди. Һәмнн күмхана-дахмаларын диварлары да гамышдан һөрүлүрдү, гапысы да габагдан вә архадан тамасаларла бәркидилиб гамышдан гојулурду. Бу күмхана-дахмалар тугај мешәләриндә тут ағачларынын арасында тикилирди. Узү дә һәмишә бир гајда олага күнчыхана бахырды. Узуну 10—20, ени исә 6—8 аршын олурду, торпаг дөшәмәли күмхана-дахмалара пәнчәрә гојмурдулар. Ишыг вә һава диварларын јарыгларындан вә бә'зи күмхана-дахмаларда ики тәрәфдән гојулан кириш гапыларындан ичәри дахил олурду. Әкәр күмхана јашајыш бинасынын јахынлығында тикилирдисә, онун диварларыны кил илә сувајырдылар, тут бағларында тикиләндә исә бу иши көрмүрдүләр. лазым кәлдикдә, күмхананын тән ортасында торпағын үстүндә очаг галајыб ичәрини гыздырырдылар. Гурдлары јашајыш евиндән күмханаја көчүрмәздән әввәл бурада ири гамыш һәсирләрдән тәрәчәләр дүзәлдир вә гурдлары һәмнн тәрәчәләрин үстүнә јығырдылар. Һәр гамыш һәсири һүндүрлүјү 3—4 аршындан чох олмајан дөрд паја үстүндә јерләшдирирдиләр. Һәсирләри ја кил илә, ја да килгарышыг пејинлә сувајырдылар. Күмхананын диварлары боју бош јер гојурдулар ки, ипәкчи һәрләниб гурдларын

нечә җемләндиҗинә баха билсин. Г. А. Миримановун мә'луматына көрә Шуша гәзасынын Ләмбәран кәндиндә күмханаларын тикилмәси орта һесабла 10—15 маната баша кәлирди.

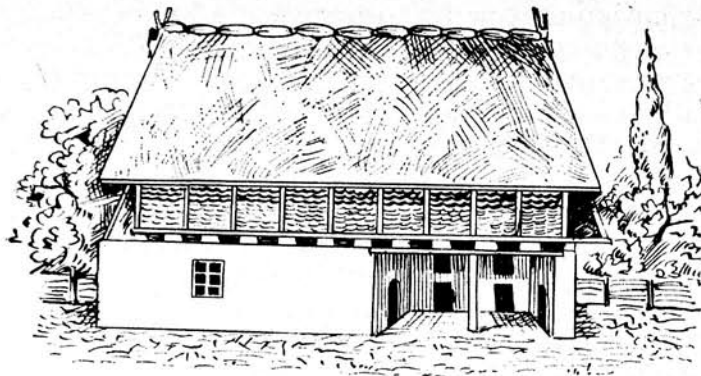
Күмханаларын үчүнчү тип и Эрәш гәзасынын Күрсаһили һиссәсиндә вә бир сыра башга гәзаларда јаҗылмышды. Онлар да әсасән еҗни илә әввәлдә тәсвир етдиҗимиз күмханалар кими тикилирди. Бурада җалныз ики шеҗ диггәти даһа чох чәлб едирди: биринчиси, бу тикилиләр о бириләринә һисбәтән даһа давамлы идиләр, икинчиси дә, онларын гамыш вә ја гарғы диварларыны ичәри тәрәфдән ја кил, ја да пеҗин вә саман гарышығы илә мөһкәм суваҗырдылар. Н. Н. Шавров кәстәрилән бу ики фәрг әләмәтиндән башга буну да геҗд едирди: «Онун (күмхананын—В. Ч. енсиз диварлары пәнчәрәсиз, гапы өн тәрәфдән гоҗулмушдур... Дамын чатыны сахлаҗан дирәкләрин басдырылмасында да фәрг вардыр, онлар торпаға басдырылмыр, таван тиринин ортасына бәркидилир. Беләликлә, ичәридә даһа кениш җер әмәлә кәлир, сәрбәст һәрләнмәҗә имкан җараныр». Бу күмханалары јашаҗыш евләринин јахынлығында тикирдиләр.

Нәһаҗәт, дөрдүнчү тип күмханалара Шамаһы вә Көҗчаҗ гәзаларында раст кәлмәк оларды. В. И. Чумуҗдиновичин дедиҗинә көрә Көҗчаҗ гәзасынын бүтүн кәндләриндә вә Күрдәмирдә бу күмханаларын һамысы ваһид типдә тикилир вә еҗни гурулуша малик идиләр. Бу гәзада күмханалар өз өлчүсүнә көрә җухарыда тәсвир олуналарә һисбәтән чох балача иди. Бунлар әсас е'тибарилә гарғы дөшәнәчәкләрин дамда јахшы бәркидилмәси вә сәлигәси, җарашығы илә сечилирди. Белә күмханалар узунлуғу 15—20, ени исә 6—7 аршын олан икичатлы дахмаларә бәнзәҗирди. Диварын һүндүрлүҗү 2,5—3 аршына бәрабәр иди, дамын гылычына кими исә 3,5—5 аршын тәшкил едирди. Диварларынын күнчүнә вә җанларына бир-бириндән 2—3 аршын аралы 1,5—2 сажән һүндүрлүҗүндә бир нечә җоғун паҗа басдырылды. Паҗаларын арасыны гарғы илә һөрүрдүләр. Гарғыла-

рын көвдәләрини дик басдырыр вә онлара кәндәләнинә бағлы гамыш дәстәләри бәркидирдиләр. Дамлар ики тәрәфә меҗлли олурду. Ағач чатмаларын үстүнә дамын гылычына паралел шәкилдә узун гарғы вә ја гамыш гаты дүзүрдүләр. Узунуна гоҗулмуш бу гамыш гатынын үстүндән кәндәләнинә җенә гамыш вә ја гарғы гаты гоҗурдулар. Дамын гылычына вә һәр ики җанына чаван тут пөһрәләри габығы илә бағланмыш бир нечә гамыш дәстәләрини узунуна дүзүр вә онларын һамысыны бир-биринә бәркидирдиләр. Диварлары кил вә ја палчыгла суваҗырдылар. Күмханәја гарғыдалы һөрүлмүш һәсир гапы гоҗурдулар, күмхананын пәнчәрәси олмурду, лакин бә'зән диварын җухары һиссәсиндә бача гоҗмағы унутмурдулар. Күмхананын дөшәмәси мөһкәм бәркидилмиш торпаг иди, ону гыздырмаг үчүн ортасында очаг галаҗырдылар. Белә күмханаларын тикинтиси 6—10 маната баша кәлирди.

Јелизаветпол гәзасынын кәндләриндә ики чүр күмхана варды. Онлардан бири җарысы торпаг алтында газмаҗа бәнзәҗирди. Бу дүзбучағлы газманын дәринлиҗи бир сажәнә јахын иди, бир чатлы дамы варды, гапысы да чатын меҗлли тәрәфиндән гоҗулурду. Газманын диварлары боҗу бир нечә дирәк басдырылды; онларын үстүнә тирләр гоҗулурду вә бу тирләр диварын торпағыны ашағы төкүлмәҗә гоҗмурду. Газманын ортасында бир нечә чүт һүндүр дирәкләр басдырылды вә бунларла дивар дибиндә олан дирәкләрин үстүнә галынлығы алты чәрәҗә јахын хүсуси формада әҗилмиш ағач тирләр узадылды. Күмхананын тәкчә бир гапысы варды, о да гамыш чәтәнә илә өртүлүрдү.

Күмхананын даһа чох җаҗылмыш башга бир нөвү мөһкәм ағач өзүлләри үстүндә тикилән гамыш дахмалар иди. Бу күмханалар ашағыдакы шәкилдә олурду: дахманын һәр ики тәрәфинә чәркә илә һүндүрлүҗү дөрд аршын чанлы дирәкләр басдырыр, онларын үстүнә исә дүз тирләр вә ја назик ағачлар гоҗурдулар. Күмхананын ортасына да ики-үч чүт даһа һүндүр дирәкләр басдырыр, онларын үстү-

Шәкил 3. Нуха гәзасында күмхана. XIX әсрин ахырлары. нә исә узунуна тирләр узадырдылар. Ортадакы узунуна олан тирләрин үстүнә мүхтәлиф шәкилдә дүзәлдилмиш чәрчивәләр гојурдулар. Мешәликләрә јахын салынмыш бөјүк кәндләрдә, мәсәлән, Танрыгуллар, Алпоут, Сангар кәндләриндә бу чәрчивәләри ја назик будаглардан, ја да узун фындыг ағачы көвдәләриндән дүзәлдирдиләр. Ортадакы дирәкләр кәнардакы дирәкләрдән ики аршын һүндүр олурду вә она көрә дә дам јарымдаирәви шәкил алырды. Күмхананын јанлары вә дамы гамышдан һөрүлмүш һәсирләрлә өртүлүрдү. Белә күмханалар Күрсаһили мешә зоналарында кениш јајылмышды. Самух, Варвара, Јәдилли кәндләриндә вә башга јерләрдә онлара һәр аддымда раст кәлмәк оларды. Онларын ичәрисиндә јерә пајалар вурур, үстүнә дә гурд бәсләмәк үчүн гарғы һәсирләр дүзүрдүләр.

Күмхана чардаглар да ән чох јајылмыш нөвләрдән һесаб едилирди. Күмхана-дахмалардан фәргли бунлары һарада кәлди орада тикмәк мүмкүн дејилди. Онлары тикмәк үчүн хусуси јер сечмәк лазым кәлирди. Күмхана-чардаглар И. Сегалын «Јелизаветпол губернијасында ипәкчилијин инкишафы» адлы мәгаләсиндә көстәрирди ки, ипәкчилик лап гәдимдән башлајараг бүтүн әһалинин, демәк олар, әсас мәшғулијәтинә чеврилмиш Загатала даирәсиндә вә Нуха гәзасында даһа кениш јајылмышды (шәкил 3).

Чардағын өлчүсү дамын өртүјүнүн өлчүсүнә ујғун кәлирди, өзү дә гамышла өртүлүрдү, 80—90-чы илләрдә исә онун үстүнә кирәмид дөшәјирдиләр. Евин үстүндә дамын һүндүрлүјү 1,5—2 аршына чатырды вә өзү дә өлчүсүндән асылы олага дөрд, ја да алты дајаг үзәриндә дурурду. Чардағын дөшәмәси илә дамын арасындакы диварлар чылчырпы, ја да гамышдан һөрүлүр вә чөл тәрәфдән кил илә суваныр, ичәри тәрәфи исә палаз, ја да кечә илә тутулурду. Чардағын дөшәмәсиндә диаметри 1,5—3 аршын квадрат шәкилли бир дешик олурду. Бу дешик ашағыдакы јашајыш отагларындан чыхан түстү үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Бә'зән елә евләрә дә раст кәлмәк олурду ки, онларын чардағындан ашағыдакы отаглардан кәлән түстү борулары чыхырды. Чардагларын чохунда үзбәүз диварларын јухарысында бир, ја ики бача гојулурду, анчаг гурдлары јемләмә заманы бачалары кип бағлајырдылар. Чардағын гапылары јарычачыг галырды, ја да онлары һәсирлә әвәз едиләр. Гурдлары јемләмәјә башламаздан габаг чардағы тәмизләјир, орада олан мәһсулларын, әрзағын һамысыны башга јерә көчүрүрдүләр. Бә'зән дә дөшәмәни кил илә сувајыб бәркидир, онун үстүнә һәсир салыр, һәсирин дә үстүндә гурдлара јем верирдиләр. Күмхана-чардаглар Нуха гәзасынын шәрг һиссәсиндә даһа кениш јајылмышды. Н. Н. Шавров евин тикилишинин этрафлы тәсвирини верир. Көстәрир ки, әввәлчә 2—3 отагдан вә ејвандан ибарәт ашағы јашајыш мәртәбәсинин диварларыны галдырыр, һәмин диварлары кәндлинин күзәранындан, јашајыш сәвијјәсиндән асылы ја чиј, ја бишмиш кәрпичдән, бә'зән дә садәчә олага килдән һөрүрдүләр. Диварларын үстүнә чатмалар дүзүр, онларын алтындан чәпинә дајаг гојурдулар. һәмин дајаглар дамын баш тирләрини сахлајырды. Баш тирләрин үстүнә чыл-чырпыдан дүзәлдилмиш һөрмә шәбәкәләр дүзүр, онун да үстүнә бәрк кил гаты төкүрдүләр. Ашағыдакы јашајыш отагларында бухары вә ја очаг јери гојулан јашајыш евләриндә јухарыда чардағын дөшәмәсиндә ири дешик ачырдылар. Евләрдә очаг галанмајанда һәмин ба-

чанын ағзыны һөрмә һәсирлә гапајырдылар. Сонра диварын ортасындакы тирләрин учуна дирәкләр бәркидир, онларын да үстүнә тир гојурдулар. Дамын чатмасынын бир учуну һәмин тирә бәркидирдиләр. Дирәкләрин арасындакы бошлуғу чыл-чырпы бағламасы илә өртүр, онун үстүндән һәм чөлдән, һәм ичәридән кил вә пејин гарышығы илә бәрк-бәрк сувајырдылар. Күмхананын дамыны исә ашағыдакы шәкилдә тикирдиләр: јерә басдырылыб дивара һөрүлмүш үзбәүз дуран һәр ики дирәјин башына 4—5 аршым һүндүрлүкдә дамын чат тиринин учлары бәркидилирди. Чат тир чардағын дөшәмәсинин үстүндә олурду. Дамын чатмасы да адда-будда шәкилдә онун үстүнә дүзүлүрдү, бир башы да диварын үстүндәки тирә дирәнирди.

Бундан башга, баш тирин бәркидилмәси үчүн хүсуси чатма сечилирди, онун бир учу дирәјин дибинә дирәнир, о бири учу дамын тирини сахлајырды. һәмин тирләрә тамасалар мыхлајырдылар, онлара да гуру от вә ја бәлим дөстәси бағлајырдылар, баш тирин јухарысыны исә галын бәлим гаты илә өртүрдүләр. Дамын һәр ики гуртарачағына ики тахта гармағы бәзәк кими үст-үстә бәркидирдиләр, бу да евә хүсуси бир јарашыг верирди.

Форма вә гурулушуна көрә бу бүтүн күмханалардан сечилән дикәр күмхана типн «шелибара» адланырды. Она анчаг Ләнкәран зонасында вә Астара маһалында раст кәлмәк мүмкүн иди. Н. Н. Шавров көстәрир ки, «шелибара»нын адәтән узунлуғу 4, ени вә һүндүрлүјү исә 2 сажән олурду. О, бу чүр тикилирди: торпаға һүндүрлүјү 2 сажән олан 3—4 әсас дирәк басдырылырды, һәр дирәјин јухары башында һача ачылырды, дамын тирләри һәмин һачалара кечирилирди. Әсас дирәкләрин сағ вә сол тәрәфләринә тәхминән бир сажән мәсафәдә 4—5 дивар дирәкләри басдырылырды. Онларын да һүндүрлүјү 2 аршын олурду вә һамысынын башында һача ачылырды. һәмин һачалара дамын тирләри бәркидилирди. Сонра һәр ики тирин үстүнә дамын чатмасы гојулурду вә онлара бағланылырды. Чатмаја да тамасалар бағланырды, онлара да

су гамышы дөстәләри бәркидилирди. Беләликлә, јағышдан јахшыча горунмаг үчүн әмәлли-башлы бир талвар алынды.

Даһа сонра исә күмхананы гурд јемләнмәси үчүн ујғунлашдырырдылар. Бу мәгсәдлә дивар дирәкләринә әсас дирәкләрдән бир аршын мәсафәдә тирләр бағлајырдылар, өзү дә әсас дирәкләрин тирләри галан дирәкләрдән елә мәсафәдә јухары галдырылырды ки, һәр ики тәрәфә маиллик јарансын. Бунун үчүн тирин үстүнә көндәләнинә, онларын да үстүнә узунуна шүвүлләр узадырдылар. Бундан сонра бураја ипәкгурдларыны јемләмәк үчүн тут будаглары гојурдулар. Сонра дивар тирләринин үстүнә тирләр, онларын да үстүнә тахталар дүзүрдүләр. Бундан сонра тахталарын һәр ики учуну гамышла өртүрдүләр. Тәкчә гојулма пилләкәнлә галхылан гапыја әл дәјмирдиләр. Нәһәјәт, дивар тирләри арасындакы бошлуғу күмхананын бүтүн әтрафында дүјү бәлими дөстәләри илә долдурурдулар. Буну ипәкгурдларынын јерини күләкдән вә јағышдан горумаг үчүн едирдиләр. «Шелибара»нын тикинтиси тәхминән 30 маната баша кәлирди. Онун тикинтисиндә гызыл, азат дәмир ағачларындан, бәлимдән, су гамышынын јарпаг вә көвдәләриндән истифадә едирдиләр.

Адәт, мәрасим вә е'тигадларда ипәкчилик

Јухарыда көстәрилдији кими, ипәкчилик Азәрбајҗанда кәнд тәсәррүфатынын ән гәдим вә јүксәк инкишаф етмиш саһәләриндән бири иди. Әкинчилик, һејвандарлыг вә сәнәткарлыгла јанашы, ипәкчилик дә Азәрбајҗан халгынын тәсәррүфат һәјатында, игтисадијјатында вә мәишәтиндә әсрләр боју мүһүм рол ојнамышды. Тәбиидир ки, ипәк истеһсалы илә мәшғул олан Азәрбајҗан кәндлиси барамачылығын вәзијјәтинә, онун мәһсулдарлығынын артырылмасына биканә гала билмәзди.

Адәт вә мәрасимләр кәндли һәјатынын әсас чәһәтләринә вә үмумијјәтлә, кәнд тәсәррүфаты саһәсиндәки фәалиј-

јетинә һәмишә јахындан тә'сир кәстәрмиш, бу һәјаты парлаг шәкилдә әкс етдирмишдир. Истәр әкинчи, истәр һејвандар, истәрсә дә ипәкчи күндәлик һәјатында тез-тез долу, јағыш, гураглыг вә дашгынла үзләширди. Она көрә дә һәмин һадисәләрлә һесаблашмаға мәчбур олурду вә тәбиәтин бәхш етдији әлверишли шәраитдән мүмкүн гәдәр даһа јахшы истифадә вә һәм дә кәнд тәсәррүфаты ишләрини нормал шәкилдә идарә етмәјә мане олан зәрәрли вә фәлакәтли һаллара гаршы мүбаризә апармаға чалышырды. Бунунла белә, мәһсул боллуғу, халгын күзәраны һәр шејдән әввәл, мәһз һәмин бу вә ја дикәр тәбии һаллардан, һаванын исти вә сојуг кечмәсиндән, ишыг вә гаранлыгдан, һабелә рүтубәт вә гураглыгдан асылы олурду.

Тәбиәти баша дүшмәк, онда баш верән дәјишиклијин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини изләмәк, һәтта мүәјјән дәрәчәдә белә һалларын олачағыны габагчадан билмәк бүтүн Гафгаз халгларына, о чүмләдән дә Азәрбајчан халгына хас бир хүсусијјәт иди. Бу, мүәјјән дәрәчәдә һәмин рекионун тәбии шәраитинин охшарлығы, орада јашајан халгларын кәнд тәсәррүфаты фәалијјәтинин үсуллары вә иш гајдалары илә әлагәдардыр.

Азәрбајчан халгынын кәнд тәсәррүфаты илә бағлы һәјатына кәлинчә гејд етмәк лазымдыр ки, онунла бағлы бүтүн адәт вә мәрәсимләр јалныз әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлтмәјә, бол мәһсул әлдә етмәјә, фәлакәт вә мүсибәтләрлә һәмин боллуғу һәдәләјән зәрәрли тәбии һадисәләри арадан галдырмаға, онларын гаршысыны алмаға јөнәлдирди.

Барамачылыгда мүхтәлиф дини мәрәсим вә е'тигадларын јаранмасы бир тәрәфдән барама јетишдирмә үсулларынын тәкмилләшмәмәси, кәндлинин ади тәбии гүввәләр гаршысында ачизлији илә бағлы идисә, дикәр тәрәфдән әкинчинин кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә газандығы чоһиллик тәчрүбәси вә мә'нәви симасы илә өлчүлүрдү. Чүнки белә узун инкишаф дөврүндә ортаја чыхан бир сыра мәрәсимләрин һамысы кәндлинин һеч дә дини дүнјакөрүшү-

нүн нәтичәси дејилди, чоһдан дәрин көк салмыш бир ән'әнә кими мејдана кәлмишди.

Башга бир мәсәлә дә диггәти чәлб едир. Азәрбајчанда ипәкчиликлә бағлы олан мөвһуми мәрәсимләр XX әсрин 40-чы илләриндә дә өзүнү кәстәрирди. Ипәкчиликлә бағлы дини галыгларын әмәлә кәлмә јоллары илә дәриндән танышлыг кәстәрир ки, исламдан габаггы е'тигадлара истинад едилән галыглар, гаты исламын галыгларына нисбәтән даһа сәбатлы олмуш, халгын һафизәсиндә узун мүддәт јашамышдыр. Мүсәлман руһанилији дә Азәрбајчанын ипәкчилик зоналарында ипәкгурду бәсләјәркән кәндлиләрин исламдан габаг јаранмыш тилсим вә көз мунчугларынын мүхтәлиф сәһрли гүввәләрин көмәјинә мүрачиәт етдикләрини билдирдиләр. Буну нәзәрә алараг, онлар өзләри тилсим һазырламаға башладылар, бир кағыза дуа јазыб әски парчасына тикир, чамаатын арасында јайырдылар. Ән'әнәви көзмунчуглары—наллар, дешикли дашлар, јумурталар, гурумуш үзәрлик дәстәси вә башга әшјаларла јанашы, бу дуадан да истифадә едирдиләр. Ипәкчиликдә истифадә олуан һәмин тилсимләр инсанын өз тәхәјјүлү тәрәфиндән јарадылмышды, кортәбии гүввәләрин писнијјәт һәрәкәтләриндән инсаны сәһрли гүввәләрин көмәји илә мүдафиә етмәјин ән гәдим үсулларындан биринин мадди тәчәссүмү иди.

Кәндлиләр ипәкгурдларыны бәсләмә просеси заманы дәфәләрлә онларын намә'лум сәбәбләр үзүндән күтләви шәкилдә мәһв олдуғуну мүшаһидә едирдиләр. Белә вәзијјәт гаршысында кәндлинин ачизлији, онун гаршысыны алмаг үчүн мүхтәлиф васитәләр ахтарылмасы чүрбәчүр инамлар јаратды. Чамаат бүтүн бәдбәхтликләрин һамысыны көз дәјмәси, көј курултусу, туфан гопмасы, шимшәк чахмасы илә бағлады. Бир сыра мөвһуми һалларын санки сары рәнкли ипәкгурдуна, јә'ни гызыла, уғурсуз күнләрә, метал әшјалара кәстәрилән зәрәрли тәзаһүрләрлә, күмханаларда фит чалмагла, гышгырмагла, үмумијјәтлә, ипәкгурдуна һөрмәтсиз јанашмаг һаллары илә бағлы олдуғуну

күман едирдиләр. Гарышгаларын вә сичанларын ипәкгурдлары үзәринә һүчуму заманы ипәкчиләр мүхтәлиф овсунлара, чадулара, дуалара әл атыр, онларын көмәји илә бәд-бәхтлијин гаршысыны алмаға үмид бағлајырдылар. Бүтүн бу һәрәкәтләр јалныз бир мәгсәд — шәр гүввәләри овсунлајыб тәсәррүфатда хош бир сонлуға наил олмаг мәгсәди дашыјырды.

Бу ишдә мүхтәлиф әшја вә үсуллардан истифадә едирдиләр: тојуг јумуртасы, нал, даш, кишмиш гарышыг дүјү, чүрбәчүр тилсимләр куја кәндлиләрин «көмәјинә» кәлирди. Ипәкгурдларынын јемләнмәсинә һәфтәнин «уғурлу бир күнүндә» башлајырдылар. Онлары көзә кәтирмәмәк үчүн һеч вахт тәрифләмәздиләр, гурдлара хүсуси гајғы вә һөрмәт көстәрирдиләр, пис әләмәтдән хәбәр верә билән «әзәмәтли» сөзүнү һечвахт дилләринә кәтирмир, дуа охујур, нәзир верирдиләр.

Дини е'тигадларын ипәкчиләр арасында јајылмасы барәдә данышаркән гејд етмәк лазымдыр ки, онлар билава-ситә ипәк тохучулуғу саһәсиндә дејил, даһа чох гурдларын сахланмасы илә бағлы олмушдур. Ингилабдан әввәлки әдәбијјатда истеһсалат мәсәләләринә (ипәк гурдлары сахланмасы, барамаачма, ипәк тохучулуғу) нисбәтән бу чәһәтә тамамилә аз јер верилмишдир. Ипәкчилији өјрәнән мүәллифләр һәмин саһәнин дини е'тигадлары илә олан мәсәләләринә үздән тохунмушлар. Буна көрә дә индијәдәк мөвчуд олан әдәбијјатлардакы мүхтәлиф мә'луматлары этнографик мә'луматларла бир даһа тәкмилләшдирмәк вә кенишләндирмәк лазым кәлди. Бу мәсәлә илә әлағәдар этнографик материалларын топланмасы заманы мүәјјән чәтинликләр ортаја чыхмышдыр. Чүнки бу мөвзүла бағлы бир чох әшјалар даһа мәишәтдә ишләдилмир, бир сыра һадисә вә үсуллар унутулмушдур. Буна бахмајараг республиканын ипәкчилик рајонларыны кәзәркән хејли материал топламаг мүмкүн олмушдур.

Ипәкчилик, әләлхүсус барамачылыг Азәрбајчанда лап гәдим заманлардан јерли әһалинин мүгәддәс мәшғулијә-

ти һесаб едилирди. Һеч тәсадүфи дејил ки, чамаат ипәкгурдларыны «чәннәт гурдлары» адландырырды. Бир сыра әфсанәләрдә ипәкгурдунун мүгәддәс мәхлуғ кими тәсвир едилмәси илә јанашы, һәтта чамаат арасында бир фикир дә көк салмышды ки, ону гәсдән өлдүрмәк олмазды.

М. Бежанов «Варташен кәнди вә онун сакинләри һаггында мә'лумат» әсәриндә көстәрирди ки, Нуха гәзасында бунунла бағлы олан белә бир рәвајәт јајылмышды: «Бир нәфәр кәндли ипәкгурду сахламаг фикринә дүшмүшдү. Кәндли бу иши јахшы билән гоншусундан сорушду: «гурдлары нә илә јемләмәк олар?» Гоншу пахыл адам иди, де-ди: «Кичиткәнлә». Ипәкгурду сахламаға тәзә башлајан кәндли гоншусунун дедији кими һәрәкәт етди, гурдлары кичиткәнлә јемләмәјә башлады. Гурдлар нәинки гырылмады, һәтта тезликлә бој атыб бөјүмәјә башладылар. Онлар бешинчи јаша чатанда кәндли јенә гоншусуна мүрачиәт етди: «Инди нә етмәк лазымдыр?» Пахыл гоншу дилләнди: «Гурдларын јеринә кәрәк чохлу тикан гојасан». Кәндли елә дә етди. Гурдлар өлмәдиләр, әксинә барама сарымаға башладылар. Бир хејли кечәндән сонра кәндли јенә гоншусунун јанына кәлди: «Бәс бараманы нә едим?» дејә сорушду. Пахыл гоншу һирслә дилләнди: «Чыхарт чөлә, јандыр». Кәндли бу дәфә дә гоншусунун сөзүндән чыхмады. Бараманын һамысыны чөлә чыхарыб јандырды. Анчаг ертәси күн јанмыш бүтүн барама гызыла чеврилди».

Бунунла бәрабәр, һәмин рәвајәтин игтисади мәғзини дә гејд етмәк јеринә дүшәрди. Мә'лумдур ки, ипәкгурду бәсләнән гәзаларда о, чамаата бөјүк кәлир верирди, һәтта бир сыра тәсәррүфатларда әсас кәлир мәнбәји һесаб олу-нурду. Нечә-нечә аиләнин күзәраны хејли дәрәчәдә ипәкгурду бәсләнмәсиндән асылы иди. Демәли, она көрә дә кәндлиләр ипәкгурдуну гызылла бәрабәр тутурдулар. Ејни заманда, башга бир дини хурафат да јаранмышды. Һәмин хурафата көрә ипәкчиләр белә күман едирдиләр ки, ипәкгурдлары арасында гызыл гурдлара да раст кәлмәк

оларды. Белә гурдлары сечиб аҗрыча кил габларда сахламаг вә онлары даһа тут җарпаглары илә җох, мәһз ипәкгурдлары илә җемләмәк лазым иди. Рәваҗәтә көрә, куҗа җем кими верилән гурдлар да мәһз бу заман гызыла чеврилләрдиләр. Бүтүн бу деҗиләнләрден бир даһа аҗдын олур, ки, ипәкгурдларынын мүгәддәслиҗи илә җанашы, онларын тәсәррүфатда вә ипәкчиләрин күзәрәнында тутдуғу җерә, әһәмиҗәтинә дә хүсуси диггәт җетирилләр.

Бә'зән дә ипәкгурдунун мәншәҗини пеҗғәмбәрин һәҗаты илә бағлаҗырдылар. Талыш—Ләнкәран зонасынын чамааты арасында бунунла бағлы ашағыдакы белә рәваҗәт кениш җаҗылмышды: «Лап гәдим заманларда Еҗҗуб адлы мө'мин бир пеҗғәмбәр җашаҗырды. Аллаһ она саҗа-һесаба кәлмәҗән вар-дөвләт вермишди. Көз ишләдикчә узанан җашыл отлагларда жүздән чох чобанын нәзарәти алтында гоҗун-гузу сүрүләри, инәк-чамыш нахырлары, ат илхылары отлаҗырды. Битиб-түкәнмәҗән бу вар-дөвләтдән әлавә аллаһ она он ики оғул да бағышламышды. Онлар өзләринин мал-һеҗван сүрүләри илә отлагларда кәзиб долашыр, бурада да кечәләҗирдиләр. Еҗҗуб пеҗғәмбәрин өзү дә вар-дөвләти һаггында бүтүн һәр җерә хош хәбәр җаҗмышды. Дүнҗанын һәр җериндән ач-җалавач, чылпаг, аҗағы җалын адамлар ахышыб онун җанына кәлирдиләр. Пеҗғәмбәр дә һамысыны күләрүзлә гаршылаҗыб сәхавәтлә мәрһәмәт көстәрир, һеч кимдән өз көмәҗини әсиркәмирди, аллаһ хатиринә һамысынын әлиндән тутурду: чылпағы кеҗдирир, ачлары җедиздирир, җалын аҗаглара аҗаггабы верир, касыблара пул паҗлаҗырды. О, өзү исә белә шөһрәтә вә сонсуз вар-дөвләтә бахмаҗараг аллаһын гәзәбинә дүчар олмамаг вә она нахәләф чыхмамаг үчүн һәр чүр чаһ-чәлаллы һәҗат сүрмәкдән чәкинир, арпа чөрәҗи вә су илә доланыр, гуру торпағын үстүндә җатыр, чобан һәҗаты кечирирди. О, кечә-күндүз аллаһа дуа еләҗир, намаз гылырды. Бир күн аллаһ Еҗҗубун она олан сәдагәтини сынамаг гәрәрына кәлди, бүтүн сүрүләрини вә оғулларыны онун әлиндән алды. Җалныз пеҗғәмбәрлә арвады хилас ола билдиләр. Чох кечмәди

ки, онун өзү дә хәстәләнди: бүтүн бәдәни башдан-баша пис җара төкдү, дәрисинин үстүндә ири ағ вә чылпаг, арха тәрәфиндә буҗнузлу гурдлар әмәлә кәлди, һәмин гурдлар она олмазын әзаб-әзиҗәт верирдиләр. Лакин о дөзүрдү, һәтта бәдәниндән җерә дүшән гурдлары белә еһтиҗатла галдырыб өз җеринә гоҗурду. Аллаһын белә ағыр бәласына бахмаҗараг пеҗғәмбәр көз җашы ахыда-ахыда җенә дә дуа еләҗиб намаз гылырды: «Еҗ улу танры! Мәни сән җаратдын, она көрә дә нәинки чәзаландырмаға, һәтта һәҗатымы да алмаға һаггын вар. Мән җенә дә һәмишә сәндән көмәк диләҗәчәҗәм. Сән мәнә бөҗүк рәһм көстәрдин, саҗа-һесаба кәлмәҗән бөҗүк вар-дөвләт вердин, он ики оғул бағышладын, һамысыны да әлимдән алдын. Она көрә дә мәним сәндән шикаҗәт еләмәҗә, һәтта сәндән рәһм диләмәҗә чүр'әтим чатмаз. Чүнки чәза вермәк дә, бағышламаг да сәнин өз мүгәддәс ирадәндән асылыдыр. Сәнин мәнә рәһмин, җазығын кәләнә гәдәр бу ачы дәрди сәбирлә вә итаәтлә чәкиб, дөзәчәҗәм».

Көчәри чамаат Еҗҗубун бәдәниндә әмәлә кәлән җаранын она да кечәчәҗиндән горхараг пеҗғәмбәри чүзамлы адам кими өз араларындан чыхардыб мешәҗә говду. Пеҗғәмбәр мешәдә ағач будагларындан өзүнә бир кома дүзәлтди, ағач көкләри вә мешә меҗвәләри илә гидаланараг узун мүддәт бурада җашады. Команын җахынлығында голлу-будаглы бир палыд ағачы битмишди. Онун дибиндән буз кими бир булаг чыхырды. Ашағыда дағларын арасы илә узаныб кедән гаҗалы дәрәдә исә көз җашы кими дупдуру, бүллур кими шәффаф бир чаҗ ахырды.

Көнүл охшаҗан, раҗиһәли исти бир маҗ күнү иди. Чи-чәкләр ачылмыш, өз әтрини чөлләрә җаҗмышды. Бүлбүләрин чәһ-чәһи мешәни башына көтүрмүшдү. һәмин көзәл күндә пеҗғәмбәрин арвады мешәдә кәзиб доланыр, җемәк үчүн ағач көкләри вә чүрбәчүр отлар топлаҗырды. Мүгәддәс Еҗҗуб исә әл-үзүнү вә аҗагларыны бүллур булаг суҗунда тәр-тәмиз җуҗуб, әсрарәнкиз көнүл охшаҗан тәбиәтин гоҗнундакы голлу-будаглы палыд ағачынын бир дамчы бе-

лө күн дүшмәјән гаты көлкәлијиндә јер үзүнү хәлг еләјән аллаһын бөјүклүјүнү вә мүдриклијини тәрифләјәрәк шөвглә намаз гылыр, чаны-дилдән вә еһтирамла дуа еләјирди. Бирдән о, сәһрли бир сәс ешитди: «Еј севимли, итаәткар, дөзүмлү вә мүлајим, аллаһ јалныз дикбаш вә тәкәббүр адамлары севмир, ким она гулаг асыр вә итаәт көстәрирсә она боллуг, фираванлыг бағышлајыр. Сән бөјүк дәрд кечирибсән, бәдбәхтлик вә эзаб-әзијјәт көрүбсән, анчаг бирчә ан белә аллаһы унутмајыбсан, өз һәрарәтли дуаларынла ону јада салмысан: О да сәнә инди әвәзини верир, сәни хош бир хәбәрлә севиндирир. Унутма, сәнин бәдәнини јејән, сәнә дәһшәтли эзаб-әзијјәт верән гурдларын бундан сонра адамла чох бөјүк хејри дәјәчәк, ипәк парчалар тохујуб онларын әјин-башыны бәзәјәчәк. Ајаға галх, тез ол тут јарпағлары дәр кәтир, јараларынын үстүнә гој. Гурдлар јарпағларын ијини алан кими сәнин јараларындан сүрүшүб онларын үстүнә чыхачаг. Сән о гурдлары топла, јарпағларын үстүнә јығ, гој галсын. Өзүн исә чаја ен, суда чим. Мәним мәрһәмәтимин шаһиди олачасан».

Пејғәмбәр сәһрли сәсин мәсләһәтинә гулаг асды: чајда чимди, бәдәниндәки јаралар тамам сағалды вә өзү дә он алты јашлы көзәл бир оғлан олду. Елә бу вахт пејғәмбәрин арвады мешәдән гајытды, чыл-чырпыдан дүзәлдилмиш комада өмүр-күнүнү кечирмиш әрини тапмајыб һәјәчанланды вә ону ахтармаға башлады. Арвад кәзә-кәзә чајын саһилинә кәлиб чыхды. орада даш үстүндә отуруб суда үзән балыглара, чајын үстүндә ојнашан гушлара баламагдан дојмајан көзәл бир оғлан көрдү. Арвад кәнчдән сорушду: «Оғул, бәлкә бураларда ағсачлы хәстә гоча бир киши көрмүш оласан? Мән ону ахтарырам. О мәним әримдир». Пејғәмбәр чаваб верди: «Сәнин әрин мәнәм. Әкәр мәним сөзүмүн доғру олдуғуна инанмаг истәјирсәнсә, кир чаја чим, сән дә мәним кими чаванлашачасан». Гары танымадығы кәнчин сөзүндән инчиди: «Оғул, ахы, мән сәнин нәнән јериндәјәм. Гоча бир гарыны элә салыб күл-

мәк вә һәтәрән-пәтәрән данышмаг нәјә кәрәк?» Пејғәмбәр чиддиләшди: «Өзүнүн кәрәмәти илә мәни белә чаван оғлан еләјән о бөјүк аллаһа анд ичирәм ки, сөзүмдә нә јалан вар, нә зарафат. Мән сәни элә салмырам». Гары пејғәмбәрин сөзүнә даһа шүбһә етмәди, чаја кириб чимди вә гәнирсиз бир көзәл олду. Бундан сонра һәр икиси үзүгүлү торпаға дүшүб севинчдән вә хошбәхтликдән һөнкүр-һөнкүр ағламаға, онлара көстәрилән белә сонсуз мәрһәмәтә көрә аллаһа јалвармаға башладылар. Сонра онлар гурдлары да көтүрүб өзләринин әввәлки јурдларына гајытдылар. Ејјуб ипәкчиликлә мәшғул олмаға, индијәдәк она эзаб-әзијјәт верән һәммин гурдлары тут јарпағы илә бәсләмәјә башлады. Арвады да она көмәк едирди. Он ики илдән сонра артыг онларын он ики оғлу варды, һамысы да әкинчиликлә, һејвандарлыгла мәшғул олурду, көчәри тајфалар ичәрисиндә ән варлы адамлар һесаб едилирдиләр. Јенә дә һамы Ејјуба дәрин һөрмәт бәсләјир вә ән мүгәддәс адам кими бахырдылар. О исә әввәлки кими кечә-күндүз намаз гылыр, дуа охујур вә һеч бир тәмәнна күдмәдән һамыја көмәк әлини узадырды.

Бу әфсанә Бајрам Тејмур бәј Әлибәјов тәрәфиндән 1894-чү ил мај ајынын 15—26-да Ләнкәран гәзасынын түрк (Једди ојмаг, Шыхлар, Нүсәјнһачылар, Чахпырлах) вә талыш (Кәрмәтүк, Кирданаһ, Веравул, Чилә) кәндләрини кәзиб ипәкгурдларынын јемләнмәси илә таныш олдуғдан сонра гәләмә алынмышды. Бајрам Әлибәјов көстәрирди ки, түрк вә талыш гадынларынын дилиндән ешитдији бу түркталыш әфсанәси Ләнкәран гәзасынын бүтүн кәндләриндә чох кениш шәкилдә јайылмышды. Кәндлиләр ипәкгурдларыны аллаһ тәрәфиндән хејир-дуа верилмиш мүгәддәс бир мәхлуг һесаб едир вә чимиб тәмизләнмәмиш һеч вахт күмханаја кирмирдиләр. Бајрам Әлибәјовун бу гејдләри һазырда Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Тарих Институтунун елми архивиндә (Әлјазмасы инв. 321) сахланылыр.

Һаггында сөһбәт ачдығымыз бу әфсанәнин Нахчыван

гэзасынын ипәкчиләри арасында даһа кениш јајылмыш башга бир варианты да диггәти чөлб едир. Ону Ериван мүәллимләр семинаријасынын мүәллими А. А. Карамски гәләмә алмышды. Һәммин әфсанә беләди: «Аллаһ-таала эзабкеш Иовун е'тигадыны сынамаг гәрарына кәлди, онун бәдәнини гурдла долдурду. Иов гурдларын ону әлдән салан эзаб-әзијјәтинә бахмајараг, онлары мәнв етмирди, әксинә бәдәниндән төкүлүб јерә дүшәнләри еһтијатла көтүрүр вә өз бәдәниндә јерләшдирирди. Иовун сынаг мүддәти гуртардыгдан сонра да јенә гурдларын ачындан өлмәсинә разы олмады, һамысыны бир јерә топлады вә тут ағачынын үстүндә јерләшдириди. Гурдлар бурада јахшыча төрәјиб артдылар вә беләликлә, Нахчыван гэзасында ипәкчилијин әсасы гојулду».

Рәвајәтә көрә, арылар вә гырмызы бөчәкләр дә ипәк гурдлары илә ејни вахтда дүнјаја кәлмишдиләр. Бу рәвајәт тәкчә Азәрбајчан ипәкчиләри арасында дејил, мүхтәлиф вариантларда башга Гафгаз халглары арасында да кениш јајылмышды. Ипәкчиләр ипәкгурдуна чох бөјүк һөрмәтлә јанашырдылар. Онларын јанына кирмәјә јалныз тамам «күнаһсыз» адамлара ичазә верирдиләр. Кечә јатанда пис јуху көрмүш адамлары белә күмханаја бурахмырдылар. Елә бу адәтин мөвчудлуғуна көрә бир сыра тәдгигатчылар гурдларын бәсләнмә просесини изләмәјә имкан тапа билмәмишдиләр. Әкәр ипәкгурдларынын бәсләнмәси илә әсасән гадынларын мәшғул олдуғуну вә онларын кәнар адамларын көзүнә көрүнмәк истәмәдикләрини нәзәрә алсаг күмханаја кирмәк мәсәләсинин нечә мүшкүл бир иш олдуғу бир даһа ајдынлашар.

Анчаг бир сыра дөвләт гуллуғчулары, агрономлар вә башга рәсми шәхсләр үчүн күмханаја кирмәк о гәдәр дә чәтин дејилди. Мәнз буна көрә дә онларын гејдләриндә вә мүшаһидәләриндә кечмиш заманларда ипәкчилијин вәзијәти барәдә марағлы мә'луматлара раст кәлмәк мүмкүндүр. Анчаг бир мәсәлә вар ки, һәммин адамларын да күмханаја кирмәләри үчүн бир сыра адәт вә мәрәсимләрә әмәл

етмәк лазым кәлирди. Мәсәлән, агроном Ф. Шимановски «Нуха гэзасында ипәкчилијин вәзијәти» китабында гэзада көрүлән ишләр барәдә һесабат верәрәк јазырды: «Адәтән кәндин ағсаггалы вә ја башга бир вәзифәли шәхс төрәфиилән мүшајиәт едилән һәр һансы бир дөвләт мә'мурунун күмханаја кирмәси әслинә галса, о гәдәр дә чәтин иш дејил. Анчаг бир шәртлә. Кәрәк бир сыра адәтләрә әмәл олунсун. Күмханаја кирмәк истәјән һәр бир шәхс мә'лум гајда-гануна табе олмалыдыр. Мәсәлән, о, өзү илә гызыл әшја вә саат көтүрмәмәлидир. Әкәр үстүндә гызыл бир әшја варса, ону чыхарыб мүтләг һәјәтдә гојмалыдыр. Һәтта саатла күмхана олан һәјәтә белә кирмәк олмаз. Гурд саһиби, һәмчинин јемләмәнин мүшаһидә едилдији вахтда гурдларын вәзијәти онун үрәјинчәдирсә, буну дилинә кәтирмәмәли, јемләмәнин кедишини тә'рифләмәмәлидир. Бундан әла вә, ипәкчиләр бәднәзәрдән дә горхурдулар, она көрә дә көзләрини һеч вахт күмханаја кирмиш јад адамын үзүндән чәкмирдиләр, онларын үзүнүн ифадәсинә дәриндән диггәт јетирирдиләр. Ачығлы адам һәр һансы бир ипәкчи үчүн чағырылмамыш гонаг сајылырды».

Азәрбајчанын башга ипәкчилик зоналарында да белә адәтләрә раст кәлмәк оларды. Мәсәлән, Варташен кәндиндә үстүндә гызыл вә ја күмүш әшја олан адамлары күмханаја бурахмырдылар, бу, чох пис әламәт сајылырды. Агроном В. Кејевски XIX әсрин 80-чи илләриндә Ордубад саһәсиндә ипәкчилијин вәзијәти барәдә вердији һесабатда гејд едирди: «Ордубад гэзасынын күмханалары илә танышлыг һеч дә аз инадкарлыг тәләб етмәди. Бу күмханалара кирмәк олдуғча мүшкүл бир ишдир. Чүнки гурдларын бәсләнмәси илә јалныз бир аилә дахилиндә мәшғул олулар вә Иранын бу кечмиш әјаләтиндә аилә кәнар адамын үзүнә һәмишә бағлы олур. Һәмчинин белә бир хурафат да мөвчуддур ки, кәнар адамын гурдлара көзү дәјә биләр. Она көрә дә, һәтта бу ишдә марағы олан адамлары, мәсәлән, ипәкчијә мәһсулун бир һиссәси илә көмәк едән, барама тохуму, ја да тут јарпағы верән адамлары да күм-

ханаја бурахмырлар. Үмумијјәтлә, кәнар адамларын күмханалара бурахылмамасыны, шүбһәсиз, бәјәнмәк лазымдыр. Мә'лумдур ки, ајаггабыда вә ја палтарда галмыш тозла, башга бир хәстә күмханадан ипәкгурду хәстәлији кәтириб; күмханадакы сағлам гурдлары асанча хәстәләндирмәк олар. Бир һалда ки белә хәстәликләр лап чохдан мөвчуд олуб вә ипәкчиләр дәфәләрлә онун зәрәрини көрүбләр, демәли, јухарыда хатырланан хурафатын мејдана кәлиб јашамасы һеч дә тәәччүблү дејил».

Ипәкчиләр о вахтлар сахладыглары ипәкгурдлары вә онларын бәсләнмә үсуллары барәдә чох һәвәссиз мә'лумат верирдиләр. Буну, һәр шејдән әввәл, онларын бу саһәдә елми биликләринин чатышмамасы илә изаһ етмәк оларды, икинчи бир тәрәфдән исә онлар гурдлара көз дәјәчәјиндән дә чәкинирдиләр. Она көрә дә јалныз барама мәһсулу топланыб ортаја бир шеј гојуландан сонра ипәкчиләр ипәкгурду тыртылларыны нечә бәсләдикләри барәдә мә'лумат верирдиләр.

Әлбәттә, бир сыра сәбәб вә бәһанәләр ипәкчилији даһа мүвәфәғијјәтлә инкишаф етдирмәјә мане олурду. Анчаг кәндлиләр бу сәбәбләрин мәғзини баша дүшмүрдүләр, ипәкчиликдә баш верән хошакәлмәз һаллары ја ипәкгурдларына «көз дәјмәси», ја кәнар адамларын гарғышы илә бағлајыр, ја үстүндә гызыл әшја олан киминсә күмханаја кирдијини үрәјинә кәтирир, ја да аллаһын бәласы һесаб едирдиләр. М. Бежанов бу һагда јазырды: «Әкәр гурдлар хәстәләнирсә, онда «көз дәјди» дејирдиләр вә ашағыдакы ишләри көрүрләр: 1) гыпгырмызы көзү көтүрүр, бир-бир су илә долу чама атыр вә һәр көзү тулладыгча сон күнләрдә күмханаја кәлмиш адамларын адларыны чәкирләр, әкәр киминсә адыны чәкәндә көз ашағы, чамын дибинә енирдисә, демәк гурдлара мәһз һәммин адамын көзү дәјмишди. Онда һәммин көзү көтүрүб әзир, күлә дөндәрир вә күчәјә сәпәләјирдиләр. Јахуд да һәммин көзлә-көмүрлә гапыларын үстүнә хач шәкли чәкирдиләр, чамдакы сују исә күчәјә атырдылар, 2) күмханада киминсә «көзү галдығы-

ны» һисс едән ипәкчиләр бә'зән сәһрбаз адамлар чағырырдылар, онлар да күмхананы дөрд доланыб дуа охујур, бәд нәзәри күмханадан «говуб чыхарырдылар».

Мүәллифин бу фикри Варташенә аид олса да, башга ипәкчилик зоналарында ејнилә белә, ја да буна бәнзәр мәрәсимләр һәјата кечирилирди. Ипәкчиләрин инамына көрә «көздәјмә» ән бөјүк фәлакәт иди вә ону һеч вахт габагчадан билмәк олмазды. Она көрә дә ипәкгурдуну бәд нәзәрдән «горумаг» үчүн оддан вә судан истифадә едирдиләр. Бу гүввәләрин көмәјинә мүрачиәт едилмәси олдугча вачиб бир тәдбир сајылырды. Мәсәлән, Нахчыван гәзасында көздәмәјә гаршы, һәмчинин мүхтәлиф мәрәсимләрин көмәјинә мүрачиәт едирдиләр. А. А. Карамски јазырды: «Ипәкчиләр бирдәфәлик инанмышдылар ки, хәстәликләрин чоху «көздәјмәдән» әмәлә кәлир. Белә һалларда мүәличә үчүн суја гатыг төкүб гарышдырыр, алынмыш мәһлулу гурдларын үстүнә вә бүтүн күмханаја чиләјирдиләр. Өзү дә ишләдилән гатыг мүтләг сары инәк гатығы олмалы иди, јалныз бу шәртә әмәл едиләрсә, мүәличә јахшы нәтичә вермиш һесаб олунурду. Көздәјмәнин башга бир мүәличәси дә варды. Гурд сахланан јери ушағы олмајан арваддан мирас галмыш һәр һансы бир гызыл әшја јујүлмуш су илә чиләјирдиләр. Елә бу чиләмә просеси дә «мирас» адланырды. Кәндлиләрин фикринчә, бу адәтдә ибадәт сајылан ики не'мәтин — су илә гијмәтли металын сәһрли гүввәсиндән истифадә едилирди. Ипәкчиләр белә дүшүнүрдүләр ки, сујун көмәји илә онлар ипәкгурдларыны хатадан тәмизләјә билир вә онларын хош күзәрәныны тә'мин едирдиләр, сары метал (гызыл) исә көрүнүр гәләбә, хошбәхтлик вә мүбаризә сајылырды: «Гафгаз» гәзетинин 1891-чи илдә чыхан 151-чи нөмрәсиндә дәрч едилмиш «Загафгазијанын бир сыра јерләриндә ипәкчилијә аид хурафат вә рәвәјәтләр» адлы мәгаләдә көстәрилдији кими, ипәкчиликлә мәшғул башга Гафгаз халглары ичәрисиндә дә көздәјмәдән горхмаг вә ондан горунмаг е'тигады кениш јајылмышды.

Нуха гезасында гурдлары бэд нэзэрдэн горумаг мэгсәдилә чардагдан тәбии дешији олан чај дашы асырдылар. Она барамашы да дејирдиләр. Кәндлиләр белә һеса́б едирдиләр ки, дашдакы дешик илдырым зәрбәсиндән әмәлә кәлмишдир. Һәмин мәнбәдә кәстәрилик ки, Чәбрајыл гезасында јашајан ермәниләр гурдлары бэд нэзэрдән горумаг вә хошбәхтлик мэгсәдилә күмхананын орта дирәјинә нал мыхлајыр, јанындан да тојуг јумуртасы асырдылар. Һәмин гезада јашајан азәрбајчанлылар исә бунун үчүн күмхананын габаг тәрәфиндән ев һејванынын кәлләсини асыр, ичәридә исә дирәјә нал вурур, она рәнкләнмиш јумурта бағлајырдылар. Елә мәрәсимләр вар иди ки, онлара күмхананын јијәси дә мүтлөг әмәл етмәлијди. Мәсәлән, о, күмханаја кирмәздән габаг (хүсусән сәһәрләр) намаз гылырды, дуа охујурду вә һәтта ичәри дахил оlanda да, көз дәјмәсин дејә, бәсләдији гурдлара бахмамаға чалышырды.

Нуха гезасынын ипәкчиликлә мәшғул бир чох кәндләриндә гадынлар чардағын гапысы ағзына нефтлә долу кузә гојурдулар. Онларын фикринчә, күмханаја кирән адамын көзү истәр-истәмәз кузәјә саташырды вә даһа ипәкгурду үчүн һеч бир тәһлүкә тәрәдә билмәзди. Очаг кәнди́нин (кечмиш Халдан рајонунда) сакини Һашим Нәбијевин сәјләдијинә көрә габаглар кәнддә көзү дәмкил адамларын ајағы алтындан торпаг көтүрүр, ону суја төкүб гарышдырыр вә һәмин сују күмхананын дөрд бир тәрәфинә чиләјирдиләр. Чох јердә исә бәднәзәрлә мүбаризә апармаг үчүн күмхананын гапысы үстүндән ағ соған асырдылар. Бу адәт лап чох јајылмышды. Ипәкчиләрин инамына көрә гурдларын бәсләнмәси прәсесиндә бәднәзәрдән башга пахыллыг вә шәхси дүшмәнчилик дә бөјүк зијан кәтирә биләрди. Гурдлары онлардан горумаг үчүн мүхтәлиф дини мәрәсимләрә мүрачиәт едирдиләр.

Нахчыван гезасында јајылмыш бир рәвајәт дә диггәти чәлб едир. Һәмин рәвајәтдә чамаат арасында «бабагулу» адланан тилсимин сәһрли күчүнә инамдан сәһбәт кедир.

А. А./Карамски бу барәдә јазырды: «Халгын тәхәјјүлү һәмин тилсими фындыг бојда мави рәнкли даирәчикләр шәклиндә јарадыб, бу даирәчикләр куја долу илә биркә нә вахтса көјдән дүшүб. Кимин «бабагулу» тилсими варса, о, чүр'әтлә ипәкгурду сахлаја биләр, һеч бир хәстәлик һәмин адамын гурдларыны мәнһв едә билмәз. Бундан әлавә «бабагулу» тилсими олан ипәкчи башга күмханалардакы бүтүн ипәкгурдларыны мәнһв етмәк ихтидарына маликдир, о, өз «бабагулусуну чибиндә кизләдиб башга бир шәхсин күмханасына кирсә, бу, орадакы бүтүн гурдларын хәстәләниб мәнһв олмасы үчүн кифајәтдир. Әкәр ев саһибинин чибиндә дә «бабагулу» варса, о, кәнардан кәтирилән тилсимин мәнһведичи тә'сирини азалдыр вә гурдлара һеч бир хәтәр јетишмир. Һәтта халг арасында белә бир рәвајәт дә кәзирди ки, «бабагулу» әбәди тилсим дејил, вахт өтдүкчә о, мәнһв олур вә беләликлә дә өзүнүн е'чазкар күчүнү вә сәһрли гүввәсини итирир.

Көздәјмәјә гаршы сәһрли дини ајинләр һеч бир тә'сир кәстәрмәјәндә ипәкгурду сахлајанлар чадукәрләрдән вә ја моллалардан көмәк истәјирдиләр, онлар да кәлиб гурдлара дуа охујур, овсунлајырдылар. Овсун еләјән чадукәр әлиндә метал бир әшја (бычаг вә ја башга бир кәсән аләт) тутуб ону гурдларын үстүндә кәздирир, санки бунунла гурдлары хәстәләндирмиш бәднәзәри, горхулу гүввәләри говур вә онлары һәмин чадуларын чәнкиндән хилас едирди. Гурдлар јухуја кетдикдән сонра јарпаг јемәјәндә дә чадукәрләрә мүрачиәт едирдиләр».

Ипәкчиликлә бағлы башга бир адәт дә марағлыдыр. Ипәкгурду бәсләнән мүддәтиндә ипәкчиләр нә јалан данышыр, нә дә башга бир адама јалан вә'д верирдиләр. Онлар белә һеса́б едирдиләр ки, јаландан анд ичсәләр аллаһын гезәбинә кәләрләр вә әвәзиндә гурдлара хәтәр јетирә биләрди.

Азәрбајчан халгы лап гәдимдән гарышгалары боллуг вә фираванлыг тимсалы сајыр, чох һалларда онлары мәнһв етмирдиләр. Бу әләмәти ипәкчиликдә дә мүшаһидә етмәк

мүмкүн иди. Лап дәрин көк салмыш адәтә көрә ипәкчиләр гарышгаларла башга мүбаризә формаларындан истифаде едирдиләр. Мәсәлән, Варташен ипәкчиләри гарышгалары күмханалардан узаглашдырмаг үчүн сүдлү сыыг бишириб гоншулара пајлајырдылар. Әкәр бунун көмәји дәјмәсә, күмханада шам јандырырдылар, бу да көмәк етмәсә, ипәкчиләр бир-биринә һүндүрдән дејирдиләр: «Биз көрдүк итләр бир-бирини нечә дидиб-парчалајырдылар». Куја бу сөзләрдән сонра гарышгалар кери чәкилир вә дағылышыб кедирдиләр. Бир сыра ипәкчилик зоналарында (Көјчај, Чәбрајыл вә с.) гарышгаларла мүбаризә үчүн ипәкгурду јетиширилән тәрәчәләрин ајагларынын дөврәсинә торпағын үстә көмүрлә даирәви хәтт чәкирдиләр.

Ипәкгурдунун хәстәликләри илә, һабелә гарышгаларла мүбаризә формаларындан бири даһа чох јајылмышды. Евә молла чағырырдылар. О, габа төкүлмүш дүјү үстүндә дуа охујурду, сонра һәмин дүјүнү гурдларын дөрд тәрәфинә төкүрдүләр. Нахчыван зонасынын ипәкчиләри гурдларын хәстәләnmәсини чичәк ачмыш бир биткинин күмханаја кәтирилмәси илә дә бағлајырдылар. Өзү дә сары чичәкли биткиләр лап тәһлүкәли һесаб едилирди, онлар куја гурдларда сарылыг хәстәлији әмәлә кәтирирдиләр. Белә бир факт да мараглы иди ки, вахтындан тез ојанмыш гурду дүјүнүн үстүнә гојурдулар вә белә һесаб едирдиләр ки, онлар гидасыз да јашаја биләрләр.

Азәрбајчан ипәкчиләри арасында белә бир е'тигад да мөвчуд иди. Ипәкгурду сахланан аиләдеки адамлардан бири әкәр әлиәјри идисә вә ја әхлагсыз адам кими танынмышдырса, орада ипәкчилик һеч бир хејир кәтирә билмәзди. Бу, әдәбијјатда да өз әксини тапмышдыр. Ф. Шимановскинин «Нуха гәзасында ипәкчилијин вәзијјәти һаггында» китабындакы гејдләри бу чәһәтдән олдугча мараглыдыр: «Әһалинин фикринчә һансы аиләдә кишиләрдән кимсә оғурлуг еләјир, арвадлардан кимсә пис јола кедирдисә, орада ипәкчилик һеч вахт бәрәкәт кәтирмәзди. Һәмчинин белә бир факт да мараглыдыр ки, (бу һагда мәнә

Загаталә даирәсинин Гах кәндиңдә сөһбәт етмишдиләр) бир чох ипәкчиләр гурд јемләnmәси заманы анд ичмәкдән чәкинирдиләр, әкәр бу мүмкүн олмурдуса, онда һеч вахт вәд вермирдиләр. Бу онунла изаһ едилирди ки, јаландан анд ичилсәјди, аллаһын гәзәбинә кәлә биләрдиләр, о да бунун һејфини, һәр шејдән әввәл, гурдлары хәстәләндирмәклә чыхарды. Үмумијјәтлә, бундан белә бир нәтичә чыхартмаг мүмкүн иди ки, гурд бәсләnmәсиндә зәрәрә дүшмәк јерли чамаат тәрәфиндән ән бөјүк бәдбәхтлик сајылырды. Бу, өз нөвбәсиндә тәсәррүфатын бу саһәсинин чамаат үчүн нечә мүһүм әһәмијјәтә малик олдуғуну сүбут едирди.

Дәстәмаз алмајан вә намаз гылмајан адамларә күмханаја кирмәјә ичазә вермирдиләр. Чамаат арасында белә дини хурафат кәзирди ки, куја һәмин кәнар адамларын нәфәси вә көзү ипәкгурдларынын сағламлығына зәрәр кәтирир. Һеч јердә јазылмамыш гајда-гануна көрә гурдларә јалныз бир адам гуллуг кәстәрмәлијди, онларын бәсләnmәси заманы адамларын бир-бирини әвәз етмәсинә вә ја дәјишилмәсинә ичазә вермирдиләр. Башга аиләдән кәнар бир адам гурдларә јахын кәлсә, куја онлар ја хәстәләнәр, ја мәһв олар, ја да јахшы барама вермәз. Нуха гәзасындакы Гохмух кәндиңин сакини Әсмајә Мәммәдованын дедијинә көрә, әкәр белә һадисә баш верирдисә, демәли, күмханаја кәлән адамын чибиндә ја мирвари олуб, ја да сары чичәк. Буна көрә гурдлары бәднәзәрдән, јад нәфәсдән горумаг үчүн онларын јанына тојуг јумуртасы гојурдулар, јумурта куја бүтүн хәстәлик вә бәдбәхтликләри өз үзәринә көтүрүрдү. Азәрбајчанын ипәкчи-кәндлиләри, һәтта барама тохуму дирилмәздән габаг ону мәсчидә апарыр, она дуа охутдурурдулар.

Этнографик материаллар башга адәт вә мәрәсимләрдән дә хәбәр верирди. Гурдлары күмханаја көчүрмәздән габаг онун гапысы үстүндән үзәрлик, бир дә гур'андан ики сәтир кағыз үстә јазылмыш дуа асырдылар. Һамы чалышырды ки, ипәкгурдлары һәфтәнин чүмә күнү дирилсин,

чүнки ипәкчиләрин, мәсәлән, Нуха гәзасындакы Баш Күн-күт кәндинин сакини Әзиз Лусифовун фикринчә һәмин күн дирилән гурдлар бол барама верирди. Халг арасында да белә бир рәвајәт кениш јајылмышды: бир кәндли өз гурдларыны көјәм жарпағы илә јемләјиб бол мәһсул алмышды. Бу, һәм барама тохумунун јүксәк кејфијјәтли олмасынын, һәм дә гурдлара сәбирлә, диггәтлә гајғы көстәрилмәсинин нәтичәси иди. Неч тәсадүфи дејилдир ки, ипәкчинин сәбри барәдә ел арасында белә мәсәл јаранмышды:

Сәбрлә һалва бишәр, еј гора сәндән,
Бәсләсән атлас олар тут жарпағындан.

Ипәкгурдларынын дирилмәси вә сүрүнүб тут будагла-рынын үстүнә чыхмасы барәдә чохла сәһри мәрәсимләр мөвчуд иди. Онлардан ашағыдакылар даһа кениш јајылмышды: Варташен кәндлиләри тохуму јајлыға бүкүб әләјин ичинә јерләшдирир, јанына да бир јумурта вә һәр һансы бир полад эшја гојурдулар. Һәмин тохумун бир һиссәсини мүгәддәс Јелисеј монастырына апарыр, орада бир нөв зәрәрли гүввәләрдән тәмизләмәк үчүн шам вә әтирли гатран бухур јандырыр, јумурта вә пул нәзир гојур, һәмин тохумдан бир аз да кешишә пај верир, галаныны гајтарыб евә кәтирирдиләр. Шүбһәсиз ки, бурада дәмир эшјаја ситајиш көстәрилер, јумурта исә кәнардан ола билән тәһлүкәни (хүсусән дә көздәјмәни) өз үзәринә көтүрмәк үчүн истифадә едилер, киминсә пис көзү јумуртаны сындырыр, гурдлара һеч бир зәрәр кәтирмир, онлар бундан сонра тәһлүкәсиз бир шәраитдә сағлам бөјүјүрләр.

Барама тохумундан даһа чох гурд алмаг үчүн Чаваншир гәзасынын Касапет кәндиндә бир бағлама дүзәлдир, ораја барама тохуму, једди буғда дәнәси вә бир күмүш сиккә гојурдулар. Ола билсин ки, буғданы һәмин шәраитдә бол мәһсул символу кими ишләдирдиләр. Бу мәрәсим «аллаһ үрәјинә көрә версин» овсуну демәк иди. Тохумун дирилмәси заманы бир сыра адәтләрә эмәл едиләр: бостан биткиләри тохумуну, очағы вә башга шејләри евдән чөлә чыхармырдылар. Чүнки бу, пис әламәт

һесаб едилирди, куја ипәкгурдунун хејир-бәрәкәти дә чөлә чыхарылан шејләрлә биркә кедирди, бундан башга кәндли һәмин вахт әлавә тохум алмаг истәмирди. Буна көрә дә кәнардан һеч ким онун евинә барама тохуму кәтирмәмәли иди. Ипәкчи бирдәфәлик инанмышды ки, кәнардан әлавә кәтирилән тохум онун евиндә олан тохумла јола кетмәјә биләрди. Дүздүр, ипәкчиләр өзләри дә бу адәтин әсас мәһнасыны, мәғзини изаһ едә билмирдиләр. Көрүнүр, әсас сәбәб кәнардан кәтирилән гурдун хәстәлији, зәифлији вә с. ола биләрди.

Нуха гәзасында гурдларыни дирилмәси илә бағлы олан башга бир адәт дә мүшаһидә едилирди. Падар мәктәбинин мүәллими С. Әмирчанов хәбәр верирди: «Гурдларыни дирилмәсинә бир нечә күн галмыш гадынлар тохуму көтүрүб (бурада ипәкчиликлә ән чох гадынлар мәшғул олурлар) ону бир аз јарма, буғда вә бир нечә чәрәк гырынтылары илә гарышдырыр, сонра балача бир торбанын ичинә төкүб ағзыны сапла бағлајыр. Тохумун дирилмәк истәдијини көрән гадын һәмин сапы ачыр вә торбаны өз дзинә бағлајыр. Торба тәсадүфән сап гырылыб ашағы дүшәнә гәдәр гадынын дзинә бағлы галыр. Гадынын өзү адәтә көрә торбанын бағландығы сапа әл вура билмәз, әкс-тәгдирдә бүтүн гурдлар һамысы бир көз гырпымында мәһв олар.

Ипәкгурдларынын саламат галмасы үчүн Новруз бајрамына бөјүк үмид бәсләјирдиләр. Көјчај гәзасынын Бәркүшад саһәсиндәки Көјчај мәктәбинин нәзарәтчиси Н. Кәләшовун дедијинә көрә, ахыр чәршәнбә күнүндә ашағыдакы мәрәсим кечирилерди: «Балача бир торбаја төкүлмүш барама тохумуну бир көкдән бој атыб бөјүмүш үч моруг вә ја јемишан колларынын башына доландырырдылар (Аран јерләриндә бу ики битки гәдим заманларда лап чох олурду, онларыни торпаға дүшән будаглаы көк атырды, беләликлә, бир көкдән чохла коллар эмәлә кәлирди). Озу дә торбаны колларыни үстә кәздирдикчә коллары бир-биринә бағлајан гол-будаглаы доғрајырдылар. Сонра елә

Һәм ин күн шәр дүшәндә ја гамышдан (Агондо гонах), ја да отдан тонгал галајырдылар. Барама тохумуну тәнәкәдә вә бөјүк мис тештдә олан чөрәјин јанына гојур, ораја ипәкчинин дәрәсини дә элавә едирдиләр. Бундан сонра ја долу тәкнәни, ја тешти башларынын үстүндә, ја да әлләриндә тутараг һәм ин тонгалын үстүндән үч дәфә тулланырдылар. Куја буну еләјәндә чохла барама алынды вә кејфијјәти дә јүксәк олурду».

Көрүндүјү кими, бу мәрәсими һәјата кечирәндә бол мәнсул алмаг, тохуму тәмизләмәк вә ја ону һәр чүр хәстәликдән горумаг үчүн мүхтәлиф сәһрли гүввәләрә үмид бағлајырдылар.

Азәрбајчан барамачылары ипәк гурдларыны түстүдән дә горујурдулар. Сојуг оlanda күмханада јалныз тәзәк јандырырдылар. Рәвајәтә көрә, тәзәјин түстүсү ипәкгурдларына һеч бир зәрәр кәтирмирди. Күмханаја, һәмчинин су вә дәһрә кәтирмәк гадаған едилирди, бурада папирос чәкмәк, түпүрмәк, сөјүш сөјмәк, нә вахтса едилмиш пис һәрәкәтләри јада салмаг олмазды. Мәсәлән, Загатала дәрәсиндә кечә вахты евдән од вермәк, һәмчинин гоншунун һәјәтиндән әлдә бош су кузәси кечиб кетмәк күнаһ сајылырды: белә едиләндә һәм ин ев саһибинин ја малгәрасы, ја да ипәкгурдлары зәрәр чәкмәли иди.

Белә бир адәт дә кениш јајылмышды: ипәкгурдлары дириләндән сонра онларын бир һиссәсини «мәһв олду» бәһанәси илә ајырыб, көзә кәлмәмәк үчүн башга кизли бир јердә бәсләјирдиләр вә һәм ин гурдлардан алынан бараманы сатырдылар. Бу пула исә бир гојун алыб гурбан кәсирдиләр. Белә адәтә тәкчә Азәрбајчанда дејил, она гоншу өлкәләрдә дә раст кәлмәк мүмкүн иди.

Чөлдән тут јарпағы кәтирәндә ону дәрһал гурдлара вермирдиләр, әввәлчә дәјирмандан су кәтирир, һәм ин сују јарпағын үстүнә чиләјир, сонра гурдлары јемләјирдиләр. Куја дәјирманын пәрләри нечә фырланырдыса, ипәкгурдлары да һәм ин сүр'әтлә бөјүјүрдүләр. Бу адәтә башга бир шәкилдә дә әмәл олунурду. Мәсәлән, кәпәнәклә-

рин чүтләшмәси заманы күмханаја чошушаглы атанын папағыны кәтирирдиләр вә бунунла да куја бол мәнсул алынмасына шәраит јарадылырды. Гејд етмәк ләзимдыр ки, бу адәт Дағыстан ипәкчиләри арасында даһа кениш јајылмышды.

Барама сарынмасы илә бағлы адәтләрә дә тез-тез раст кәлмәк оларды. Ипәкгурдларына илк шах вериләндә адамлардан бири тут ағачына чыхыб хоруз кими банламалы иди. Чүнки Азәрбајчанда хорuzu сәһәрин ачылдығыны, ишығын башландығыны хәбәр верән бир хејрхаһ гуш һесаб едирдиләр. Бу адәтлә көрүнүр, хорузун мәнз белә хејрхаһлығы нәзәрә алынды, ахы, хоруз сәһәрин ачылдығыны ипәкгурдларына хәбәр верирди вә онлары ишә башламаға чағырырды. Бундан элавә, барама сарымаг үчүн шах гојанда илк барама шахына бир әски парчасы бағлајыр вә дејирдиләр- «Бу, аллаһын пајыдыр». Сонра һәм ин шахдан топланаһ бүтүн мәнсулу касыб-фүгәраја пајлајырдылар. Белә бир адәт дә мараглы иди ки, барама шахы гојудан күндә отағы сүпүрмүрдүләр вә чөлдән һеч нә кәтирмирдиләр. Ипәкгурдлары үчүн шах һазырлајан адамлар дашын үстүндә отуруб өз ишләрини көрмәли идиләр, онда ипәкгурдлары да һәр чәтинлијә дөзүр, даш кими мөһкәм олурдулар. Јери кәлмишкән демәк ләзимдыр ки, Азәрбајчанда ев, күмхана тикәндә ортадакы әсас дәрәјин алтына мүтләг дашгојма адәтинә әмәл едирдиләр. Ипәкчиләр ипәкгурдуну вә онун кәпәнәкләрини сатмағы ән бөјүк күнаһ һесаб едирдиләр, һеч бир ипәкчи һеч вахт өзүнүн гурдуну нә сатырды, нә дә дәјиширди. Онларын фикринә көрә, тохуму кимәсә верәндә ипәкчиликдән кәлән хејир-бәрәкәт дә әлдән чыхыб, һәм ин адама гисмәт олурду.

Әлбәттә, адәт вә мәрәсимләр тәкчә бунлар дејилди. Онларын чүрбәчүр формаларына раст кәлмәк олурду. Мәсәлән, әкәр уғурлу иши көзә кәтирмәк истәмирдиләрсә, әлләри белә, ја да гојуна гојуб ипәкгурду бәсләнән чардағын гапысы ағзында дурмаг, күмханада фит чалмаг олмазды. Ипәкгурдлары барәсиндә бир сыра сөзләр демәк

гадаған едилмишди. Неч вахт «мәним гурдларым гырылыр» демирдиләр, онун әвәзинә «гурдлар јатыр» сөзләрини ишләдирдиләр, «тут јарпағлары гурујур» сөзләрини дилләринә кәтирмир, әвәзиндә «тут јарпағлары јухуја кедиб» сөјләјирдиләр.

Башга бир мисал, әкәр ипәкгурдлары барама сарымаг үчүн шахларын үстүнә чыхмырдыса, бә'зи јерләрдә, онларын тәрәчәләри алтында ја балыг биширир, ја да гајғанаг һазырлајырдылар. Ипәкгурдларыны су үстүндән кечирмирдиләр, белә һесаб едирдиләр ки, онлар дәрһал мәһв ола биләр. Ипәкгурдларыны бир күмханадан башгасына кечирмирдиләр, бу һалда онларын мәһв ола биләчәјини күман едирдиләр. Ипәкгурдлары бәсләнән мүддәтдә ән јахын гоншусуна белә һеч ким өз очағынын одуну вермәзди, һәтта очағын күлүнә белә барама јығымы гуртарғана гәдәр әл дәјмирдиләр. Ипәкгурдларынын јанына барама сарымаг үчүн шах гојулан күндә нә әт, нә одун алыр, нә дә ејваны вә отағы сүпүрүрдүләр. Күмхананын гапысы ағзында исә голлары кениш ачылмыш һалда дурмаға гојмүрдулар.

Елә әламәтләр дә варды ки, онлар һамысы бол мәһсулдан, уғурлу кәләчәкдән хәбәр верирди. Мәсәлән, евдә јашајан аилә үзвләриндән ким јухуда јанғын көрмүшдүсә, демәли, кәлән ил һәммин евдә бол барама мәһсулу олачагды. Јухуда јумурта көрәндә дә белә һесаб едирдиләр.

Ипәкгурдлары илә бағлы башга адәт, мәрәсим вә рәвајәтләр дә кениш јайылмышды. Христиан е'тигадлы Азәрбајчан кәндләриндә бајрам кечирилән заман күмхананын гапысы ағзында сарымсаг вә гырмызы әски парчасы асырдылар. Кәндлиләрин е'тигадына көрә ким әкәр пасхаја бир һәфтә галмыш, сон базар күнүндә чохла күл ачмыш шүмшад будағы әлә кечирсә, онун јахшы барамасы олачагды. Балача ипәкгурдларыны күмхананын чардағындан ашағы туллајырдылар. Бу мәрәсимин ичра олунмасы кәндлиләри о бири илдә бол барама мәһсулу әлдә етмәјә инандырырды.

Азәрбајчанын бә'зи јерләриндә ипәкгурдларынын пупларыны пирә апармаг кими ән'әнәви адәтләр һөкм сүрүрдү. XIX әсрин ахырына аид мәнбәләрдән бириндә бу һагда белә јазылмышды: «Лаһыч саһәсинин ипәкчиләри арасында тохумун дирилмәси заманы ашағыдакы адәт ичра олунурду. Март ајынын сон күнләриндә бу саһәдән онларла, јүзләрлә ипәкчи, кими ат белиндә, кими өкүз гошулмуш арабаларда әлләриндә ичинә барама тохуму төкүлмүш ағ торбалар тутараг рәвајәтә көрә, һачы адлы бир адамын дәфн олундуғу вә «Һачынын әли» адланан пирин јерләшдији харабалыға ибадәт етмәјә ахышырдылар. Мө'мин ипәкчиләр ибадәткаһа кәлиб, өзләри илә кәтирдикләри тохуму әлләриндә тутараг учуб дағылмыш дөрд дивардан ибарәт пирин әтрафына дөрд дәфә доланырдылар. Нуха гәзасында да чамаат белә һәрәкәт едир, Шых Осман пиринә үз тутурдулар. Бурада ипәкчиләр әввәлчә намаз гылыр, пир торпағындан бир аз көтүрүб барама тохуму олан торбанын ичинә төкүр, онун үстүнә әјилиб дуа охујур, сонра евә гајыдыб тохумун дирилдилмәсинә һазырлыг көрүрдүләр».

Бир нечә сөз дә јерли әһалинин дини е'тигадлары вә ја мөһүми ајинләри илә бағлы олмајан, лакин кениш јайылмыш башга адәт вә мәрәсимләр һаггында. Ипәкгурдлары үч јашына чатанда онларын бир һиссәсини көтүрүр, чүрбәчүр ширнијат, әрзаг мәһсуллары вә мејвә илә бәрабәр нишанлы гызын евинә јоллајырдылар, һәммин ипәкгурдларыны нишанлы гыз јалныз өзү үчүн јемләјиб бөјүдүрдү. Һасилә кәтирдији барама сатышындан алынған пуплу јалныз нишанлы гызын өзүнә верирдиләр. Ајдын мәсәләјди ки, дини адәт вә мәрәсимләр ипәкгурдларынын јемләнмәси үсулларыны тәкмилләшдирмәк үчүн елми биликләрин тәтбигиндә хејли чәтинлик төрәдирди. Бунлара бахмајараг, XIX әсрин сонларындан бир чох тәсәррүфатларда ипәкгурдлары сахланмасынын елми методлары тәтбиг едилмәјә башлајырды. Бу просесдә халг ипәкчилик мәктәпләри мүәллимләринин хидмәти даһа бөјүк иди.

ИПӘК Е'МАЛЫ ВӘ ИПӘК ТОХУЧУЛУҒУ

Русијада капиталист мүнәсибәтләринин инкишафы вә тохучулуг сәнајесинин жүксәлиши илә әлагәдар ипәјә тәләбат кетдикчә артырды. Оун әсас истәһсалчыларындан бири исә бу заманлар Азәрбајчан һесаб едилирди. Ипәк парча истәһсалы, әсас е'тибарилә ипәк тохучулугу узун техноложи бир просес олмагла барамаачылмасындан башлајыр, сонра әжирилер, гајнадылыб тәмизләнир, рәнкләнир, нәһәјәт һазыр ипәк сап алынмасы илә гуртарырды. XIX әсрин ахырларында Азәрбајчанда Нуха, Шуша, Јелизаветпол, Ордубад вә башга ири сәнајә мәркәзләринин фәалијјәт кәстәрдијинә бахмајараг, онларла јанашы, һәм дә евләрдә кустар шәкилдә барамаачма үсуллары да ишләдилирди. Неч тәсадүфи дејил ки, барамаачма сәнајеси мәнз әһалинин лап гәдим заманлардан евләрдә кустар васитәләрлә барама вә ипәк истәһсал едикләри шәһәр вә кәндләрдә јараныб, инкишаф мәрһәләсинә чатмышды. Барамаачманын фабрик үсулунун истәр ингилабдан әввәлки, истәрсә дә совет тарихчиләри вә игтисадчыларынын бир чох әсәрләриндә тәдгиг едилдијини нәзәрә алараг, бу фәсилдә гаршыја ипәк истәһсалынын јалныз халг үсулларыны (барамаачма, ипәјирмә вә нәһәјәт, ипәјин тохунма просеси дахил олмагла) ишыгландырмаг вәзифәси гојулмушдур.

Етнографик материаллар кәстәрир ки, әл илә ишләдилән барамаачма дэзкаһлары мүүјјән бир јерә бәркидилән ајаг дэзкаһына чевриләнә гәдәр узун бир сынаг јолу кечмиш вә кетдикчә даһа да тәкмилләшмишдир. Истәр әл илә, истәрсә дә ајагла ишләдилән барамаачма дэзкаһлара Нуха вә Әрәш гәзаларында «манчаных», онлары ишләдән адамлара исә «манчанахчы», «манчыныхчы» дејирдиләр. Әслиндә исә «манчанах» сөзү «дэзкаһ», «манчанахчы» сөзү исә «дэзкаһда ишләјән» вә ја «дэзкаһчы» демәкдир.

Јазылы мәнбәләрин вә археоложи материалларын аз-

лығы Азәрбајчанда барамаачма дэзкаһларынын јаранма тарихини дәгиг кәстәрмәјә һәләлик имкан вермир. Анчаг ипәкчилик кими ипәк тохучулугунун да ән гәдим пешәләрдән бири олдуғуну нәзәрә алсаг, белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, һәмин дэзкаһларын да јаранма тарихи лап гәдимдир. Бу һагда мә'лумат верән XIX әср мүүллифләри арасында биз Н. Рајконун, Н. Потехинин, И. Серебрјаковун вә бир сыра башгаларынын адларыны хүсусилә чәкә биләрик. Һәмин мүүллифләрин вердији мә'луматларын елми тәһлили бизә белә бир гәнаәтә кәлмәјә имкан верир ки, XIX әсрин тәхминән 50—60-чы илләриндә Азәрбајчанда барамаачмаг үчүн әл илә ишләдилән дэзкаһлардан истифадә едилирди. Н. Рајко јазырды: «Барамаачма иши јај ајларында кәнддән-кәндә кедән барамаачанлар тәрәфиндән көрүлүрдү. Демәк олар ки, онларын һамысынын һәјәтиндә хүсуси талвары варды, оун алтында соба гурулмушду, собанын габағында исә торпаға ики дирәк басдырылмышды. Ипәкачанлар кәләфачан чархын ајагларыны чалаја бәркидир, ләјәни јағлајыр, ичинә су төкүб алтында очаг галајырдылар. Бу әмәлијјат бир көз гырпымында көрүлүрдү. Ипәкачан шәхс өз ишини гуртарыб чархы јувадан чыхарыр, башга бир сифаришчинин һәјәтинә јолланырды... «Бурада сөһбәт јалныз әл илә ишләдилән дэзкаһлардан кедир. Һәр әл дэзкаһында ики адам иш көрүрдү, бири барама ачырды, о бири исә су кәтириб очаг галајырды, чархы фырладыб һәрәкәтә кәтирирди. Бир гајда үзрә барамаачма илә јалныз кишиләр мәшғул олурдулар.

Тәхминән XIX әсрин 50-чи илләрин әввәлиндән башлајараг барамаачан әл дэзкаһлары мүүјјән бир јерә бәркидилән ајаг дэзкаһлары илә әвәз едилмәјә башлады. И. Серебрјаковун, И. Г. Әлибәјовун, Н. Н. Шавровун вә башга мүүллифләрин әсәрләриндә ајаг дэзкаһлары һаггында әтрафлы мә'лумат вардыр. Ајаг дэзкаһларынын әл дэзкаһларындан әсас фәргли чәһәти онда иди ки, оун чархы сүркү голунун көмәјилә барамаачан адамын ајағы илә һәрәкәтә кәтирилирди. И. Серебрјаковун јаздығы кими, чарх

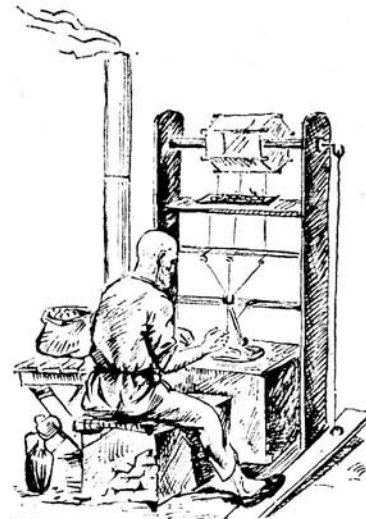

голунун һәрәкәти үфүги истигамәтдә ипәк сапын фырлан-масына кечирди вә сап чарха ејни бәрабәрдә доланырды. Бу фикри И. Г. Әлибәјов да тәсдиг едир, о кәстәрирди ки, барамаачан дэзкаһын чархы јерә басдырылмыш ики дирәјин үстүнә гојулурду вә чархын охуна бәнд едилмиш кичик бир ағач линкин педалындакы башга бир кичик линкин көмәји илә һәрәкәтә кәтирилди.

Барамаачан дэзкаһ бүтөвлүкдә садә бир гурулуша маликди, ону асан шәкилдә идарә етмәк олурду. Дэзкаһын әсас һиссәси ичәрисиндә барама биширилән газан вә ја тијандан ибарәт иди. Онун алтыпәрли ағач чархы, торпаға басдырылмыш ики голу (ағач чарх һәммин голларын үстүндә јерләшдирилди), кичик бир гармаг вә чархы фырладан узун педалы варды. Барамаачма заманы кәфкир, сүпүркә, гајнајан бараманы гарышдырмаг үчүн чөмчә, су сахланан балача бир кил чәм вә мәфтиллә гулаға бәркидилән чешмәк дә һәммин дэзкаһын ләвазиматларындан һесаб олунурду.

Бу сәтирләрин мүәллифи 1980-чи илдә етнографик сәфәрдә оларкән Шәки шәһәриндә нәсилликлә барамаачан З. Гафаровун белә бир дэзкаһыны көрмүшдү. З. Гафаров һәммин дэзкаһы сонралар В. И. Ленин адына Шәки ипәк комбинатына бағышламышдыр вә һазырда комбинатын музејиндә сахланылыр (шәкил 4). З. Гафаровун сөһбәтинә көрә (о, 1904-чү илдә анадан олмушдур) онун атасы да, өзү дә узун мүддәт һәммин дэзкаһда ишләмишдиләр. Мүхтәлиф адамларын сөһбәтиндән элавә етнографик материаллары јазылы мәлүматларла тутушдурсаг, ајагла ишләдилән барамаачан дэзкаһын иш принципини, ајры-ајры һиссәләрин адыны вә функцијасыны дәгиг кәстәрмәк мүмкүндүр. З. Гафаровун, З. Мәммәдовун, Л. Өмәровун вә башгаларынын сөјләдијинә көрә, Нуха гәзасында олан барамаачан дэзкаһларын бүтүн һамысы ејни типли вә ејни өлчүдә иди. Ипәк комбинатынын музејиндә сахланан дэзкаһын нүмунәси әсасында Азәрбајчанын чох јериндә, әсасән XIX әсрин сону XX әсрин әввәлиндә Нуха

гәзасында кениш шәкилдә истифадә едилән дэзкаһларын өлчүсү барәдә дәгиг фикир јүрүтмәк олар. Һәммин дэзкаһын ени 1 метр 20 сантиметрә, һүндүрлүјү исә 1 метр 80 сантиметрә бәрабәрдир, каркасын ени 70 сантиметрдир. Тијан вә ја газанын һәчми тәхминән 70—80, онун һүндүрлүјү исә 50 сантиметрдир. Гочаман барамаачан Л. Өмәровун де-дијинә көрә (о, 1907-чи илдә анадан олмуш, 1979-чү илә гәдәр Шәки ипәк комбинатынын барамаачма сехиндә ишләмишдир) барамаачан дэзкаһлар Нуха усталары тәрәфиндән, өзү дә мөһкәмлији вә

Шәкил. 4. Нухада барамаачан ајаг дэзкаһы. XIX әсрин икинчи јарысы.

дүзлүјү илә сечилән гоз ағачларындан һазырланырды. И. Г. Әлибәјов јазырды: «Дэзкаһларда барамаачма иши илә јалныз кишиләр мәшгул олурдулар. Өзү дә онлар бүтүн ил боју бу иши көрмүрдүләр, адәтән гурдларын јемләнмәси гуртардыгдан сонра имкан тапанда она бир нечә һәфтә, ја да 2—3 ај вахт сәрф едирдиләр. Беләликлә, бу мәлүмат бизә барамаачманын әсасән илин јај ајларында һәјата кечирилдијини сөјләмәјә имкан верир.

Әввәлчә барамаачан шәхсин отурмасы үчүн раһат јер дүзәлдилди. Онун бир тәрәфиндә, јәни сағ әлинин алтында кәләфачан чарх јерләширди, тијан исә дүз гаршысында дурурду. Сағ әли илә бараманы ачыр, сағ ајағы илә чархы фырладырды. Газаны, ја да тијаны су илә долдуруб ичинә барама төкүр, јанар очағын үстүнә гојурдулар. Су гајнајана гәдәр очағы мөһкәм јандырырдылар. Барама гајнадыгча маје һалына кечирди вә онларын габығыны һәр зонада бир әшја илә чыхарырдылар. Мәсәлән, Нуха

гэзасында бу иш үчүн сүпүркөдөн истифадә едирдиләр. Көјчәј, Чәбрајыл гэзасында исә ел арасында «тавашан», ја да «таваша» адланан рәндәләниб һамарланмыш гөвс-вары ағач ишләдирдиләр. Барама кифәјәт дәрәчәјә гәдәр шишиб галхандан сонра кенишләнирди вә ондан јапышган мајә ајрылырды, телләр узанырды вә һәмин телләр сү-пүркәјә долашырды.

Барамаачан шәхс сағ әли илә һәмин саплардан ики дәстә топлајыр (бу әмәлијјат «телләмәк» адланырды), ипәк сап алмаг үчүн јарамајан кобуд вә галын («сәрто», «ујдур») саплары ајырыр, галаныны исә дәмир кәфкирин ичинә јығырды. Кәфкирдә су дајанмырды, дешикләриндән сүзүлүб төкүлүрдү. Тәмизләнмиш бараманы јенидән га-багчадан тәзәләнмиш сујун ичинә төкүрдүләр вә һәр ба-раманын әсас телини тапыб һамысыны бирләшдирир, гар-маг вә ја һалгадан кечирир, јухары галдырыр вә орадакы даһа ики дәмир гармагдан кечирир, сонра кәләфачан чар-хын чешмәләринә, јә'ни сап чархларына долајыр вә телин үчүнү исә чарха бәркидирдиләр.

Барамаачан шәхс сағ ајағы илә педалы басырды вә кә-ләф ачан чарх дајанмадан фырланырды. Бу заман «телләр» дартылыб ики тел шәклиндә чарха доланырды. Сујун ичин-дәки барамалар гуртарана кими бу әмәлијјат давам едир-ди. Сонра газана јенә дә барама төкүрдүләр вә јухарыда тәсвир олуна әмәлијјат тәкрат едилирди. Кәләфачан чар-ха нәзәрдә тутулан мигдарда ипәк сап доландыгдан сон-ра ону дајандырырдылар. Әмәлә кәлән ипәк сап јумағы-ны чыхарыб онлары ики дәфә бирләшдирир, учларыны бир-биринә баглајыр, әјирир вә дүјүнчәвары јығырдылар. Белә ипәк сап дәстәсинә Нуха гэзасында «кәләф» вә ја «модух», Көјчәј вә Шамакы гэзаларында «набат», «Чәб-рајыл гэзасында «нобат» вә ја «күлјә» дејирдиләр, он «но-бат»ы бир јерә баглајыб сахлајырдылар.

XIX әсрин сону XX әсрин әввәлиндә Азәрбајчанда— Нуха, Шуша, Ордубад вә бир сыра башга шәһәрләрдә барамаачманын фабрик үсулунун инкишафына бахмаја-

раг һәлә дә әл илә ишләдилән дэзкаһлардан истифадә еди-лирди. Д. Россинскини «1894-чү илдә Нуха гэзасында ипәкчилик вә ипәк сәнајеси» мәгаләсиндә вердији хәбәрә көрә Нуха гэзасындакы бир сыра кәндләрдә, мәсәлән, һәм-зәли, Гутгашен, Вәндам, Түнтүл, Султан-Нуха, Зоракан, Ајдын, Нохур, Пирәли-Чунчун, Пирилли вә башга кәндләр-дә әл үсулу илә барамаачма узун мүддәт сахланылырды. Мүәллиф даһа сонра кәстәрир ки, јухарыда адлары чө-килән һәмин кәндләрин һәр бириндә орта һесабла 12 нә-фәр барамаачан ишләјирди. Бу һесабла Нуха гэзасында барамаачанларын сајы 150 нәфәрә чатырды. Бизим зән-нимизчә, бу рәгәм дүз дејил, онларын сајы хејли азалдыл-мышдыр. Көрүнүр, Д. Россински бу һагда сөһбәт ачаркән өзләринин шәхси барамаларыны ачан кәндлиләрин јох, јалныз мүәјјән шәртләрлә башгаларына көмәк едән кәнд-лиләри нәзәрдә тутмушдур. Анчаг бизә мә'лумдур ки, кәнд-лиләрин чоһу јалныз өзләринин барамаларыны ачмагла мәшғул олур, башгаларына надир һалларда көмәјә ке-дирдиләр. П. В. Котлјаревскини мә'луматына көрә, Губа гэзасынын 9 кәндиндә, о чүмләдән һачыкәнд гышлағы, Күлүлән, Күдәвли, Гарагуртлу, Гарачы, Ламан, Нарда-шан, Сакт, Хачмаз кәндләриндә барамаачма иши онунла хүсуси мәшғул олан адамлар тәрәфиндән апарылырды. Бир сыра башга кәндләрдә исә К. А. Сатунини јаздығы кими, «Һәр ипәкчи өзүнүн барама мәһсулуну өзү ачырды». Көрүнүр, бу заман онлар башга адамларын дэзкаһларын-дан истифадә едир вә һәмин дэзкаһлары ишләтмәк һаггы-ны өдәјирдиләр.

Барамаачма просеси баша чатдыгдан сонра хам ипә-јин мүәјјән һиссәсини сатмаг үчүн базара чыхарыр, гала-ныны исә парча тоһумаг үчүн нәзәрдә тутур, мөһкәм бу-рурдулар. Азәрбајчанда ипәк сап узун әсрләр боју әл ијин-дә вә чәһрәләрдә әјирилирди. XIX әсрин 80—90-чы иллә-риндән исә артыг әјиричи дэзкаһлар вә карасиләр, јә'ни јарымкустар типли мүәссисәләр кениш јајылмаға башла-ды.

Ипәк сапы ијдә әјириб әриш вә арғача ајырырдылар. Анчаг ону әјирмәздән габаг бүтүн дүјүнләрини ачыр, на-
хамвар јерләрини дүзәлдирдиләр. Ипәк сапы әјирмәк
үчүн чораб милиндән бир аз көдәк вә «киртыз» адланан
дәмир милләр һазырлајыр, сапы ајағын бөјүк бармағына
кечирир, әлин биринә долајырдылар. Бош галан о бири
әл илә сапы узагдан һәрләјир, дартыб дүз тутурдулар.
Белә һәрәкәт нәтичәсиндә ипәјин үстүндәки түкчүкләр јерә
төкүлүр вә о тәмизләнирди. Бу үсулла тәкчә ипәк сапы
дејил, һәмчинин јун вә памбыг сапы да әјириб дүзәлдир-
диләр. Сонра бир вә ја ики сап көтүрүр, ијә долајараг
елә онун үстүндә дә буруб бәркидирдиләр. Иј тәхминән
30—40 сантиметр узунлуғунда һәр ики учу сиври, ортасы
исә нисбәтән чанлы олан бир ағач парчасыдыр. Онун
ашағы учуна балача даирәви даш кечирирдиләр, бу ону
нисбәтән ағырлашдырыр вә дүзкүн фырланмасыны тәмин
едирди. Әјиричи гадын ији фырлатдыгча әлиндә тутдуғу
ағач парчасыны о үз-бу үзә чевирәрәк башы үстүндә нә
гәдәр әли узанырдыса галдырыр вә әјирилмиш ипәк сапы
јумаглајырды.

Сапы ијдә әјирдикдән сонра 2—3 ијдән чыхмыш јума-
ғы бирләшдириб сарыјыр вә ону сонра чәһрәдә әјириб ју-
маг еләјирдиләр. Чәһрәјә Азәрбајчанын бир сыра јерлә-
риндә, хүсусән Шуша, Чәбрајыл, Көјчај, Нуха гәзасында,
Загатала даирәсиндә раст кәлмәк оларды. Ону јерли уста-
лар һазырлајырдылар вә һәмин усталарын бир чоху бүтүн
Загафгазијада танынмышды. К. Хатисовун «Загафгазија-
нын кустар пешәләри» (1894-чү ил нәшри) китабында хә-
бәр вердији кими, Азәрбајчанда ән јахшы чәһрәләри Јели-
заветпол губернијасынын Чаваншир гәзасындакы Кәнчә-
сәр кәндиндә дүзәлдирдиләр.

Ипәк сап һазырланмасынын үчүнчү үсулу хүсуси әјири-
чи дәзкаһларда көрүлән иш һесаб олунурду. XIX әсрин
икинчи јарысында, хүсусилә 80—90-чы илләрдә ипәк сап
әјирмәк үчүн мәһз белә дәзкаһлар ишләдилирди. Әјиричи
дәзкаһлар барәдә әтрафлы јазмыш Н. Шавровун фикринә

көрә Гафгазда белә дәзкаһлара анчаг Азәрбајчанда раст
кәлмәк оларды вә онлар Түркүстан (Орта Асија — В. Ч.)
әјиричи дәзкаһларына даһа чох охшајырды. XX әсрин әв-
вәлиндә Азәрбајчанда истеһсал едилән хам ипәјин әсас
һиссәси бу дәзкаһларда әјирилирди. Онлардан Нуха, Шу-
ша, Шамаһы, Јелизаветпол вә башга шәһәрләрин кустар
ипәкчиләри арасында кениш шәкилдә истифадә едилирди.
Азәрбајчанын бир сыра шәһәрләриндә ипәк буручулары-
нын бүтөв бир нәсли јетишмишди. Онлар тәкчә өзләринин
истеһсал етдији ипәји дејил, һәмчинин мүүјјән шәртләрлә
өз фабрикләриндә әјиричи дәзкаһлары олмајан саһибкар-
лар үчүн иш көрүрдүләр. Белә һаллар әләлхүсус Нухада
даһа чох мүшаһидә олунурду. Буручулар ипәји әјирәрәк
ондан әриш вә арғач алырдылар. Әриш алмаг үчүн сап
үч ишләнмә мәрһәләсиндән — әјрилмә, һачаланма вә ешил-
мә мәрһәләләриндән кечирди. Арғач алмаг үчүн исә чә-
ми ики мәрһәләни—һачаланма вә ешмә мәрһәләләрини
кечмәк лазым кәлирди. Әјиричи дәзкаһ бир-бири илә әла-
гәси олан дөрд һиссәни, ики чәрчивәни, бир чархы вә ејни
өлчүдә ипәкәјирән гурғуну бирләшдирән бир агрегатдан
ибарәт иди. Бөјүк низам чарх дәзкаһын әсас һиссәләрин-
дән бири һесаб едилирди. О, әл илә һәрәкәтә кәтирилир-
ди. Иј шагули вә нисбәтән маили шәкилдә олан дајағын
үстүндә дурурду. Ијдә әјирилмиш ипәк сап чарха дола-
ныр, орадан да әриш вә арғача ајрылырды. Дәзкаһын бү-
түн һиссәләри низам чархын көмәји илә һәрәкәтә кәтири-
лирди. Чархын кениш ағач чәнбәри вә бир нечә ағач пәри
варды, һәмин пәрләр исә ири вә галын пәрләрә кечирилир-
ди. Чарх ики чанлы дајаг үстә бәркидилмиш дәмир ох әтра-
фында фырланырды.

Дәмир охун бир учу әјиләрәк дәстәк ролуну ојнајыр-
ды, дәзкаһда ишләјән адам һәмин дәстәји фырладыб чар-
хы һәрәкәтә кәтирирди. Чархын чәнбәринә галын парча-
дан үзүквары тикилмиш өртүк кечирилирди, онун үстүн-
дән исә сап чархыны фырладан гајтанлар кедирди. Чар-
ха лап јахын, өзү дә она перпендикулјар һалда дөрд да-

јагдан вә көндәлән тирләрдән һүндүр чәрчивә јерләширди. Шагули вәзијјәтдә дуран ортадакы ики дајағын үстүндә һәр ики тәрәфдән ағач гулагчыгазлар вә чыхынтылар гојулмушду, онлара дәмир ијләр, һәмин ијләрә исә үстүнә сап сарынмыш чарх кечирилирди.

Бу дэзкаһларда сапын бурулмасы ашағыдакы шәкилдә һәјата кечирилирди: буручу әввәлчә бош «диши» чәрчивәнин дишли чархынын ағач голуна, сап сарынмыш чархы исә дәмир ијә кечирирди. Бөјүк чарх фырланмаға башладыгдан сонра ағач голлара, дәмир ијләрә вә дишләрә кечирилмиш бүтүн сап чархлары һәрәкәтә кәлирди. Нәтичәдә сап дартылыб дүзәлир, ешилир вә әјирилирди. Ешилмиш ипәк сапы ики јерә ајырыб јумаг долајырдылар; арғачы ади јумаг еләјирдиләр, әришин јумағындакы сапын исә хүсуси узунлуғу вә сајы олурду, ону елә һазырлајырдылар ки, бирбаша ипәк парча тохунан дэзкаһа вермәк мүмкүн иди (ипәк тохунан дэзкаһын иши һаггында мәлуматы З. Мәммәдов вә Шәки шәһәр сакини М. Нәсәнов вермишләр). Јухарыда тәсвир олуна дэзкаһлар лап чохдан истеһсалатдан чыхмыш вә тавел дэзкаһлары илә әвәз едилмишдир. Буна көрә дә биз онун иши илә биләваситә јахындан таныш ола билмәдик.

XIX әсрин сонундан етибарән ипәјин әјирилмәсинин јухарыда көстәрилән кустар үсулу тәдричән Москва ипәк фабрикләриндә ишләдилән карасларла әвәз едилмәјә башлады. Анчаг бир чох евләрдә һәмин дэзкаһлар XX әсрин 20—30-чу илләринәдәк галырды.

Әриш вә арғач һазырланмасынын јухарыда тәсвир едилән техноложипросеси баша чатдыгдан сонра биләваситә тохучулуг просеси башланырды. Тохучулугда лап гәдим заманлардан ел арасында «шарбафлар» адланан кустар усталар мәшғул олурдулар. Онларын әл иши һәр јердә бөјүк марагла гаршыланырды. Она көрә дә нечә-нечә әсрләр боју Азәрбајчан өзүнүн ипәк парчалары илә тәкчә Загафгазијадә дејил, онун сәрһәдләриндән чох-чох узагларда шөһрәт тапмышды. Азәрбајчанын Шамаһы, Шу-

ша, Јелизаветпол, Губа кими шәһәрләри бүтөв Јахын Шәргдә ән ири ипәк тохучулугу мәркәзләри һесаб едилирди. XIX әсрин 30-чу илләринә аид «Гафгаздакы Русија мүлкләринин ичмалы» (СПб, 1836-чы ил, III һиссә, сәһ. 111) китабында тәкчә Шамаһы шәһәриндә 650 ипәктохујан дэзкаһ олдуғу көстәрилир. Шамаһы шәһәриндән башга ипәк тохучулугу илә, һәмчинин гәзанын Басгал, Мүчү, Зејвә, Телангојун (А. Мустафајевин «XIX әсрин сону XX әсрин әввәлиндә Ширванда нәггашлыг» мәғаләсиндә көстәрилир ки, Телангојун Моллакәнд вә Түркеди кәндләринин үмуми ады олмушдур), Гарагојунлу, Мусабәјли, Нәнәзар, Дәлләр, Надар, Күлмәли, Гара илхычы, Ахундлу вә башга кәндләриндә дә мәшғул олурдулар. Нәнәзар вә Дәлләрдә 144-дән чох ипәк тохучулугу мүәссисәси фәалијјәт көстәрирди. Бу кәндләрин ичәрисиндә Басгал вә Мүчү хүсусилә сечилирди. XIX әсрин орталарында вә еләчә дә сонракы мүддәт әрзиндә Басгал кәндинин ипәк тохучулугунда мөвгәјини јүксәк гијмәтләндирән академик Ә. С. Сумбатзадә «XIX әсрдә Азәрбајчан сәнајеси» китабында ону Шамаһы шәһәри илә ејни чәркәјә гојур вә Азәрбајчанда икинчи әсас ипәк тохучулугу мәркәзи һесаб едир. Нәзәрдән кечирилмиш архив материаллары да көстәрир ки, мәһсулдарлыға көрә Шамаһы шәһәринин ипәкчиләри Басгала нисбәтән бир аз јүксәк көстәричиләрә наил олсалар да, 1857-чи илдә бу ипәкчилик мәркәзләринин һәрәсиндә 87 тохучулуг мүәссисәси фәалијјәт көстәрирди. Басгал кәндинин бүтүн әһалиси ипәк тохучулугу илә мәшғул олурдулар вә М. А. Абеловун мәлуматына көрә ипәк тохучулугу истеһсалы әһалинин јеканә кәлир мәнбәји иди. Кәнддә 700 уста вә онларын әли алтында 100 шакирд ишләјирди, бундан әләвә 220 гадын ипәк јумаг ачмагла—нәггатлыгла мәшғул олурду. Бу усталарын әлиндән чыхан нечә-нечә ипәк парча—дарајы, хасхырмә, селиши, намази, татынлыг, гановуз, чүрбәчүр рәнкли јайлыглар, јарыипәк парчалар Азәрбајчан сәрһәдләриндән узагларда мәшһурлашмышды.

Н. Н. Шавров Загафгазија ипәк тохучулугу истеһсалы-

нын нөвлөрүндөн сөһбөт ачаркән ону ашағыдакы типләрә бөлмүшдүр: 1) күрчү евләрүндәки кустар тохучулуғ; 2) Азербайчан евләрүндәки тохучулуғ; 3) чечим истехсалы; 4) кустар сәнаје истехсалы; 5) ипәк халча истехсалы.

Бизә елә кәлир ки, белә бөлкүнү там дүзкүн һесаб етмәк олмаз. Демәли, ипәк тохучулуғуну јалныз дөрд типә бөлмәк мүмкүндүр, јухарыда кәстәрилән биринчи ики типи мәканла әлагәләндириб парчаламағ јерсиздир, чүнки ипәк парчаларын һазырланмасы Азербайчанда олдуғу кими, Күрчүстанда да кениш јайылмышды, һәмин парчалар исә ејни типли дәзкаһларда тохунурду. Ипәк тохучулуғунун сонракы үч типинә кәлинчә, демәк лазымдыр ки, онлар јалныз Азербайчанда јайылмышды. Јухарыда адлары чәкилән Азербайчан шәһәрләринин һәрәси ипәк тохучулуғу мәмулатынын бу вә ја дикәр нөвүнүн истехсалы илә шөһрәт тапмышды. Шамаһыда әсас етибарилә үстүндә чүрбәчүр наһышлар олан ағ вә гырмызы рәнкли ири ипәк өрпәкләр, күллү әл дәсмаллары, чечинча ады илә сатылан дарајиләр, мовлар, гановузлар вә бир сыра башга парчалар истехсал едилирди. Шамаһы усталарынын әл ишләринин бәзиләри о дәрәчәдә көзәл иди ки, Н. Н. Шавровун «Гафгазын кустар сәнајеси» мәгаләсиндә јаздығы кими, «Һәтта Русија империјасынын шимал шәһәрләриндә белә чох јахшы гијмәтә кедирди». Шуша ипәкчиләри истехсал етдикләри чарғат, алыша, дараји, һәмчинин гановуз вә бурсо парчалары илә мәшһур идиләр. Јелизаветполда исә әсасән гадын үчүн ипәк баш өртүкләри вә чадралар бурахылырды.

Ипәк чечимләр истехсалы гәдим бир халг сәнәти иди. Онун тохунушу илә һәр јердә: Загатала даирәсиндә, Ләнкәран, Губа, Нуха, Әрәш, Јелизаветпол, Чаваншир гәзаларында мәшғул олурдулар. Чечим тохунушу, һәмчинин Көјчај вә Шамаһы гәзаларында јашајан әһалинин дә севимли пешәсијди. Шуша гәзасынын Ләмбәран, Ағчабәди, Халфәрәдин кәндләри өз чечими илә шөһрәтә чатмышды.

Ипәк /тохучулуғу мәмулаты барәдә сөһбәт ачаркән кәләгајы истехсалы барәдә данышмамағ олмазды. Кәләгајы тохучулуғунун мәркәзләри әсас етибарилә Шуша, Јелизаветпол вә Шамаһы сајылырды. Кәләгајы тохунушунун үсуллары барәдә бир аз сонра данышачағыг.

Бир нечә кәлмә дә ипәк халча тохунушу барәдә. Гејд етмәк лазымдыр ки, ипәк халча тохунма үсуллары јун халча тохунушундан о гәдәр дә фәргләнмирди вә бүтөвлүкдә она бәнзәјирди, етнографик нөгтеји-нәзәрән көтүрсәк онун һазырланмасы просеси ишләнмишдир. Буна көрә дә биз әсасән ипәк парча, чечим вә кәләгајы истехсалы үзәриндә дајаначағыг.

Н. Н. Шавровун фикринчә Азербайчанда ән гәдим тохучулуғ сәнәти әсасән евдә кустар шәкилдә көрүлән ипәк тохучулуғу һесаб едилирди. Гановуз, атлас, тафта, дарајы, мов вә башга ипәк парчалар әсас һиссәләри ағачдан һазырланмыш садә дәзкаһларда тохунурду.

Кифајәт гәдәр етнографик материалларын олмамасы бир вахт Азербайчанда ишләдилән дәзкаһларын там вә конкрет тәснифаты барәдә һәләлик мүәјјән бир гәрара кәлмәјә имкан вермир. Лакин мөвчуд јазылы мәнбәләрә вә аз-чох етнографик тәдгигатлара истинад етмәк олар. Етнограф А. Мустафајев Ширван зонасындан әлдә етдији материаллара әсасланарағ тохучу дәзкаһларыны ашағыдакы типләрә бөлүр: 1) јер һанасы; 2) дик һана; 3) шал дәзкаһы (шал тохумағ үчүн дәзкаһ); 4) ипәк дәзкаһы (ипәк парча тохумағ үчүн дәзкаһ); 5) тәрраһ дәзкаһы (ипәк парчаларын дүзүлүшү вә кәләгајы тохунушу үчүн әриш һазырланан дәзкаһ); 6) шалабәндчи дәзкаһы (туман бағы тохумағ үчүн дәзкаһ); 7) чапара дәзкаһы (палтара тикилән наһыш тохумағ үчүн дәзкаһ).

Анчаг бизим фикримизчә, бүтүн бу дәзкаһлары вә ја әләтләри һеч дә хүсуси бир тип һесаб етмәк дүзкүн олмазды, һәрәси ајры-ајрылығда үфүги дәзкаһларын јалныз өзүнәмәхсус чалары олан бир формасы иди. Мәгаләсинин башга бир јериндә А. Мустафајевин јаздығына көрә

Ширванда јун шал тохумаг үчүн кениш јајылмыш дэз-каһларын гановуз, атлас, тафта, дараји, кэлағаји вэ башга ипэк мэ'мулатлар тохунан дэзкаһларла мүгајисэси көстэрирди ки, бир нечэ һиссэлэри чыхмаг шэртилэ һамысы ејни мәншэлидир вэ иш принципинэ көрэ онларын арасында бөјүк охшарлыг вардыр.

Ипэктохујан дэзкаһларын типлэринэ кэлинчэ онларын һаггында ашағыдакы сөзлэри демэк мүмкүндүр: биринчиси, ипэк парчалар тохунан вэ эһали арасында чүрбөчүр адларла танынан дэзкаһларын һамысы өз гурулушуна көрэ ејни типли иди. Онлар јалныз эриш-арғач вэ рэнкли ипэк сапларын һазырланмасына көрэ сечилирди. Икинчиси, ипэк тохучулуғу дэзкаһлары бир дэ өз иш принципинэ вэ һиссэлэрин формасына көрэ ипэк чечим тохунан дэзкаһлардан фэрглэнирди. Бундан элавэ, ипэк парчаларын һазырланмасы үсулларында да Азэрбајчанын мүхтэлиф этнографик зоналарында мүэјјэн фэрглэр мөвчуддур. Мисал үчүн Азэрбајчанын ики эсас ипэкчилик зонасыны— Ширваны (хүсусэн Шамакы шөһэрини, Басгал, Мүчү вэ башга кэндлэри) вэ Шуша гээзасыны көтүрэк. Јухарыда дејилдији кими, Ширванда тафта (эсасэн Мүчү кэндиндэ), дараји, гановуз, јорған вэ дөшөкүзү, мови кэлағаји вэ башга мэ'мулатлар һазырланырды. Шуша гээзасында исэ (хүсусилэ Шуша шөһэриндэ) дөрд чүр ипэк парча бурахылырды: 1) чарғат, ала-бээк рэнкли бу парча баш өртүјү вэ јорған үзү үчүн ишлэдилирди; 2) алыша, бу саф ипэк парча мөһкэмлији илэ сечилирди, јалныз ал-тырмызы рэнкдэ иди, бундан јалныз палтар тикилирди; 3) кэлағаји, ону түнд-мави рэнкэ бојајырдылар, кэнарларында ағ вэ ја сары һашијэси, мүхтэлиф шэкиллэри варды, эсасэн баш өртүјү кими истифадэ едилирди; 4) дараји, мөһкэм парча иди, она һеч бир рэнк вурулмурду, јалныз гајнадылдыгдан сонра күнэшин алтына чыхарыб күл гарышыг сабунала јујуб ағардырдылар.

Ширван зонасында һазырланан ипэк сапы арғач алмаг үчүн јумаг шэкиндэ хүсуси нэггатлыг дэзкаһларына

төһвил верирдилэр вэ алынмыш һэмин арғачлары ипэ дүзүрдүлэр. Јалныз бундан сонра һазыр арғачы каркара (тохучуја) вэ ја онун шакирдинэ верирдилэр, о да өз нөв-бэсиндэ һэмин сапы эл ијинэ долајырды. Белэликлэ, һазыр јумаглар мәкиклэрэ кечирилирди вэ бундан сонра да тохума просеси башлајырды (бу мэ'луматы бизэ нэслэн тохучу олан Басгал кэнд сакини К. Тағыјев вермишди. О, 1906-чы илдэ анадан олмушдур вэ һазырда Баки шөһэриндэ јашајыр).

Эриши исэ ашағыдакы шэкилдэ һазырлајырдылар: ипэк-сапы балача чархлара долајыр вэ онлары уста-каратанлара, јэ'ни эришчилэрэ верирдилэр. Онлар сап доланмыш һэмин балача чархлары үстүндэ 40 эдэд сап чархы олан (40 сап чархына бир «эрд» дејирдилэр) каратан дэзкаһлара дүзүрдүлэр. Һэр сап чархындан бир сап ајрылыр вэ һамысы бир дэзкаһда сарынырды.

Чиллэ алмаг үчүн сапын узунлуғу 240 метрэ бэрабэр иди, һэм дэ 5 эрд вэ ја 200 сап тэлэб олунурду, буна ел арасында «мэррэ» дејилирди. Бир кэлағајынын чиллэси үчүн 24 мэррэ, ја да 9600 сап лазым кэлирди. Һазыр саплары дэзкаһдан чыхарыр вэ онлары «гэлэммэк» адланан хүсуси алэтлэрэ сарыјырдылар вэ усталара (тэрраһлара) верирдилэр. Тэрраһын шакирди сапларын учуну тапыб бир-бир өз устасына верирди, о да өзүнүн тэрраһ дэзкаһында ишэ башлајырды. Тэрраһ дэзкаһы ики дајаг үстүндэ гурашдырылырды. Дэстэклэрэ вэ дэзкаһлара 4 эдэд ағач бэркидирдилэр, бунун һамысына бир јердэ «ремиз» (нирэ), һэр ағача ајрылыгда исэ «линк» дејирдилэр. Ремизи шүмшад ағачындан дүзэлдирдилэр. Дэзкаһда 8 ағач олурду: 4-ү ашағыда вэ 4-ү јухарыда. Уста-тэрраһ шакирдиндэн сапын учуну алараг ону бир ағача долајыб кечирир, үч ағачы сэрбэст бурахырды, сонра башга сапын учуну элиндэ тутур, илк үч ағачы сэрбэст бурахараг дөрдүнчү ағачда илмэ бағлајырды, даһа сонра исэ биринчи ағачы бурахараг икинчидэ сапы илмэлэјирди. Бу заман јенэ дэ ики ағачы сэрбэст бурахырды. Белэликлэ, бүтүн

сапларын һамысы ремиздән кечирилирди. Әмәлијјат бунула гуртармырды. Бундан сонра исә бүтүн саплар чүт-чүт гамышдан дүзәлдилмиш шанадан кечирилирди. Өзү дә бу заман бир шәртә әмәл етмәк лазым кәлирди: 1-чи вә 4-чү сап мүтләг бир шанадан, 2-чи вә 3-чү сап исә дикәр шанадан кечмәлијди. Бүтүн саплар шаналардан кечдикдән сонра тәрраһын иши гуртарырды вә тохунма әмәлијјаты башланырды (Бу мә'луматы бизә 1907-чи илдә Басгал кәндиндә анадан олмуш Ә. Чәфәров демишдир. О, һазырда Бакы шәһәриндә јашајыр).

Јухарыда кәстәрилән ипәк материалыны алмаг үчүн Шуша гәзасында башга чүр һәрәкәт едирдиләр. Һазыр сапы гајнадыр вә дәрһал бојајырдылар. Гајнатма 2—5 дәгигә чәкирдисә, бојама 5—6 саат узанырды. Ону күнәшин алтына сәриб гурудур, јапышган вә нишаста гарышығы илә јапышдырыр, јенә гурудур, јумаг еләјир вә һәмин ипәк јумагларыны арғач алмаг үчүн әл ијләринә әриш алмаг үчүн исә вәрдәнәләрә долајырдылар.

Ипәк парчалары ел арасында «шәрбаф дәзкаһы» адланан хүсуси дәзкаһларда тохујурдулар. Јухарыда дејилдији кими, бу дәзкаһларын әсас һиссәләри ағачдан һазырланырды. Мәсәлән, Шамаһы гәзасында дәзкаһларын һиссәләри әсасән шам ағачындан дүзәлдилирди. Ону гурашдырмаг үчүн дә ики адам лазым кәлирди. Басгаллы К. Тағыјевин сөјләдијинә көрә бу дәзкаһлары һәр адам дүзәлдә билмирди, бунун үчүн маһир вә бачарыглы дүлкәрләр тәләб олунурду. О, сөһбәтиндә белә дүлкәрләрдән уста Мәһәммәдин, Мәшәди һејдәрин вә Н. Әбдүловун адларыны тез-тез чәкирди.

Тохучу дәзкаһынын гурулушу барәдә мә'луматлара ингилабдан әввәлки бәзи мүәллифләрин әсәрләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр. Онларын арасында В. П. Ивановун мә'луматы даһа кениш мараг доғурур. О, «Гафгазын кустар ипәк тохучулуғу иши, онун нөгсанлары вә тәкмилләшдирмәк имканлары» мәгаләсиндә јазырды ки, Гафгаз тохучу дәзкаһы өн валындан ибарәтдир, валын габағында

көндәләнинә гојулмуш тирләрдән гамыш дишли шана илә тәһниз едилмиш, баган, онун лап архасында исә блоклардан ремиз асылмышдыр. Даһа сонра ремиздән 4—5 аршынылыг бир мәсафәдә вә дөшәмәдән 2.5—3 аршын һүндүрлүкдә бир сыра сап чархларч дүзүлмүшдүр ки, бунлар да блок ролуну ојнајыр. Ијвары ағачлара гејри-мәһдуд мигдарда әриш долајырлар. Ағачларын сајы исә ишләјән блокларын мигдарындан асылыдыр. Сап чархлары, блоклар вә ремиз арасындакы әришин үстүнә рәндәләниб һамарланмыш тир гојурдулар, онун һәр ики учуна кәндир кечириб чәкир вә кәндири дөшәмәјә бәркидилмиш гармаглара бағлајырдылар. Тири онула өн валын арасында јерләшән әришин бир һиссәсини үфүги вәзијјәтә кәтирәнә гәдәр чәкиб бәркидирдиләр. Һәмин тирлә сап чархлары арасында әриши чүт вә тәк саплара ајыран ағач дәстәкләр јерләширди. Әриш сапларыны лазыми тарымда сахламаг үчүн сап чархларындан асылмыш әриш јумагларына кичик торбачыглар бағлајырдылар вә һәмин торбаларын ичинә лазыми мигдарда даш јығырдылар.

Шуша гәзасында ишләдилән тохучу дәзкаһларынын гурулушу һаггында исә Г. А. Мириманов «Шуша гәзасында кустар ипәкчилик сәнәти» мәгаләсиндә даһа әтрафлы мә'лумат верирди: «Ипәк парча тохумаг үчүн дәзкаһдан истифадә едирләр. Онун көвдәси әсасән ағачдандыр, өзү дә хејли һиссәси торпаға басдырылмышдыр. Дәзкаһын габаг һиссәси тохунмуш парчаны рәнкләмәк үчүн нәзәрдә тутулан гәрибә формалы өн вал васитәсилә бир-биринә бирләшән ағач чатмалардан ибарәтдир, тавана дәзкаһдан ајрыча ени дәзкаһын енинә бәрабәр олан, тәхминән 3,5—4 аршынылыг ағач шаналы узун бир ағач бәркидилмишдир. Һәмин узун ағачын алтында она паралел шәкилдә башга бир ағач тир јерләшдирилмиш, онун үстүндә исә икичәркәли ағач тәкәрчикләр дүзүлмүшдүр. Бу тәкәрчикләрин сајы јухарыдакы чәркәјә нисбәтән ашағыдакы чәркәдә икигат чохдур. Ашағы тәкәрчикләрдән ремиз кечирилир ки, онлар да ашағыдакы педаллар васитәсилә һә-

рәкәтә кәтирилир. Јухарыда дүзүлмүш тәкәрчикләр системиндән 4—5 аршын мәсафәдә, һәмчинин дэзкаһдан аҗрыча, үстүндә чохлу һачалар гојулмуш башга бир аҗач тир јерләшдирилмишдир. Онун үстүнә дә 18 әдәд аҗач тәкәрчик чархлар дүзәлдилмишдир. Тәкәрчикләрин сајы тохунан парчанын мөһкәмлијиндән вә ениндән асылы иди».

Мә'лумдур ки, XIX әсрин икинчи јарысында ипәк парчалар ики шәкилдә тохунурду: биринчиси, ев шәраитиндә буна «шарбоф» вә ја «кархана» дејирдиләр, һазырланан мәнсул әмтәә, сатлыг мал характери дашыјырды, кустар тохучу бүтүн иши аилә үзвләринин көмәји илә өзүнүн шәхси дэзкаһында көрүрдү.

Икинчи һалда исә ишләр ашағыдакы шәкилдә көрүлүрдү: карханачы өзүнүн чох да бөјүк олмајан тохучу карханасында бир нечә дэзкаһ гојурду вә муздла тутдугу тохучу ишчиләрин көмәји илә материал һазырлајырды. Бир мәсәләни хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, Ширван зонасында һәр ики формада ипәк парча тохунурду. Јелизаветпол вә Шуша гәзаларында исә јалныз икинчи үсул үстүнлүк тәшкил едирди. Н. Н. Шавров јазырды ки, Ширванда ики чүр тохучу мүәссисәси фәалијәт көстәрирди, бириндә ев саһиби өзүнүн аилә үзвләри вә шакирдләри илә ишләјирди, о бириндә исә ев саһиби 5, 10, 12 дэзкаһы олан е'малатхана сахлајыр вә адам тутуб күнәмузд ишләдирди. А. Мустафајевин «Ширванын мадди мәдәнијәти» әсәриндә көстәрилдији кими, Ширванын аран кәндләриндә ипәк парчалары јалныз евләрдә тохујурдулар. Әсас тохучулуг мәркәзләри, «карханалар» Шамаһы шәһәри, Басгал, Мүчү вә башга кәндләр һесаб едилирди, һәмнин мәркәзләрдә истәһсал олунап палтар-парча базара чыхарылырды: XIX әсрин 90-чы илләринә јахын ипәк парчалар исә тәкчә Шушада мөвчуд беш тохучу е'малатханасында истәһсал едилирди.

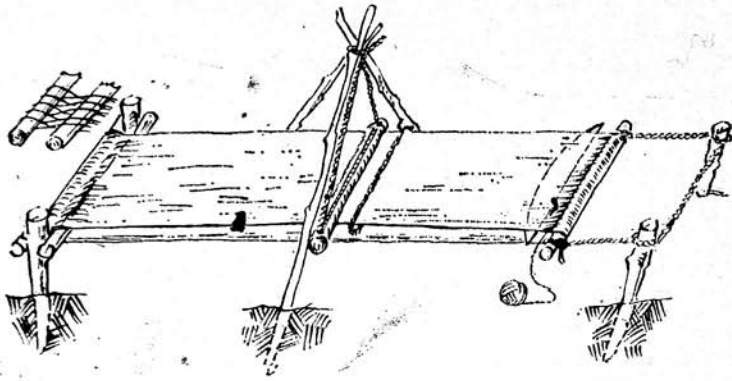
Ипәк парча тохумаг үчүн ипәк сапы мұхтәлиф јерләрдән, мәсәлән, Шамаһыја ипәк сап Нуха вә Гутгашен шәһәрләриндән, Вәндам кәндиндән, Көјчәј гәзасынын Исма-

јыллы шәһәриндән, Бығыр вә Гара-мәрјәм кәндләриндән, Ордубада — Күрчүстандан вә Орта Асијадан кәтирилирди, Шушада исә һазыр әриши јерли завод саһибләриндән алырдылар.

Хам ипәк әлдә етмәјин мұхтәлиф формалары мөвчуд иди. Бу формаларын нәзәрдән кечирилмәси о вахт ипәк тохучулугу саһәсиндә гүввәдә олан алыш-вериш вә сәләмчилик әлагәләринин инкишаф дәрәчәсини мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир. Хам ипәји, «базарчы»—мөһтәкир әввәлчә алыб јығыр, сонра ону тохучуја ја нәгд пула, ја да нисјә сатырды. Алыш-веришдә, «базарчы» нисјә вердији хам ипәјин әвәзиндә тохучудан һазыр парча да көтүрә биләрдди. Н. А. Абелов бу алғы-сатгы просесини белә тәсвир едирди: «Јерли чамаат тәрәфиндән һазырланмыш хам ипәк Нухада, Көјчәј гәзасында, Шамаһы гәзасынын Күрдәмир саһәсиндә «базарчы» дејилән мөһтәкирләр тәрәфиндән сатын алынырды. «Базарчы» ипәјин һәр пудуна 140—200 манат верирди, сонра һәр пуд ипәкдән 8—10 манат газанч көтүрмәклә тохучуја (шарбофа) сатырды. Әкәр сөвдәләшмә нәгд пул илә һәјата кечирилирдисә, јахуд ипәк нисјә верилирдисә, ја да «базарчы» тохучудан һазыр парча алырдыса, онда һәр пуд ипәјин үстүндә мөһтәкир 40 манат әләвә кәлир көтүрүрдү. Әлбәттә, бу алыш-веришләрин зијаны һәмишә тохучу-шарбофлара дәјирди. Онлар хам ипәји билаваситә Шамаһынын өзүндә икинчи адамын әлиндән аланда даһа чәтин вәзијәтә дүшүрдүләр.

Азәрбајчанда ипәк тохучулугунун икинчи типи чечим тохумаг иди. Чечим тохунушу да кәлағәји тохунушу кими Азәрбајчанда кустар шәкилдә әл илә көрүлән әсас вә ән гәдим пешә сајылырды. Онунла јалныз гадынлар мәшгул олурдулар, онун тохунушу исә ән ади дэзкаһларда һәјата кечирилирди (шәкил 5).

Чечим тохумаг үчүн ики дэзкаһдан (һанадан) истифадә едилирди. Етнографик материаллар көстәрир ки, Көјчәј вә Шамаһы гәзаларында чечим тохунан дэзкаһлар Гарабағ зонасынын дэзкаһларындан фәргләнирди. Көјчәј-

Шәкил 5. Үфүги чечим тохујан дэзкаһы

Шамаһы зонасында әсасән алчаг-үфүги шәкилдә гурулмуш дэзкаһлар характерик иди, әриш она узун кәмәр шәкилдә кејдирилди. Үмумијјәтлә, дэзкаһ ашағыдакы шәкилдә гурашдырылырды: тохумаг үчүн нәзәрдә тутулмуш әриш јеринә гоз ағачындан дүзәлдилмиш—һәрәсинин узунлуғу 2 аршын олан үч дәстәкдән ибарәт сачајағы гојурдулар вә үчүнүн дә башыны бир-биринә бағлајырдылар. Сачајағынын јухарысына кәндир бағлајыр, онунла ремизләри сахлајырдылар. Сонра узун кәмәр шәкилдә торпаға басдырылмыш пајалара бағлы ики ағач дәстәкдән вә ремизләрдән кеңирилмиш әриши торпағын үстүнә сәрирдиләр. Сачајағыны елә бағлајырдылар ки, о, пајанын бир чүтүнүн јанында олурду вә әриш торпаг үстүндә бир вершок мәсафәдә дартылырды. Белә гурулуша малик дэзкаһа биз Шәки рајонунун Бөјүк Дәһнә кәндиндә дә раст кәлмишик. Лап бу јахынлара гәдәр һәмин дэзкаһда чечим тохујурдулар.

Гарабағ зонасында ишләдилән дэзкаһлара кәлинчә, демәк лазымдыр ки, онлар халча тохунан һаналара даһа чоһ охшајырдылар. Бу, дэзкаһ вә ја һана нисбәтән маили гојулан чәрчивәдән ибарәт олурду, чәрчивәнин јухары башы

дивара дирәнирди. Көндәләнинә гојулан тирә әриши илишдирир вә халча тохумаға башлајырдылар, сонра арғачла арасыны долдуруп, ону да батана — дәмир дишли дарагла дөјүб бәркидирдиләр.

Чаваншир гәзасында олан дэзкаһларын гурулушу һағында данышаркән Исрајелов гејд едир ки, чечим тохумаг үчүн дэзкаһы ја евдә, ја да һәјәтдә гурурдулар, бунун үчүн әввәлчә торпаға јухары башынын арха тәрәфиндә кәртикләр ачылмыш дөрд паја басдырыр, һәр кәртијә бир ағач дәстәк јерләшдирирдиләр. Пајалары торпаға чүт-чүт елә басдырырдылар ки, биринчи чүтлә икинчи чүт пајанын арасындакы мәсафә чечимин узунлуғунун јарысына бәрабәр олсун, бир чүт һесаб едилән биринчи паја илә икинчинин арасы исә чечимин енинә ујғун кәлсин. Чечим ипини торпағын үстүндә сахламаг үчүн биринчи чүт пајанын јахынлығында дајаг дүзәлдирдиләр. Сапы бир чүт пајанын үстүнә гојулмуш тирдән, о бир чүт пајанын үстүндәки тирә кеңирди, учларыны бағлајып фасиләсиз әриш иплији дүзәлдирдиләр. Арғачы мыхламаг үчүн «тур» адланан трапесија шәкилли тахта парчасындан истифадә едилди.

Дэзкаһы ја јашајыш отағында, ја балконда, ја да һәјәтдә гурурдулар. Бу, мүхтәлиф сәбәбләрлә бағлы иди. Мәсәлән, һавалар исти кечәндә ону ејванда гојурдулар. Бә’зи тохучуларын бу мәгсәд үчүн нәзәрдә тутулмуш хүсуси јерләри варды. Үмумијјәтлә, тохучу дэзкаһы үчүн јер сечәркән көрүнүр, тохучу аиләсинин вәзијјәти дә нәзәрә алынырды. Һәр һалда дүзкүн бир күнч-бучаг сечилмәси тохучулар үчүн хејли дәрәчәдә әһәмијјәтә малик иди. Дэзкаһ тәхминән 45 дәрәчә маиллик алтында гурулурду. Чечим тохујан адама мүтләг бу әмәк аләтләри—һәвә, киркит, гајчы вә чиб бычағы лазым кәлирди. Һәвәни ағачдан вә ја дәмирдән дүзәлдирдиләр. Онун әл тутулан учу кетдикчә назикләширди, һәмин уч әјилирди, бир нөв дәстәјә охшајырды. Һәвәнин башга учуна исә мөһкәм шәкилдә 3—4 вершок узунлуғунда күт дишли дәмир вал кеңирилди. Һәвәнин дишләри бир-бириндән елә мәсафәдә јер-

лэшдирилди ки, онлар эришин ипләри арасына сәрбәст кириб чыха билсин. Ағач һәвәни јерли усталар дүзәлдирдиләр. Дәмир һәвәни исә башга чүр һазырлајырдылар: о, бир-бирилә кор бучаг алтында бирләшдирилмиш јарым-даирәви лөвһәдән вә дәстәкдән ибарәт олурду. Дәстәјин учу кетдикчә бир аз галынлашырды, бу да аләти јахшы тута билмәк үчүн едилирди.

Киркити дәмирдән, ағачдан, бә'зән дә марал бујнузундан дүзәлдирдиләр. О, формасына көрә дәрјазы хатырладан, учлары гатланмыш ја ики-үч, ја да дөрд валдан ибарәт олурду, узунлуғу исә адәтән 6—8 вершока чатырды.

Гајчы вә чиб бычағы да тохунма заманы даһа чох ишләдилирди: Халча тохучулуғунда олдуғу кими, ипәк тохучулуғунда да ағыз чубуғу, күчү ағачы, күчү чубуғу, тач ағачы вә охлу дэзкаһын әсас аләтләри һесаб едилирди. Бүтүн бунларын һамысы ағачдан һазырланырды, өзү дә бармаг галынлығы бојда олурду, тәкчә күчү ағачынын јоғунлуғу бир вершока чатырды. Бу аләтләрин узунлуғу әришин вә дэзкаһын ениндән асылыјды. Охлунун узунлуғу исә тәкчә дэзкаһын ени илә әлагәдар иди вә дөрддә үч—алты аршына чатырды.

Һәр дэзкаһын үстүндә 2—3 нәфәр тохучу гадын ишләјирди. Онлардан бири баш уста һесаб едилирди, галанлары исә онун көмәкчиләријди. Н. Д. Калашевин дедијинә көрә Көјчај гәзасында чечим тохунан заман һәр баш устанын јанында сапы бир-бириндән ајырмаг үчүн бир нәфәр дә көмәкчи — «јанчы» отурурду. Чечими јерли чамаат тәрәфиндән кустар шәкилдә һазырланмыш ипәкдән вә хараб олмуш бараманын «кечи» адланан саплыгдан, һабелә һәр икисинин гарышығындан алынмыш саплардан тохујурдулар. Чечим иплијини әввәлчәдән һазырлајырдылар, јә'ни гајнадыр, бојајыр, ачыб дүзәлдир вә буруб еширдиләр. Ешилмиш саплары «киртыз» дејилән дәмир милләрлә дүзәлдирдиләр. Чечим тохумаг үчүн саплары гара, гырмызы, сары, мави вә башга рәнкләрә боја-

јырдылар. Һәр тохучу гадын даһа јени, бәзәкли нахышлары олан көзәл чечимләр тохумаға чалышырды. Һеч тәәччүблү дејил ки, гәдим чечимләр һәм көзәллији, һәм дә мөһкәмлији илә сечилирди. Онларын үстүндәки шәкилләрдә халча нахышларында олдуғу кими, халг јарадычылығынын изләри көрүнүрду. Бир тохучу гадын 8—10 күн әрзиндә узунлуғу 6, ени исә 0,5 аршын олан чечим тохуја билирди.

Сапын кејфијәтинә көрә чечимләри үч категоријаја бөлмәк оларды: 1) јалныз сапын туллантыларындан тохунан чечимләр; 2) тулланты вә ипәк сап гарышығындан тохунан чечимләр; 3) јалныз ипәк сапдан һазырланмыш чечимләр; буна чох надир һалларда раст кәлмәк оларды, өзү дә чох мөһкәм иди вә нахышлары илә сечилирди. Бу чүр нахышлы вә золаглы чечимләрә кениш тәләбат варды. Чечимләрдә хоша кәлән о иди ки, ағ, гырмызы, јашыл, сары вә мави рәнкли назик золаглар бир-бирини әвез едилди. Һәмин шәкилдә енли золаглы чечимләр дә тохујурдулар.

Чечимин золаглары үстүндә шаһмат гајдасында рәнкли ипәк сапларла чүрбәчүр нахышлар вурурдулар. Һәр золагда, ја да һәр золагдан бириндә үчбучаглар, дүз фигурлар, ја да балача хәтләр нәгш едилирди.

Чечимләрдә нахышлар исә адәтән сары, ағ, ја да гәһ-вәји рәнkdә олурду, бә'зән дә ағ вә сары рәнкләрин гарышығындан мұхтәлиф фигур тәсвирләри, ән чох да ән'әнәви товуз гушу тохујурдулар.

Н. А. Абеловун јаздығына көрә Көјчај вә Шамаһы гәзаларынын Күрсаһили кәндләриндә кустар үсулла алынмыш ипәкдән ала-бәзәк золаглы вә чох садә нахышлы енсиз, лакин галын чечимләр тохујурдулар вә онлары јерли чамаат јорған, мұтәккә вә дөшәкчәүзү кими ишләдиләр. Ипәкдән тохунмуш чечимин үч нөвү варды: 1) кәмијән-дүзхәтли габарыг нахышлары олан золаглы чечимләр; 2) ал-гырмызы, ја да зәр адланан ади нахышлы золаглы чечимләр; 3) һамар золаглы саја чечимләр. Н. И. Кала-

шев жазырды ки, Көјчәј гәзасында ики чүр чечим ишләдилирди: «кәмијән (бә'зән товуз, ја да ала көјнәк дејирдиләр) адланан чечимин иплији јалныз хараб олмуш ба-рамадан һазырланырды. Узунлуғу 12 хан аршыны (хан аршыны 1,3/7 рус аршынына бәрабәр иди), ени исә 8 хан аршынына бәрабәр олурду. Бир кәмијән чечиминә 13,5 фунт, ја да 18 етил иплик, бир ала көјнәјә исә 11,1/4 фунт, ја да 15 стил иплик вә ја ел арасында дејилдији кими, «кечи» лазым кәлирди. Бир тохучу гадын бир әдәд кәмијән чечимини бир аја, ала көјнәк чечимини исә 20 күнә тохујурду.

Ипәк тохучулуғу мә'мулатларындан данышаркән кәлағәји истәһсалы барәдә сөз салмамаг олмаз. Әсасән бу ишлә Јелизаветпол, Шуша, Шәки, Шамахы шәһәрләриндә, һабелә Азәрбајчанын башга јерләриндә мәшғул олурдулар. Кәлағәји һазырламаг үчүн нәзәрдә тутулан ипәк парчаны содалы мәһлулда гајнадыр, диггәтлә тәмиз суда јахалајыр вә гурудур, үст-үстә јығыб үстүнә ағыр бир шеј гојур, дүзәлмәси вә гырышларынын ачылмасы үчүн бир нечә саат көзләјирдиләр. Хејли сонра бир-бир көтүрүб алчаг тахта столун үстүндә тарым чәкир вә чүрбәчүр шәкилләр вурурдулар. Әввәлчә өрпәјин, ја да гајнадылмыш ағ парчанын үстүнә хүсуси гәлибләрлә гатран гојурдулар ки, парча бүтөвлүкдә бојананда һәмин јерин үстүнү өртсүн. Гәлибләр хүсуси усталар тәрәфиндән армуд ағачындан дүзәлдилирди вә үстүндә тутмаг үчүн дәстәк гојулурду Гатраны мүхтәлиф үсулларла һазырлајырдылар. Мәсәлән, Шушада пиј вә муму гарышдырыб балача чугун газанда әридир, истифадә едиләнә гәдәр сахлајырдылар. Шамахыда исә гара саггызла ағ саггызын гарышығындан дүзәлдир вә һәмин гарышығы мумла әридирдиләр.

Ипәк парчанын үстүнә шәкилләр вуран уста-кәлағәји-чы дөшәмәдә балача стола бәнзәр бир дајағын архасында отуруб парчаны онун үстүндә јерләшдирди, сонра гәлиби гатрана батырыр вә парчанын нахыш гојулан јеринә вурурду. Онун ардынча мәркәзи фигурлар вурулурду, парчанын кәнары бәзәдилирди, һашијәләр дүзәлдилирди.

Бундан сонра бојама башланырды. Бир сыра һалларда ири вә мүрәккәб нахышлар бир нечә гәлиблә гојулурду. Парчаны зәјли мәһлула салыб бир сутка кечдикдән сонра ону тәмиз сојуг суда диггәтлә јахалајыр вә гајнар бојаг мәһлулунын ичинә салырдылар. Парчалар гара, түнд, мави, гырмызы, чәһраји, сары вә гәһвәји рәнкә бојанырды. Парчанын шәкилләр олан јерләри бојама заманы ағ рәнкдә галырды, чүнки шәкилләр вурулан мәһлулунын тәркиби бојағы бурахмырды. Һәр һансы рәнкә бојанмыш өрпәкләри гајнар сабунлу суја салыр вә гатран кедәнә гәдәр јујурдулар. Гурудуб ону сојудулмуш нишастаја салыр, чыхарыб јенидән гурудур, дөрд гатлајыр, кирдә ағач парчасына долајыб һамарлајырдылар. Ахырда өрпәкләри ағачдан чыхарыб ики мәнкәнә арасына јығыб сыхырдылар. Онлар бир сутка бурада галырды.

Башга бир мисал, Шуша гәзасында кәлағәјыны мави рәнкә белә бојајырдылар: кил күпү, ја да чугун газаны су илә долдурур ичинә сөнмүш әһәнк төкүрдүләр, хејли гум-даш әлава едиб гыздырыр вә ики күн беләчә галырды. Ики күндән сонра она 3/4 фунт бал гатырдылар. Мајени гарышдырыр, гыздырыр вә јенә ики күн беләчә сахлајырдылар. Ики күндән сонра мәһлулу сүзүр вә күндән көтүрүлмүш 0,5 фунт бојаг чөкүнтүсү әлава едирдиләр Һәмин күпә 0,5 фунт јахшыча әзилмиш бојаг төкүр вә ики күн көзләјәрәк јенидән ораја 0,5—2 фунт бојаг әлава едирдиләр, мәһлулу 30—40 дәрәчәјә гәдәр гајнадыб ағачла гарышдырырдылар. Беләликлә, бојаг һазыр олурду вә өрпәкләри күпүн ичинә төкүр, һансы рәнки алмаг истәјирдиләрсә, бурада о гәдәр дә сахлајырдылар. Бојама гуртардыгдан сонра өрпәкләри чыхарыр вә бојаг там кедәнә гәдәр дәфәләрлә јујурдулар.

Г. А. Гулијевин «Азәрбајчан басма нахышы һаггында» мәгаләсиндә охујуруг: «Рәнкли һашијәси олан ағ рәнкли кәлағәјыны ашағыдакы шәкилдә һазырлајырдылар: кәнардан 10—12 сантиметр ичәријә доғру дарағабәнзәр кичик дишчикләрдән ибарәт һашијә басырдылар. Кәнар һашијәсиндән ичәријә доғру исә квадрат шәкилли башга ири өр-

пәјин ағ парчасыны бојағын тә'сириндән горумагдан өтрү һамар бир һашијә дүзәлдирдиләр. Кәләғажыны әввәлчә ики гатлајыб бүзүрдүләр. Өрпәјин јухары башыны балача кирдә ағача долајыр вә үстүндән әски илә бағлајырдылар. Ашағысыны исә бош бурахыр вә мөһкәмләтмәк үчүн зәјли мөһлулда јахалајырдылар. Бир суткадан сонра өрпәјин һашијәсини мөһлулдан чыхарыб сојуг бојаға салырдылар».

Гара рәнкли кәләғажы алмаг үчүн парчаны ардычыл олараг әввәлчә сары, сонра гырмызы вә нәһажәт, мави рәнкә бојајырдылар. Белә ки, кәләғажыја чүрбәчүр һамышлар вурурдулар. Алты ағ рәнкдә галмасы үчүн гатранла һахыш гојуб әввәлчә сары, гатранла башга шәкли басыб гырмызы, үчүнчү шәкли басыб сонра мави рәнкә бојајырдылар. Өлчүсүнә кәлинчә кәләғажы өрпәкләр квадрат шәклиндә 1—3 аршын арасында олурду вә һәр бир әдәдин гијмәти 50 гәпикдән 6 маната гәдәр мүәјјән едилрди.

Ипәк мә'мулатлардан башга ипәкдән көјнәк тикир, балача чиб јайлығы, чадра, чаршаб, јорғанүзү, дөшәкчә јастыгүзү, мүхтәлиф пәрдәләр һазырлајырдылар. Ипәк парчалардан, һәмчинин киши вә гадын үст палтары тикилир, бәзәк үчүн истифадә едилрди. Ширванда ипәк парчанын кишиләр үчүн шалвар, архалыг вә башга чуха тохунушунда ишләдирдиләр. Гадын палтарына кәлинчә исә јерли хусусијјәтләрдән асылы олараг бир сыра элементләри чыхмаг шәртилә Ширван гадынларынын кејим комплекси тиположи чәһәтдән Үмумазәрбајчан характери дашыјырды, башга сөзлә десәк, аиләнин мадди күзәраны илә әлағәдар онларын истәр алт, истәрсә дә үст кејимләриндә ипәк парчалардан истифадә едилрди.

Бојаманын техноложи просеси

Азәрбајчанда бојагчылыг сәнәтинин гәдим бир тарихи вардыр. Халгымыз узунәсрлик бу дөвр әрзиндә өзүнүн зәнкин милли мәдәнијјәтини јаратмышдыр. Гәлә антик дөврүн тарихчиси Геродот (бизим ерадан әввәл тәхминән 484—425-чи илләр) Гафгаз халгларынын бојаг биткиләриндән рәнк алмасы барәдә хәбәр верирди. Геродот јазырды ки, Гафгазда гәрибә јарпаглары олан ағачлар битир, бу јарпаглары сүртүб әзир, суја гарышдырыр вә бојаг һазырлајырдылар, һәмин бојагла палтарлара һахыш вурурдулар. Нахышлар о гәдәр мөһкәм олурду ки, јујуланда кетмирди, јалһыз пал-палтар ишләндикдә онунла биркә силнирди. Анчаг бурада бир мәсәлә вар ки, Геродотун мә'луматына көрә һансы ағачларын вә биткиләринин јарпагларындан бојаг алындығыны дәгиг мүәјјән етмәк мүмкүн дејил. Лакин белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, бу мәгсәд үчүн лап гәдим заманлардан битки һәлими ишләдилмишдир. Бир дә ки, XIX әсрин 80—90-чы илләринә кими Азәрбајчан халгы өзүнүн һәјатында биткидән һазырланмыш бојаглардан кениш шәкилдә истифадә етмишдир. Јалһыз XIX әсрин ахырларындан башлајараг кимјәви вә ализарин бојаглар тәбии бојаглары сыхышдырыб арадан чыхармышдыр.

Бојагларын кејфијјәтиндән сөз ачан С. Гулишамбаров гејд едирди ки, кустар усталар тәрәфиндән ишләдилән јерли бојаглар өзүнүн әла мөһкәмлији вә көзәл рәнки илә битки вә һејван мәншәли бојаглардан гат-гат үстүн иди. Беләликлә, XIX әсрин сон ијирми беш илиндә парча бојамаг үчүн истифадә едилән бојаг маддәләрини ики категоријаја бөлмәк олар: биринчиси, анилин бојалары вә икинчиси, битки вә һејван мәншәли бојалар, һәр категорија да өз нөвбәсиндә ики јерә ажрылырды: кәнардан кәтирилән вә јердә һазырланан бојаглар. Ипәк парчалары һәм ипәкчиләрин еһтијачлары үчүн өзләри тәрәфиндән евләр-

дә, һәм дә сәнаје үчүн хусуси бојагханаларда бојајырдылар.

Анили́н бојаглар э́сас сәнаје ма́ркәзләриндә—Нуха, Шама́хы, Шуша, Јелизаветпол шәһәрләриндә, Басгал вә башга кәндләрдә ишләдилирди. Белә бојаглар ел арасында чөвһәр адланырды. Бу бојаглардан фуксин вә јашыл бојаг даһа кениш јајылараг һамы тәрәфиндән ишләдилирди. Гәтта бу типдән олан мави, көј, гырмызы, бәнөвшәји, сары вә с. бојаглар да кәтириб сатырдылар. Ал гырмызы бојага «ал» (русча «ал») түнд гырмызы бојага — гырмызы чөвһәр, мави бојага — фирәнки абы, түнд јашыл бојага — јашыл эмири дејирдиләр. Анили́н бојаглардан Ләнкәран, Нахчыван, Шәки, Көјчәј гәзаларында, һабелә Күрчүстанын Телави гәзасында вә башга јерләрдә истифадә едирдиләр.

Битки вә һејван мәншәли бојаглара кәлинчә, гејд етмәк лазымдыр ки, онлар кәндләрдә даһа кениш шәкилдә ишләдилирди. Чүнки ипәкчиликлә мәшгул олан һәр аиләдә истәр евдә кејинмәк, истәрсә дә сатыша чыхармаг үчүн ипәк мәмулат бојајырдылар.

И. Г. Әлибәјов јазырды: «Бојаг үчүн адәтән мешәләрдә, бағларда, чөлләрдә, һәјәтләрдә вә башга јерләрдә битән ағачларын јарпагларындан, габығындан, һабелә от биткиләриндән вә онларын күлүндән, тәркибиндә гызыл олан фајдалы газынтылардан, Гафгазын бир сыра јерләриндә јабаны һалда битән гызыл бојаг отунун көкүндән вә чүрбәчүр маддәләрдән истифадә едирдиләр.

Нухада, Шамаһыда вә дикәр јерләрдә гырмыз бөчәјиндән алынған түнд-гырмызы бојаг да чамаат арасында кениш јајылмышды. Ону түнд көј рәнкә гатанда, һәмчинин бадымчаны бојаг да алынырды. Бу бојағын фунту 2 маната иди.

Ләнкәран гәзасында ән чох сарыкөкдән алынған түнд сары бојагдан кениш истифадә едилирди. Сарыкөкү билаваситә Ирандан кәтирирдиләр. Ирандан вә Орта Асиядан кәтирилмиш испирак биткисинин көвдәсиндән Шу-

ша, Шамаһы, Јелизаветпол вә башга гәзаларда сары-лимонвары бојаг алыб кениш шәкилдә ишләдиләр. Орта Асия вә Ирандан, һәмчинин һәшәрәтлар тәрәфиндән шабалыд јарпагларынын үстүнә гојулмуш бузгунушлары да јығыб кәтирир, ипәји онун һәлиминдә бојајырдылар. Көзәл чәһрајы-гырмызы рәнк алынырды. Бузгунуш ән чох Шамаһыда вә Шушада мәшһурлашмышды. Ири вә ја да хырда доғранмыш гырмызы сәндәл ағачынын һәлими бојаг кими истифадә олунурду. Ипәк бу һәлимдә гырмызы рәнкә чеврилди. Сәндәл бојасы э́сас етибарилә кәлағәји һазырланмасында даһа фајдалы иди. Гәһвәји рәнкли сәндәл исә гара бојаг алмаг үчүн нәзәрдә тутулурду. Шамаһы гәзасында гара рәнк алмаг үчүн сәндәл ағачынын һәлиминә дәмир дузунун мәһлулуну гатырдылар. Ән нәһәјәт, Ирандан кәтирилән индиго адланан түнд көј рәнкли бојагдан түнд мави рәнк алынырды. Онунла тәкчә ипәк парчалар јох, һәмчинин памбыг вә јун парчалар да бојајырдылар. Мави рәнкин хошакәлән мүхтәлиф чаларлары олурду. Испиракын һәлимини түнд көј рәнкли бојага гатанда сары-јашыл, түнд көј рәнки гырмыз бөчәјиндән һазырланмыш бојага гатанда исә бәнөвшәји рәнк алынырды. Бундан башга бир сыра кәндләрдә түнд-көј рәнки сары рәнкә гатыр вә чүрбәчүр чаларлы јашыл рәнк әлдә едилирди. Сатылан бүтүн бу бојалар өзүнүн һәсәдапарычы мөһкәмлији илә сечилди. Демәк олар ки, бу бојаларла чечим иплијини бојајырдылар.

Бојагчылыгда башга маддәләр дә ишләдилирди, онлардан сабуну, муму, гара гатраны, поташы буна мисал кәстәрмәк олар. Ејни заманда соған габығы да бојаг маддәси кими әлверишли иди. Онун һәлиминә салынан ипәк сары рәнкә чеврилди. Нар вә бир сыра башга ағач габығындан ипәји гара бојамаг үчүн истифадә едилди. Нәр ики габығы бир газана долдуруб гајнадыр вә һәлим алырдылар. Нәлим сојудугдан сонра ипәји онун ичинә салыр, вахташыры газандан чыхарыб он беш дәгигә гурудур вә тәзәдән јенә газана салырдылар. Једди күн әрзиндә ипәк

гара рэнкэ чеврилирди. Гара рэнкли ипэк парча һазырламаг үчүн нар габығындан истифадә едилмәсч. бүтөв Загафгазијада кениш јајылмышды.

Бәркимәмиш гоз (lug Jansreda) габығындан да боја һазырлајырдылар. Бунун үчүн ону бир һәфтә суда сахлајыр, сонра сују гајнадыр вә бурада бојаг иши апарараг гонур рэнкли (tencle morte) ипэк парча алырдылар. Кәндалаш (sambucus nigra) мејвәсиндән алынган сары-јашылы рэнк дә чамаатын нәзәр-диггәтиндән јајынмамышды. Азәрбајчанын бир чох јерләриндә бечәрилән бојаг отундан исә парчаны гырмызы рэнкә бојамаг үчүн истифадә едилди. Сараған һәлиминин тә'сириндән парча сары рэнкә чеврилирди. Гызылағач габығындан сары вә ја гырмызы рэнкли түнд бојаг әлдә едилди. Бу рэнк Нуха гәзасынын Нич кәнд сакинләринин зөвгүнә даһа јахын иди. Басгал кәндиндә исә ипэк парчаны сары рэнкә бојамаг үчүн чыр алма ағачы габығыны јығыб гајнадырдылар.

Әрәш, Нуха вә с. гәзаларда пахлалылар фәсиләсиндән олан наз, Загатала даирәсиндә чуди вә сараған биткиләри бојаг үчүн даһа сәрфәли сајылырды. Чуди адланан отагәдим заманларда дағларын јамачларында һәр јанда раст кәлмәк оларды. Кәндлиләр һәммин оту јајда, ја да пајызда топлајыр, гурудуб сахлајыр, мүхтәлиф мүрәккәб бојаглар һазырлајаркән ондан кениш истифадә едирдиләр. һәммин биткинин јарпагларыны вә көвдәсини гајнадыр, бир нөв сары бојаг алырдылар. Белә ки, Н. Н. Шавров Азәрбајчанда ипәкчиләрин 26 бојаг нөвүндән истифадә етдикләрини көстәрирди.

Мүәјјән дәрәчәдә мараг доғуран башга бојама үсуллары һаггында да данышмаг олар. Гејд етмәк лазымдыр ки, бојама әмәлијјаты апармаг үчүн хүсуси бир гурғу вә ја аләт јох иди: ону евдә ишләнән ән ади габада, һәр һансы бир мә'мулат тохунан вә ја иплијә тәләбат јаранан заман бојајырдылар. Бојаг, су вә иплик арасында дәгиг нисбәт һеч вахт мүәјјән едилмирди. Бу, әсасән бојаг вә суја

аиддир, онларын нисбәти ади көзлә тәхмини өлчүлүрдү. Бојама заманы иплијин мәһлул ичиндә нә гәдәр галмасы да дәгиг билинмирди. Онун истәнилән рәнки алдығыны көрән кими (иплији тез-тез чыхарыб бахырдылар) газандан чыхарыр вә сојуг суда јујурдулар, рәнки солмасын дејә көлкәдән асыб гурудурдулар. Јалныз гара ипәји күнәш алтына сәрирдиләр.

Бүтүн бу чәтинликләрә бахмајараг, јухарыда гејд едилдији кими, Нуха, Шуша, Шамаһы, Јелизаветпол шәһәрләриндә, һабелә Басгал кәндиндә бојагханалар мөвчуд иди. Бир гајда олараг, бојагханаларда үч адам ишләјирди: бири бојаг ағачыны јарыр, бојаг маддәсини һазырлајыр, о бири бојағы гарышдырыр, үчүнчүсү исә башга ишләри көрүрдү. Бојагхананын саһиби исә бојама ишини апарырды. Д. М. Россински Нуха бојагханасыны белә тәсвир едирди: «Бојагчы е'малатханасы ортада узун даш лөвһә тојулмуш балача бир дахмадан ибарәтдир. һәммин лөвһәнин үстүнә парча гајнатмаг вә бојамаг үчүн бир нечә газан јапышдырылмышдыр. Е'малатханада адәтән ики-үч киши ишләјир».

Бојағы мис газанларда биширдиляр. һәммин газанларда әввәлчә ипәји сабунла јох, бојагчынын сабун дашы дедији хүсуси маддә илә гајнадырдылар. Ипәји һәммин дашла гајнадараг тәзәдән ичинә бојаг маддәси төкүлмүш чанагда биширдиляр, сонра чыхарыб күнәшин алтында сәрирдиләр. Әкәр ипәји мүхтәлиф рәнкләрә бојамаг лазым кәлирдисә, ону ја сојуг, ја гајнар бојаға, ја да ашы маддәсинә салырдылар. Сојуг бојама апарыланда бојағы күпә төкүр, ону торпаға басдырыр вә бојајырдылар. Гејд етмәк лазымдыр ки, бојагчылыгда рәнкләрин гатылығы, пигментләрин тә'сиринин давамлылығы, лазым олан ашы маддәсинин сечилмәси, һабелә су бөјүк рол ојнајырды. И. Г. Әлибәјов јазырды: «Тәркибиндә чохлу әһәнк вә магнезиум дузлары олан мәһлул, һабелә дәмир вә үзвү туршулар олан сулар бојагчылыға олдуғча мәнфи тә'сир көстәрир».

Елә буна көрә дә кәндлиләрин өзләри рәнк алынмасынын халг үсулларындан кениш шәкилдә истифадә едирдиләр. Мәсәлән, испиракдан рәнк алмаг үчүн һәмин биткинин көвдәсини әввәлчә газанда гајнадыр, сонра дүмаг ипәк парчаны һәмин һәлимин ичинә салырдылар. Ән чох чәнүб өлкәләриндә битән сафлор адлы биткидән даһа хошакәлән рәнкләр алынырды. һәмин биткинин ләчәкләрини балача торбаја јығыб чәһрајы рәнк алынана кими исти суда һәлл едирдиләр. Даһа ачыг чаларлар алмаг үчүн ичиндә ләчәкләр олан торбаны нөвбә илә бир нечә газанын ичинә салырдылар, газанлардакы сулар нәтичәдә кет-кедә даһа ачыг рәнк алырды. Ачыг рәнкли сафлор һәлиминә нар ширәси вә поташ мәһлулу гатышдырырдылар. Нәтичәдә мүхтәлиф чаларлы көзәл чәһрајы бир рәнк алынырды.

Башга бир мисал, ағачы хырда-хырда доғрајыб газана төкүр, гајнадырдылар, һәлә бир аз да һејван сидији гатырдылар. Шамаһы вә Басгал кәндиин бојагчылары бу үсулдан даһа кениш шәкилдә истифадә едирдиләр.

Кәлағајы өрпәкләрини ашағыдакы шәкилдә бојајырдылар: ич јағы вә мумдан һазырланмыш мастиканы (чириши) балача чугун газанда әридир вә гәлибин ашағы һиссәсини һәмин әринтијә батырырдылар. Чыхарыб бир нечә дәфә газанын үстүндә силкәләјир вә өрпәјин үстүнә басырдылар. Маје өрпәјин басылан јеринә һопур, сојујур вә әввәлки бәрк вәзијәтинә дүшүрдү. Бундан сонра өрпәјин бојанмасы әмәлијјаты башланырды. Кил күпү вә јахуд чугун газаны тәмиз су илә долдурур, дөрддә үч фунт сөнмүш әһәнк, бир аз битки күлү (күп дашы) әлавә едир, гарышдырыб корун-корун јанан очағын үстүнә гојурдулар. Ики күн кечәрәк һәмин мәһлула дөрддә үч фунт бал гатыр, јенидән гарышдырыб гыздырырдылар. Ики күн сонра она јарым ведрә рәнк чөкүнтүсү, јарым фунт лилә гатыб әридирдиләр. Јенә ики күн кечәрәк мәһлула 0,5—2 фунт лил әлавә едирдиләр. Алынмыш мәһлулу 30—40 дәрәчә истиликдә ағачла гарышдырырдылар, беләликлә, бо-

јама башланырды. Бојама әмәлијјаты мәһлулун рәнкинн: гатылығындан асылы олагаг давам едирди. Рәнк алыныб бојама гуртаран кими ипәји габдан чыхарыр, бир нечә дәфә јујуб тәмизләјир вә сәриб гурудурдулар.

Нахыш тикмә вә онун нөвләри

Азәрбајчан халгынын тәтбиги-бәзәк сәнәтинин тарихи лап гәдим заманлардан башланыр, саякәлмәз нахышлы әл ишләриндә, мәишәт әшјаларында, ме'марлыг вә гәбирүстү абидәләрдә өзүнүн кениш әксини тапмышдыр. Орта әср Азәрбајчанында сырф мәишәт әһәмијјәтли бәдн сәнәт нүмунәләри даһа чох јайылмышды. Тикмәләрә, күллү парчалара, халча тохунма вә зәркәрлик мә'мулатына, үстүнә чүрбәчүр шәкилләр, бәзәкләр һәкк едилмиш метал вә сахсы габ-гачаглар, ағачдан вә дашдан дүзәлдилмиш тәмтәраглы бәзәкли әшјалара тез-тез раст кәлмәк оларды.

Азәрбајчан халг сәнәтинин ән гәдим вә вачиб нөвү нахыш тикмә һесаб едилир. Тикмәләрдә халгымыза хас бәзәк ишләмәләринин зәнкинлији даһа габарыг шәкилдә бүрузә верирди. Тикмәләр өзүнүн чанлы вә парлаг фантазијасы, јығчамлығы вә милли хүсусијјәтләри, нахышларын көзәл тикилиши илә сечилирди. Г. С. Маслова өзүнүн «Рус халг тикмәләринин орнаменти» китабында тикмә тарихи барәдә белә јазырды: «Мәдәнијјәт тарихини ардычыл шәкилдә көз габағына кәтирсәк көрәрик ки, тохучулуға һисбәтән тикмә бәлкә дә даһа гәдим бир сәнәт сајылыр. Чүнки тохучулуг барәдә һеч тәсәввүрү олмајан бир сыра халгларда тикмә, ја да она јахын олан бәзәк техникасы мөвчуд иди».

Азәрбајчанда тәтбиги-бәзәк сәнәтинин, о чүмләдән бәдн тикмәнин нә вахтдан мөвчуд олдуғуну археоложи мәлүматлара әсасән мүәјјән етмәк мүкүндүр. Илк тунч дөврүнүн (бизим ерадан әввәл III әсрдә) сахсы габлары үстүндә бәдн тикмә элементләринә охшајан садә бәзәк нахышларына — дүз вә сыныг хәтләрә-зигзаглара, нөгтә шә-

килли бәзәкләрә, балача даирәчикләрә, үчбучагларә, ромб-ларә раст кәлмәк олурду. Һәмин дөврүн әсилзадәләринә мәхсус гәбирләриндәки табутлардан сәјсыз-һесабысыз балача метал кәмәрләр, дүмәләр, чубуглар, һәмчинин чүр-бәчүр мунчуглар вә башга бәзәк шәјләри тапылмышдыр. Бунлар һамысы о дөврүн гадын кәјими һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадыр. Гәдим Кәнчә шәһәринин (индики Ки-ровабадын јахынлығында) харабалыгларында газынты апа-рыларкән тапылан сахсы парчаларында елә элементләрә раст кәлмәк мүмкүндүр ки, онлар һәмишә халг јарадычы-лығы нүмунәләриндә, хүсусилә XIX әсрдә тикмә сәнәтин-дә истифадә едилмишдир. Илк орта әсрләр дөврүндә Азәрбајчанда тикмә сәнәтинин инкишафы барәдә 1949-чу илдә археолог Г. Асланов тәрәфиндән Минкәчевирдә апа-рылан газынтылар заманы үзә чыхарылан экспонатлар ма-раглы тәсәввүр јарадыр, јералты сәрдабәдә басдырылмыш табутлардан тапылан вә үстүндә гызылы сапларла ишлән-миш нахышларын изләри јахшы көрүнән ипәк парчалары чох куман ки, бизим еранын V—VI әсрләринә кәтириб чы-харыр. Гафгаз Албанијасы дөврүнә (IV—VII әсрләр) аид һәмин материаллар ичәрисиндә 148 нөмрәли табутдан та-пылан экспонатлар бөјүк елми мараг доғурур. Мүтәхәссис-ләрин фикринә кәрә, һәмин экспонаты, гара ипәк парча үс-тә сары сапларла һөрүлмүш шәкил Азәрбајчан тикмә сәнә-тинин ән гәдим нүмунәси һесап етмәк олар. Шүбһәсиз ки, әсрләр кечдикчә тикмәнин гәдим нүмунәләри ади шәкилдә талмамыш, тәкмилләшмишдир. Көрүнүр, тикмә кет-кедә Азәрбајчан әһалисинин ајрыча мәшгулијјәтинә чеврилмиш-дир. Орта әср Азәрбајчанында бу сәнәтин кениш инкиша-фы барәдә бәдии әдәбијјатда вә сәјаһәтчиләрин тәсвирлә-риндә әтрафлы мәлүмата раст кәлмәк мүмкүндүр. X әсрин бир сыра әрәб сәјјаһлары Азәрбајчанын Бәрдә, Шамаһы вә бир сыра башга шәһәрләриндә ипәк тикмәләри барәдә хә-хәбәр верирләр. Ибн Һөвкәл (X әср) кәстәрир ки, Бәрдәдә ипәкдән чүрбәчүр мәмулатлар дүзәлдирләр. Әл-Истәһри, Ибн Хәлдун вә башгалары исә Шамаһыда һазырланан

ипәк мәмулатлар һаггында хатырладырлар. XII әсрин бө-јүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәви өзүнүн «Једди кө-зәл» доемасында бу һагда сөһбәт ачыр.

XII әсрдә Азәрбајчанда олмуш бир сыра сәјјаһлар Ширван шаһларынын үстү ипәк вә гызыл сапла ишлән-миш чаһ-чәләллы чадырларда јашадыгларыны тәсвир-едирләр. Мәсәлән, XVI әсрдә Азәрбајчаны кәзмиш инки-лис сәјјаһлары А. Ченкинсон 1551—1564-чү илләрдә, Т. Олкок, Ч. Рени, Р. Чини исә 1563—1565-чи илләрдә хәбәр-верирдиләр ки, крал (Ширваншаһ) ипәк вә гызылла иш-ләнмиш чаһ-чәләллы чадырда отурурду, онлар даһа сонра ипәк сапларла ишләнмиш «ипәк палтарлар» һаггында хә-бәр верирдиләр. А. Олеари XVII әсрин 30-чу илләриндә Москвадан кечиб Ирана кедәркән јолүстү Шамаһыда дајанмышды. О өз әсәриндә кәстәрирди ки, Шамаһы са-кинләри әјиричилик, тохучулуг, ипәк вә кағыз үзәриндә тикмә илә мәшғул олурдулар. О даһа сонра «Москваја, Ирана вә орадан да керижә сәфәрин тәсвири» (СПб. «1906, сәһ. 462) әсәриндә јазырды ки, «мүсәлманларын кнјазы» сәфирләри гәбул етдији отагда «тағлы тахчаларда рәнкбә-рәнк ипәклә вә гызыл сапла ишләнмиш ојма нахышлы өр-түкләр көзә дәјирди».

XVIII әсрин көркәмли шаири Молла Пәнаһ Вағиф га-дын көзәллијини тәрәннүм едәрәк вә онларын күләбәтинлә ишләнмиш кәјимләрини өз шәрләринин бириндә тәриф-ләјир.

XIX әсрдә тикмә сәнәти Азәрбајчанын бүтүн гәзә вә шәһәрләриндә кениш јајылмышды. Бәдии тикмә тәтбиги сәнәтин нөвләриндән бири иди. Бу дөврдә јашајыб јарат-мыш шаирә Хуршудбану Натәван истираһәт вахтларыны тикмәјә һәср едирди. Оун мунчугла тикдији көзәл гәлјан габы бизә кәлиб чатмышдыр. Гәдим заманлардан ипәк тикмә Азәрбајчан гадынларынын ән севимли сәнәтинә чев-рилмишди.

Тикмә јерли чамаатын һазырладығы јун вә ипәк сап-ларла көтүрүлүрдү. Тикмә үчүн ишләнән сап нөвләринин

чох hissəsi jерли истeһсалдан асылы иди. Ипәкчиликлө шөһрәтә чатмыш бир сыра гәзаларда, мәсәлән, Нуха гәзасында тикмә иши јалныз сары, гырмызы, мави, јашыл, мүхтәлиф чалары олан гәһвәји рәнкләрә бојанмыш сап-ларла көрүлүрдү. Тикмәләрин бәзәји билаваситә Азәрбајчанын тәбиәти вә халгын мәишәти илә бағлы олан мүх-тәлиф форма вә лөвһәләрлә сечилирди. Тикмәләрдә әсасән күлдана гојулмуш ири бир күл дәстәси чәкилирди, һәмин күл дәстәсиндә ән чох гызылкүл, занбаг гөнчәләри, ал-ча күлү, һәмчинин нәркизи вә гәрәнфили хатырладан баш-га күлләр олурду. Бу лөвһәләр һәндәси фигурларла бир-ләшәрәк мүрәккәб композисијалар јарадыр, XVIII—XIX әсрләрдә Нуха, Кәнчә, Шуша, Ордубад шөһәрләринин га-ла диварларындакы бәзәкли јазыларла вә шәкилләрлә чилалашырды.

Тикмә иши өзүнүн көрүлмә техникасына көрә бир не-чә нөвә бөлүнүрдү: дәјирми чәрчивә ичиндә тикмә үсулу; күләбәтинлә ишләмә; мунчуг, мирвари, рәнкли дашларла, парылдајан бәзәк шejләри илә көрүлән тикмәләр; сых на-хышлы тикмәләр вә с. Истәр XIX әсрдә, истәрсә дә әввәл-ки әсрләрдә Азәрбајчан халгынын һәјат вә мәишәтиндә бу тикмә нөвләриндән ән чох јажыланы дәјирми чәрчивә вә күләбәтинли тикмә үсулу иди. Н. Н. Шавровун фик-ринә көрә XIX әсрдә ики чүр тикмә үсулу варды: ев вә сәнаје тикмәси. Загафгазијанын кәнд әһалиси арасында ев тикмәси даһа кениш әһәмијјәт кәсб едирди. Јухарыда көс-тәрилмишди ки, ев тикмәси илә јалныз гадынлар мәш-ғул олурдулар. Кәнддә гызлар 8—9 јашларындан тикмә өјрәнир, јашлы нәслин тәчрүбәсини көрүб-көтүрүрдүләр. Анчаг XIX әсрин орталарындан башлајараг Азәрбајчан-да тикмә илә кишиләр дә мәшғул олмаға башладылар. Бу барәдә Г. С. Маслова јазырды ки, тикмә иши көрүнүр, пешә һалына кечәндән сонра кишиләрин мәшғулијјәтинә чеврилмишдир.

Тикмәнин ев мәшғулијјәтиндән пешә вә ја истеһсал саһәсинә кечмәси, күтләви тикмә мә'мулатынын базара

чыхарылмасы, бир сыра, о чүмләдән игтисади вә социал шәртләрлә мүәјјәнләширди. В. И. Ленинн гејд етдији ки-ми, шөһәр һәјатынын зәрури тәркиб hissəsi олан сәнәт кәндләрә дә хејли јажылмышдыр вә кәндли тәсәррүфаты үчүн бир әләвәдир. Кәнд әһалисинин мүәјјән фаизи (бә'зән тамамилә, бә'зән дә әкинчиликлә гарышыг шәкилдә) көн, ајаггабы, палтар истеһсалы илә мәшғул олан, дәмир-чилик едән, евдә парча бојажан, кәндлиләрин маһудуну пардаглајан, дән үјүдән вә башга бу кими иш көрән мү-тәхәссис сәнәткарлардан ибарәтдир.

Тикмә сәнәти XIX әсрдә бир истеһсал саһәси кими Азәрбајчанда кениш јажылмышды вә бу саһә илә әсасән кишиләр мәшғул олурдулар. Тикмә сәнәтинин бир сыра нөвләри, о чүмләдән кирдә чәрчивә ичиндә тикмә үсулу кет-кедә истеһсал характери алырды. Тикмәнин бу нөвү-нүн әсас мәркәзи Нуха иди, бурада, һәтта ајрыча тикмә-чиләр сехи әмәлә кәлмишди. Хејли вахт кечдикдән сонра Јелизаветпол, Шуша, Губа, Нахчыван шөһәрләриндә дә белә сехләр јарадылмаға башлады. С. Гулишамбаров «За-гафгазија дијарында фабрик вә заводларын хүласәси» китабында көстәрирди ки, кирдә чәрчивә ичиндә тикмә өзүнүн кустар характерини дәјишиб истеһсал шәклинә дүш-дү: габаглар уста өз евиндә отуруб өз аилә үзвләри ара-сында ишләјирди, инди исә онлар базарда пиштахта ар-хасында дајанырдылар. Онун мә'луматына көрә 1891-чи илин әввәлиндә Нухада 20 дүкан варды, бу дүканларда 100 адам ишләјирди, онларын үмуми иллик кәлири 45—50 мин маната чатырды.

XIX әсрин 90-чы илләриндә Нуха шөһәриндә нечә-не-чә уста көмәкчиси, һабелә чохла шакирд тикмә илә мәш-ғул олурду. Онлар шөһәрин бүтөв бир мәһәлләсини тут-мушдулар. Бу сәнәтин әсасыны Абдулла һүсејн Әзиз оғлу гојмушду. О, бу пешәјә јәһәр үчүн тәрлик дүзәлтмәклә башлады, лакин сонралар вәзијјәт дәјишди, 60—70-чи ил-ләрдә онун е'малатханасында кишиләр сүфрәләрә, јастыг вә мүтәккә үзүнә вә с. мә'мулатлар тикмәјә башладылар.

Һәр тикмәчи өз нөвбәсиндә җерли чамаатдан нечә-нечә адама бу пешәни өҗрәтди вә беләликлә, тикмәчи усталарын саҗы кет-кедә артмаға башлады. Усталар бүтүн ил боју өз дүканларында ишләҗирди, һәмишә дә онлара йш тапылырды, сифариш верән чох олурду. Әсас сифаришчиләр та-чирләр идиләр, онлар ипәк парчаны алып вә усталара тәһвил верирдиләр, усталар да һәмин парчалара нахыш тикир, бәзәк вурурдулар. һазыр мә'мулаты Русијанын шәһәрләринә апарырдылар.

XIX әсрин сону XX әсрин әввәлиндә һазыр мануфактура мә'мулатларындан нахыш формаларыны көтүрмәк, базарын тәләбатынын өдәнилмәсинә чалышмаг вә мүмкүн гәдәр даһа чох мә'мулат истәһсал етмәк истәҗи тикмә ишиндә тәләсиклијә кәтириб чыхарырды, сәлигәсизлик үзүндән тикмәчилик өзүнүн көзәллијини вә тәкраролунмазлығыны итирирди. Лакин Азәрбајҗан тикмәләри өзүнүн шөһрәтини һарадаса сахлаја билирди. Мәсәлән, Шәки тәкәлдүзләри Тифлис, Владигафгаз, Пјатигорск базарларында, Москвада, Крымда вә башга җерләрдә мүвәффәғијјәтлә сатылырды. Тәкәлдүз тикмәси үчүн әсасән гырмызы, гара вә түнд мави рәнкли җерли вә кәнардан кәтирилән назик маһуддан истифадә едилирди. Парлаг ипәк сапларла гара фонда ишләнмиш мүрәккәб вә гәшәнк нахышлар тәкәлдүз тикмәләринин спесифик хүсусијјәти иди, ону бүтүн башга тикмә нөвләриндән фәргләндирирди. Уста ишә башламаздан әввәл дөшәмәнин үстүндә отуруп, парчаны дартыб сағанаг үстүндә тарым бәркидир вә шәклин гырыг-гырыг хәтләрини тикирди, сонра һәмин хәтләрин ичәрисиндә галан бош җери ипәк сапларла долдурупду. Сағанағы мөһкәм гаҗышла «кәзән» (гәдим заманларда тикмәчиләр е'малатханада бир җердә ишләјәндә һәмин аләт әлдән-әлә, җә'ни дөврә илә отуран адамларын әлләриндә кәзирди) адланан кичик дәмир тирин көмәји илә бәрк дартыб бәркидир вә ондан сонра тикмәјә башлајырдылар. Уста сап јумағыны сол әлиндә тутур, сағ әли илә балача гармагла шәкил тикирди. Бүтүн бундан сонра шәклин үстүнә әзилмиш та-

башир төкүрдүләр, табашир парчанын мәсәмәләриндән ашағы әләнирди, парчанын үстүндә исә нахышларын чизкиләри галырды. Белә тикмәләрин һәм үзү, һәм дә астары олурду. Тәкәлдүз тикмәләринин бәзәкләри битки вә гуш мотивләринин чулғашмасындан ибарәт иди, рәнк вә сүжет аһәнқинин зәнқинлији илә сечилирди. Назбалынч үзләрини, һамам халчаларыны, өртүкләри, мүтәккә үзләрини вә башга мә'мулатлары тәкәлдүз тикмәләри илә бәзәјирдиләр.

Азәрбајҗанда тәкәлдүз тикмәләринин ики нөвү кениш јајылмышды. Онлар јазма вә долма нөвләријди. Бу факт јазылы мәнбәләрдә дә тәсдиг едилир. Јазма тикилишиндә парчанын кәнарлары боју карандашла шәкил чәкилирди, икинчи һалда исә бүтүн шәкил тикмә илә долдурулурду. Тикмәнин јазма үсулу долма үсулуна нисбәтән асан вә јүнкүл көрүлүрдү, она көрә дә учуз гијмәтләндирилирди.

Әкәр тикмәнин устаја нечәјә баша кәлдијини һесабла-саг, онда ашағыдакы мәнзәрә алына биләр: 1 квадрат аршын маһудун тикмәсинә 18 зол ипәк, 11 вершок ени олан 1 аршын иплик мәхмәр тикмәсинә исә 10 зол ипәк тәләб олунурду. 1 квадрат аршын гара маһуд тикмәсинин гијмәти 1 манат 40 гәпик, 11 вершок ени олан 1 аршын мәхмәрин гијмәти исә 27 гәпик иди. 1 зол бојанмыш ипәјин гијмәти 5 гәпик һесабланырды. Беләликлә, 1 квадрат аршын маһуд тикмәси үчүн 90 гәпиклик, ја да 1 манат 08 гәпиклик ипәк сап ишләтмәк лазым кәлирди. 11 вершок ени олан 1 аршын мәхмәр тикмәси үчүн исә 50—60 гәпиклик ипәк сап тәләб олунурду. Јастыг үзәриндә нахыш тикилишинә 1—2 күн, мүтәккә һазырланмасына 9—10 күн, сүфрәјә исә 18 күн вахт лазым кәлирди.

Тикмәнин хејринә кәлинчә, бунун кејфијјәтлилијини јалныз бир мәсәлә илә изаһ етмәк оларды ки, һәтта Нуханын өзүндә белә, тикмә иши чох јүксәк гијмәтләндирилирди. Мәсәлән, 1 квадрат аршын өлчүсүндә олан маһуд јастығын гијмәти 3—4 манат, мәхмәр јастығын гијмәти исә 2—3 манат иди. 1 аршына јахын узунлуғу олан маһуд

мүтәккә 6 маната, мәхмәр мүтәккә исә 3—4 маната сатылырды. 1 аршын узунлуғунда олан маһуд сүфрә 10—18 маната, мәхмәр сүфрә исә 8—10 маната сатылырды.

Азәрбајчанда кениш јајылан икинчи тикмә нөвү күләбәтин тикмәсијди. Күләбәтин тикмәси Шамаһы, Шуша, Бақы, Јелизаветпол вә Ләнкәран шәһәрләриндә бәдии сәнәт саһәсиндә хүсуси јер тутурду. Күләбәтин тикмәсинин битки бәзәкләри вә һәндәси фигурлары ән гәдим үслубларда чәкилирди. Кәлин чәһизләринин тикмәләриндә әсас е'тибарилә чох гәдим бәзәк сајылан бир чүт гуш шәкли мүнүм мотив кими ишләнирди. Гушлар, адәтән ағачын будағлары үстүндә (Бақы вә Шамаһы гәзаларында буна раст кәлмәк оларды) отурмуш һалда тәсвир едилирди. Онлар адәтән димдикләри дә чох вахт бирләшмиш һалда үз-үзә дајанырдылар. Белә рәсм севкилиләрин бир-биринә јовушмасы демәк иди. Тикмәләрдә бир-биринә арха чевирән вә башга-башга тәрәфләрә бахан гушлара да тәсадүф едилирди. Чох күман ки, бу мотив севкилиләрин күсдүјүнү хәбәр верирди.

Күләбәтин тикмәси дә кениш јајылмышды. Онула чүрбәчүр палтарлары, баш кејимләрини, өрпәкләри, ајаггабылары, јахалығлары, дараг, әтир вә саат габларыны, сүрмәданлары, гәләмданлары вә әл-ајагда ишләдилән чүрбәчүр өлчүлү, формалы ев әшјаларыны бәзәјирдиләр.

Бәс күләбәтин сапларла тикмә просеси нечә апарылырды? Бу һагда сөһбәт ачаркән демәк лазымдыр ки, бу тикмә чох да мүрәккәб олмајан дөрдкүнч формалы дэзкаһын вә мүхтәлиф ијнәләрин көмәји илә көрүлүрдү. Кағыздан, ја да һәр һансы бир парчадан кәсилмиш нахыш күләбәтин тикмә апарыласы парчанын үстүнә гојулур вә һәмин нахышын јанлары илә памбыг сап вә ја гајтан чәкиб дүзәлдирдиләр. Сонра дөшәмәнин үстүнә диггәтлә вә үфүги истигамәтдә гызылы вә күмүшү рәнкли саплар дүзүрдүләр. Онлары ејни рәнkdә олан ипәк сапларла елә бәркидиләр ки, сырыг чәкилән заман истәнилән тикишин нахышы алынсын. Умумијјәтлә, демәк лазымдыр ки, Азәрбај-

чаһын күләбәтин тикмә сәнәти сахсы вә халча мә'мулаты кими өзүнүн тарихи инкишафы јолунда Загафгазија халғларынын буна бәнзәр тикмә сәнәти нөвләри илә сых бағлы олмушдур.

Азәрбајчанын ипәкчилик рајонларында тикмә саплары, лентләр, готазлар һазырланмасы, ади һәндәси вә бә'зән дә мүрәккәб нахышлы чораб тохунушү да халғ сәнәтинин ән чох јајылмыш нөвләриндән һесаб едилирди. Нуха — Шамаһы зонасында баш торлары һөрмәклә даһа чох мәшғул олурдулар. Бу иши әсасән гадынлар көрүрдүләр. Бу торлары һазырламаг үчүн габагчадан әјирилмиш јерли хам ипәkdән истифадә едирдиләр. Торлары ағ сапдан һөрүрдүләр, бә'зән дә онлары гырмызы вә јашыл рәнкә бојајырдылар. Бојанмыш торлары евләрдә ишләдир, сатмаға исә јалныз ағ торлары чыхарырдылар. Торларын тохунма техникасы о гәдәр дә мүрәккәб дејилди. Шамаһы — Көјчај зонасында бу просес ашағыдакы шәкилдә апарылырды: тор тохујан гадынын габағындакы скамјанын үстүнә алты кил илә суванмыш ики гарғы парчасындан ибарәт дајаг гојурдулар. Һәр ики гарғы парчасыны ортадан, һәмин ипә исә һөрүләси сапын башланғычыны бағлајырдылар. Тору нечә һөрүрдүләрсә, һөрмә ишини дә һәмин јолла давам етдирдиләр. Тору ағач милләрлә, һәмчинин гармагла һөрүрдүләр.

Һөрмәнин башга типи чораб тохунушү иди. Бу јол илә гара ипәkdән дүјмә һазырлајыр, гара вә ағ чораблар, әлчәкләр тохујурдулар. Һөрмәнин үчүнчү нөвүнә исә балыгчылыг ләвазиматы һазырланмасыны аид етмәк олар. Бу нөв Күрсаһили кәндләриндә даһа кениш јајылмышды.

Тикмәләрин чох һиссәси парылдајан бәзәк-дүзәк шәјләринин, мәсәлән, ортасында дешији олан сары, ағ, јашыл, гырмызы вә башга рәнкли балача метал даирәчикләрин тикилмәси јолу илә һәјата кечирилирди. Онлар палтарын үстүндәки шәклин чизкиләри боју тикилирди вә чох вахт һәмин шәклин ортасы рәнкбәрәнк ипәк сапларла өртүлүрдү. Кәнчә вә Нуха гәзаларында белә тикмәләр даһа

кениш јајылмышды. Бу гезаларда тахча пәрдәси, бохча бағламаг, мис мәчмәјинин үстүнә салмаг үчүн кичик дәмаллар үзәриндә тикмәләр апарылырды.

Мунчуг вә мирвари илә тикилмиш тикмәләр даһа чох мараг доғурурду Онунла гадын палтарынын ајры-ајры һиссәләрини, мәншәтдә ишләнән башга эшјалары бәзә-јирдиләр. Белә тикмәләр үчүн күләбәтин вә рәнкбәрәнк ипәк сапларла һәмәһәнк олан нечә-нечә рәнкли мунчуглардан истифадә едирдиләр.

Азәрбајчан усталарынын бәди сәнәт нүмунәләри һәр јердә бөјүк рәғбәтлә гаршыланырды. Онларын бир һиссәси Јахын Шәрг өлкәләриндә (Түркијә, Ирана, Әфганыстана) апарылыр, чох һиссәси исә Русијанын шәһәрләриндә (Москвада, Нижни-Новгород јармаркасында) сатылырды.

Азәрбајчан халг сәнәтинин чохәсрлик тарихи тәәсүфки, ону јарадан вә јашадан бачарыглы адамларын адларыны сахламамышдыр. Лакин буна бахмајараг тикмә сәнәтинин вә васитәләринин ән'әнәви үсуллары атадан оғула, анадан гыза кечиб јашамышдыр. Һәр јени нәсил бу сәнәтә өзүнүн билдијини, бачардығыны әлавә етмишдир. Бизә Азәрбајчан бәди халг сәнәтинин јалныз бир нечә парлаг усталарынын ады кәлиб чатмышдыр.

Азәрбајчан тарихи музејиндә халгымызын јаратдығы тикмәләрин 110 нөвдән чох надир коллексијасы сахланылыр. Һәмин тикмә нүмунәләрини диггәтлә өјрәниб нәзәрдән кечирдикчә бир даһа іәгин едирсән ки, декоратив-тәтбиги сәнәтин узун тарихи тәшәккүл јолу вә тикмә сәнәтинин јүксәк бәди сәвијјәси халгын тарихи, мәдәнијјәти вә мәишәти илә һәмишә сых бағлы олмушдур.

МУНДӘРИЧАТ

К и р и ш	3
I фәсил. Азәрбајчанда ипәкчилијин ипкешафы тарихиндән	5
II фәсил. Барамачылыг	56
III фәсил. Ипәк е'малы вә ипәк тохучулуғу	118

Чирагзаде Вахид Алахверди оглы

ДРЕВНИЙ КРАЙ ШЕЛКОВОДСТВА

(на азербайджанском языке)

Баку. Азернешр. 1988

Чырагзаде Вахид-Аллахверди оглу

ГӘДИМ ИПӘКЧИЛИК ДИЈАРЫ

Редактору Т. Мәммәдов, Рәссамы Х. Мирзәјев, Бәдии редактору В. Черножуков, Техники редактору М. Балакишијев, Корректорлары С. Әзизова. К. Саламова

ИБ № 4194

Јығылмаға верилмиш 08. 01. 88. Чапа имзаланмиш 27. 04. 88. ФГ 04049. Форматы 70×108 1/2. Кітаб-журнал кәғзы. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу илә. Шәрти чап вәрәги 7. Учот нәшр вәрәги 7,12. Сифариш 7. Тиражы 2500. Гіј-мәти 40 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријат, Полиграфія вә Кітаб Тичарәти Ишләри Комитәси.

Халглар достлуғу орденли Азәрбајчан Дөвләт Нәшријаты, Бақы—370005. Гүсу Начыјев күчәси, № 4.

3 №-ли Бақы Кітаб мөтбәәси Әли Тарызадә күчәси, № 4.

Государственный комитет Азербайджанской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли.

Азербайджанское ордена Дружбы народов государственное издательство «Азернешр». Баку—370005. ул. Гуси Гаджиева, 4.
Бакинская книжная типография № 3. Баку, ул. А. Тагизаде, 4.

40 гəп.

Китабда гəдим заманлардан бу кунэдək Азэрбај-
чанда ипəkчилијин тарихи, барама гурду, эјиричи вə
ипək тохујан дэзканлар, истехсал едилен парчаларын
нөвү вə адлары, онларын бојанмасы үсуллары һаггында
чанлы вə атрафлы мəлуматлар верилр. Бурада ипək-
чилијин вə ипək парчалар истехсалынын калəчək инки-
шафы барəсиндə дə дэјэрли тəkлифлэр ирəли сүрүлүр.

Китаб кениш охучу күтлəsi үчүн нэзэрдə тутул-
мушдур.